

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192104

UNIVERSAL
LIBRARY

विजापूरवर्णन.

त एवामी बाणारतदधि हरलब्धं धनुरिदम् ॥
स एवाहं पार्थः प्रमथितसुरारातिनिचयः ॥
इमास्तास्ता भोग्या हरिवरणाच्चैः कदाशरणाः ॥
न्हियेते गोपालैर्विधिरपि बलीयात्र तु नरः ॥ १ ॥

हे पुस्तक

सीताराम रामचंद्र गाईकवाड

यांनीं तयार केलें

तें

वासुदेव गणेश जोशी,

चित्रशालेचे म्यानेजर,

यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

(सर्व हक्क प्रसिद्धकर्त्यानें आपले स्वाधीन ठेविलें आहेत.)

पुणें, “आर्यभूषण” छापखान्यांत छापिलें.

१८८९

१८ जाण-

आ ! धिरंतु मुसलमान
किंमत १ रुपया मंधांत गोंबिला आहे
सेत मंध मुसलमान गृ-

पुणें येथें
आर्यभूषण छापखान्यांत छापिलें.

प्रस्तावना.

ज्यांस थोडाबहुत विद्येचा संस्कार झाला आहे, व ज्यांस इतिहासांची फार अभिरुचि आहे, अशा लोकांस ह्या पुरातन व इतिहासप्रसिद्ध शहराचें पूर्वीचें वैभव कसें होतें, व हल्लीं त्याची निरुष्टावस्था कशी झाली आहे, हें समजण्याची फारच उत्कंठा असते, हें कोणीही कबूल करील. ही त्यांची इच्छा पूर्ण होण्याच्या साधनांचा विचार पाहतां तीं साधनेंही दिवसेंदिवस दुर्मिळ होत चाललीं आहेत. एसादा नवसा ह्या अपरिचित शहरां आला असतां, येथील हरएक गोष्ट समजण्याची त्यास फार जिज्ञासा उत्पन्न होते, व हें काय आहे? हें कोणी कशाकरितां बाधिलें? अमक्या ठिकाणास अमुक नांव कां पडलें? असे प्रश्न तो तेथल्या लोकांस विचारूं लागतो. ह्या शहरांतील लोकांस ह्या राजधानीचें पूर्वीचें वैभव क्वचितच माहित असल्यामुळें वाटेलां तशीं दंतकथा वरील गृहस्थास ते सांगतात. बिजापुरांतील ज्या हल्लीं प्रसिद्ध इमारती बोकधुमज व इम्राहिम रोजा वगैरे आहेत, त्यांचे रक्षक नोकर प्रेक्षकांस ह्या इमारतींस आज सातशें वर्षे झालीं ह्मणून सांगतात. हें किती संभवनीय आहे, हें जिज्ञासु वाचक जाणतीलच. असो. ही एक दंतकथा झाली! परंतु मुसलमान ग्रंथकारांनीं तरी सारा मजकूर आपल्या ग्रंथांत गोंविला आहे काय? बिजापुरांत एक झोन इस्तिलिसित ग्रंथ मुसलमान गृ-

हस्थांपार्शी आहेत, त्या दोनही ग्रंथांचा एकांत एक मेळ जमत नाही. ह्या मुसलमानी ग्रंथाविषयी एका इंग्रजी* ग्रंथांत असे लिहिले आहे की ' मुसलमान लोक जो वृत्तांत देतात तो वास्तविक गोष्टी गाळून, व विपरीत अर्थ करून लिहिलेला असतो, व मराठ्यांचा एक अणुमात्र दोष असला तर तेवढाच धरून त्यास ते अतिशय फुगवून दाखवितात. शिवाय त्यांची लिहिण्याची सरणी तर सरोसर दोषास्पद आहे. त्यांच्या कल्पना संभवनीय नसून केवळ ओढून ताणून आणलेल्या असतात. जाडे जाडे शब्द घालून त्यांची भाषा कानाला गोड लागेल अशी केलेली असते; व त्यांच्या शब्दांची जुळणी प्रासयुक्त असते यामुळे जिजासु व रसिक वाचकांस त्यांच्या लिहिण्याचा बीट येतो. ' ज्या महापराक्रमी शिवाजीनें अफ-सलखान नामक त्यांच्या शूर सरदारास ठार मारिलें त्याविषयी विजापुरांतील बखरींत भरपूर मजकूर सांपडत नाही ! अली आदिलशहा दुसरा ह्याच्या पन्हाळ्यावरील स्वारींत त्याचा पराजय झाला असून तो विजयी झाला ह्मणून लिहिलें आहे. हें किती खरें आहे, हें ह्या पुस्तकावरून वाचकांच्या ध्यानीं सहज येईल. एवढें मात्र खरें कीं, ह्या इतिहासकारांनीं सन व तारीख वगैरेची माहिती खरी दिली असून, पुष्कळ ठिकाणीं ग्रंथ तारखांनीं व सनांनीं भरून टाकिले आहेत, व हे सर्व द्विजरी आहेत. असो. वरील गोष्टींत मुसलमानी इतिहासकारांसच दोष देतां येत नाही; कारण कोणीही गृहस्थ आपल्या देशाचा इतिहास लिहूं लागला असतां सर्वच गोष्टींत त्याचें थोडें पुढें असतें.

*Waring's History of the Marathas.

बिजापुरांत पूर्वी काहीं इनामदारांजवळ बादशाही ग्रंथ हो-
ते. ते ग्रंथ आपले दीर्घ उद्योगी साहेब लोक जेव्हां जेव्हां बि-
जापुर पहाण्यास गेले, तेव्हां तेव्हां त्यांनीं आपल्या नेहमी-
च्या वर्तनकमाप्रमाणें शें शें, दोन दोनशें रुपये देऊन ते ग्रंथ
विकत घेतले. आपले प्रसिद्ध इतिहासकार ग्रान्ट डफसाहेब
यांनीं तर पुष्कळच ग्रंथांची खरेदी केली, असें तेथील जुने
लोक सांगतात ! त्याचप्रमाणें बादशाही नानातऱ्हेचीं चिनई
चांदीचीं वगैरे ज्यांवर कारागिरांनीं आपलें कौशल्य खर्चण्यास
कमी पडूं दिले नाहीं, अशीं नामी नामी भांडीं परदेशीय लो-
कांनीं त्यांस आपले देश दाखविले ! हल्लीं बिजापुरांत अशा
मासल्याचें सामान काहींच कोणाजवळ राहिलें नाहीं !

हें शहर पहाण्याकरितां आजपर्यंत पुष्कळ श्रीमंत व युरो-
पियन गृहस्थ गेले, त्यांतील कित्येकांनीं केवळ उदार बुद्धीनें
ह्या शहराची माहिती थोडक्यांत वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध के-
ली; पण त्यांचें तेथें वास्तव्य थोडें असल्यामुळें हवी तशी मा-
हिती त्यांस मिळवितां आली नाहीं. दुसरें ह्या शहरांत कानडी
भाषा फारकरून बोलतात यामुळें त्यांस पूसतपास करूनही
इमारती वगैरेची पूर्ण हकिकत देतां आली नाहीं. एकंदरीत
त्यांस ह्या नांवाजलेल्या शहराचें साद्यंत वर्तमान देण्यास फारच
अडचणी आल्या. हें सर्व मनांत आणून बिजापुरांत अ-
नायासें तीन चार माहिने रहाण्यास सांपडलें, यामुळें तेथील
इनामदार वगैरेचीं दुफ्फरें धुंडून जेवढी योग्य माहिती सांपडली
तेवढीच घेतली. शिवाय हफीज महंमद अल्ला बल्लद शे-
ख साहेब खांगी रोजीनदार साकीन नामक वयोवृद्ध व

फार हुशार गृहस्थ आहेत, त्यांनीं अब्दुल हुसेन तारीखदार यांनीं केलेला फारशी विजापूरचा ईतिहास होता त्याचें उद्देत भाषांतर केलें आहे. ह्या ग्रंथानें मला पुष्कळ मदत दिली ह्मणून मी त्यांचा फारच आभारी आहे. ह्या ग्रंथाशिवाय इंग्रजी व मराठी ग्रंथ पुष्कळ हुडकून जी जी ह्मणून मनोरंजक माहिती सापडली तिचा समावेश यांत केला आहे. इमारतींचें मोजमाप मी स्वतांच घेतलें आहे. प्रथमावृत्तींत विजापूर-शहाचा नकाशा जोडण्याबद्दल वचन दिलें हेतें त्याप्रमाणें ह्या आवृत्तींत जोडला आहे.

ह्या पुस्तकाबद्दल संस्थानिक, थोर व विद्वान् वगैरे गृहस्थांस उदार आश्रयाविषयीं विनंतिपत्रें पाठविलीं, त्यांपैकीं काहीं-कांनीं बहुमान करून योग्य आश्रय दिला त्यांचा, व माझ्या ज्या ज्या मित्रांनीं ह्या पुस्तकाविषयीं श्रम घेतले आहेत त्या सर्वांचा मी फार आभारी आहे. ह्याप्रमाणेंच ह्या ग्रंथांत गुण-दोष सापडल्यास सदरील गृहस्थ व विद्वान् मला क्षमा करून या प्रकारचेच उद्योग करण्यास पुढेंमार्गे मला उत्तेजन देतील असें त्यांपाशीं माझें मागणें आहे.

ग्रंथकर्ता.

ईश रुपादि केवलं ।

विजापूरवर्णन.

भाग १ ला.

(बादशाह.)

सुलतान युसफ आदिलशाह.

(राज्याचा संस्थापक.)

इ० स० १४८७—१५१५.

ज्या महापुरुषाच्या पुण्याईच्या भक्षम पायावर पुढील एवढे अफाट वैभव रचलें गेलें कीं ज्याचें वर्णन इतिहासांत अजरामर राहील, किंबहुना ही आमची लेखणी चालविण्यासही जो कारणीभूत आहे, तो हा वरील भाग्यशाली पुरुष होय. ह्यानें प्रथमतः गावी कशी संपादन केली व एवढे अफाट वैभव कसें मिळविलें ह्याचें मूळ कथन इतकें कांहीं अमत्कारिक आहे, कीं तें वाचून वाचकांस सहजीं आश्चर्य वाटणार आहे.

यूरोपखंडांतील क्रान्स्टेडिनोपलच्या (क्रस्तुनतुनिया) सुलतान मुराद नामक बादशाहाचा हा द्वितीय पुत्र. तेव्हां अर्थात् पुढेमागे तेथील गावीचा उपभोक्ता असावयाचाच. पण विजापूरच्या गावीवर त्याचें देहावसान व्हावयाचें असा ईश्वरी संकेत होता. यास कां

रण असें झालें कीं, इ० स० १४५० यावर्षा सुलतान मुराद हा मृत्यु पावला. त्यावेळीं त्यास हा आमचा इतिहासकारणी व महंमद असे दोन पुत्र होते. त्यांत महंमद हा वडील असल्यामुळे रीती-प्रमाणें तोच गाद्विर बसला. तरी युसफ हा फारच सुंदर असून गुणसंपन्नही होता यामुळे वडील भावाचें त्यावर अत्यंत प्रेम असे. परंतु हें दरबारांतील कित्येक विघ्नसंतोषी, विषयी व पाजी लोकांस न साहून त्यांनीं युसफाविरुद्ध पुष्कळ खोटांनाटा व बनावट मजकूर बादशाह सुलतान महंमद याजपाशीं सांगितला. आणि 'याच्या जन्मग्रहावरून पुढेंमार्गे हा आपणास पदभ्रष्ट करील असें त्याच्या डोक्यांत भरवून दिलें. यामुळे महंमदाचें युसफावरील प्रेम इतकें उडालें कीं, त्यानें त्यास देहान्त-प्रायश्चित्त देण्याचें ठरविलें. पुढे हें वर्तमान राजमातेस कळतांच तिनें महंमदाची समजूत घालून युसफास स्वाधीन करून घेतलें आणि तुझ्या इच्छेप्रमाणें शिक्षा देतें असें सांगितलें.

नंतर कांहीं दिवसांनीं अलाउद्दीन नांवाचा कोणी गुलामांचा व्यापारी सहर्जीं कान्स्टंदिनोपल येथें उतरला असतां, त्यास या राजमातेनें गुप्तपणें बोलावून नेलें, आणि ही सर्व हकीकत सांगून आपल्या मुलाच्या तोंडवळ्याचा एक गुलाम त्याच्याजवळ बंदला मागितला व ही बातमी कोठे फुटूं देऊं नये म्हणून त्याची विनवणी केली. व्यापारी हा भला माणूस होता, त्यानें लागलीच युसफाशीं सदृश असा एक गुलाम तिचे स्वाधीन केला, आणि मोठ्या संकटानें युसफास संभाळण्याचें कबूल केलें. परंतु किती केलें तरी पोटाचा गोळाच तो ! युसफास त्याचे स्वाधीन करतांना तिला जें दुःख झालें असेल त्याची कल्पना वाचकानींच करावी. तथापि तिनें गुलामच्या पाऱ्यास अपार द्रव्य देऊन त्याचें लालनपालन चांगल्याप्रकारें करण्याविषयीं स्वाजबळून वचन घेतलें.

बादशाह—सुलतान युसफ आदिलशाह. ३

या वेळीं युसफ हा जुकता सात वर्षांचा बच्चा होता. तरी बांधा सहृद असून राजलक्ष्मीचें तेज आंगावर असल्यामुळे तो १२-१४ वर्षांचे बयाचा विसत असे. अलाउद्दीन यानं त्याच रात्री शहर सोडून आपला मार्ग धरिला, व इकडे या राजमातेनें आपल्या विक्रीत पुत्रास ठार मारून 'तुझ्या भावाच्या शेवट लाविला' असें महमदास कळविलें. तें ऐकून बादशाह व त्याचे मूर्ख दरबारी लोक यांस फार आनंद झाला आणि आपल्या कृत्याची त्यांस मोठी धन्यता वाटली. व त्यांनीं लागलीच त्या युसफनाममात्रधारी गुलामाच्या मुसलमानी धर्माप्रमाणें अंत्यसंस्कार उरकून त्यास कबरेत घातलें.

इकडे युसफ हा त्या गुलामव्यापाऱ्याबरोबर त्याच्या सार्वे गांवीं पोंचला. युसफाच्या तो मनोहर बांधा व त्याचे उत्तम प्रकारचे गुण पाहून अलाउद्दीनाचें त्यावर फारच प्रेम जडलें, व त्यास पुत्र नसल्यामुळे तो युसफास पुत्राप्रमाणें मानूं लागला. पुढें जसजसें हें राजबीज वाढत चाललें तसतसें त्याच्या अंगीं सौंदर्य व तेज अधिकाधिक चमकूं लागलें व हा कोणी राजपिंड असावा असें लोक ह्मणूं लागले यामुळे सौदागरास एक नवीन चिंता उत्पन्न झाली कीं न जाणों कराचि आपणावर एखादें अरिष्ट ओढवेल !

पुढें एके दिवशीं युसफाचे स्वप्नांत एक फकीर येऊन त्यानें सांगितलें कीं, 'तूं हिंदुस्थानांत जावें, ह्मणजे तेथें राज्यपद पावशील.' हें स्वप्न त्यानें त्या व्यापाऱ्यास सांगितलें. तें ऐकून व्यापाऱ्यास फार आनंद झाला व उशीर न लावितां कांहीं व्यापारीपयोगी जिनसा बरोबर घेऊन उभयतांनीं हिंदुस्थानाकडे आप्यास जहाजांत पाय ठेविला. नंतर थोड्याच दिवसांनीं ते शोभळ बंदरात येऊन उतरले.

या वेळीं महाराष्ट्र देशाचें राज्य ब्राह्मणी घराण्याकडे असून महंमदशाह ब्राह्मणी गादीवर होता. त्यानें निरनिराळ्या बंदरांवर प्रजेचें संरक्षण करण्याकरितां व वसूल घेण्याकरितां वजीर नेमले होते, त्यांपैकीं सभोळ व दुसरीं चार बंदरे अशा पांच बंदरांची वजिरी खाजेजवान नामक शूर सरदाराकडे होती. 'उत्तम प्रकारचें स्वरूप ही मुक्ती शिफारस आहे.' या वाक्याची सत्यता जगांत नेहमीं वृष्टीस पडते. युसफास पाहतांक्षणींच त्याच्या मनांत पूज्यभाव उत्पन्न होऊन त्यानें त्यास हुजुरास पाठवून बादशाहाची भेट कराविली. त्या मनोहर मूर्तीस पाहून बादशाह संतुष्ट होऊन त्यानें लागलींच युसफास आपले जवळ चोपदाराची असामी दिली.

महंमदशाह ब्राह्मणी यास कुस्त्यांच्या फार नाद असे. त्याचे-जवळ एकापेक्षां एक असे ७०० पैलवान रतीब खाऊन पडले होते. एके दिवशीं अड्ड्यावर या पैलवानांच्या कुस्त्या चालल्या होत्या. नित्याचे सांप्रदायाप्रमाणें अमीर उमराव वगैरे जाडी जाडी धेंडें हा तमाशा पाहण्यास जमलींच होती व बादशाहाबरोबर हा युसफ चोपदारही होता. मोठमोठे गल्लेह जेठी मंडळांत टकरा व कुस्त्या करूं लागले. त्या समर्थी युसफासही वीरश्रीचें स्फुरण चवून त्यानें त्या पैलवानांशीं कुस्ती खेळण्याची परवानगी विचारिली. त्याची विनंती ऐकून बादशाहास आश्चर्य वाटलें. तरी त्यानें परवानगी दिली. मग लागलींच युसफानें जे रोज चरव्याच्या चरव्या वृध रिचविणारे, जे हलवा मिठाई वगैरे मसालेदार भव्याचे गोळेच्या गोळे गटागट गिळणारे, जे बादशाहाच्या मर्जांतले, जे लांब लांब बाता झोंकणारे अशा पैलवानांसही तेव्हांच चीत करून सोडिलें. ह्या विजयामुळें प्रेक्षक मंडळास फारच आश्चर्य वाटून त्यांनीं युसफाच्या जयजयकार केला व बादशाहानें संतुष्ट होऊन तेथल्या तेथें पांच गांवांची

सनद व सरदारीचीं वरें त्यास दिलीं. याप्रमाणें जो युसफ थोडे वेळापूर्वी चोपदाराची काटी वागविणारा होता तो लागलीच एक बडा जहागीरदार व सरदार बनला. व येथूनच त्याचे अभ्युदयास आरंभ झाला.

नंतर थोड्याच दिवसांनीं यानें आपल्या आंगचे शौर्य, हुषारी व राज्यकारस्थानपटुत्व वगैरे गुणांच्या प्रभावानें या सुमारास ब्राह्मणी राज्यांत जी बंडाळी व बेबंदशाही माजली होती तिच्या समूळ नाश करून टाकिला. याप्रमाणें दिवसेंदिवस ह्याच्या आंगच्या उत्तम गुणांवरून बादशाहाची त्यावर फारच कृपा होत गेली व त्यास 'मजलीसरफी व मलिक उल् शेरीक' असे किताब मिळत गेले. ह्या पराक्रमी पुरुषानें ब्राह्मणी राज्याच्या बंदोबस्ताकरितां पुष्कळ किल्ले बांधिले. बेदरचा अपुरता बांधलेला किल्ला ह्यानें पुरा केला. अहमदनगरचा किल्ला (१४६८) सोलापूरचा किल्ला (१४७८) बळगांवचा किल्ला (१४८१) परं-
डेचा किल्ला (१४८२) व मिरजचा (१४८३).

महमदशाह ब्राह्मणी हा फार विषयी, आळशी व घमंडानंदन होता, यामुळें राज्यकारभारांत त्याचें फारच दुर्लक्ष असे. व अशा या त्याच्या वर्तनानें राज्यांत पूर्ववत् बंडाळी माजून को-
णी कोणास जुमानीनातसे झाले. ह्मणून इ० स० १४७८ च्या सु-
मारास यानें आपल्या राज्याचे गोंवळकोंडे, अहमदनगर, विजा-
पूर, बेदर व वन्हाड असे पांच विभाग पाडून त्यांवर बंदोबस्ता-
करितां पांच सुभेदार नेमिले. त्यांपैकीं विजापूरच्या सुभ्यावर युसफ यास नेमिलें. परंतु पुढें हेच सुभेदार बळावत गेल्यामुळें महमदशाहाचें कांहीं चालेनासें झालें व अशाच गडबडीत शेव-
टीं इ० स० १४८७ ह्या वर्षी त्यास सृष्ट्यूनें गांठिलें.

नंतर महंमदशाहाचे पश्चात् हे पांच सुभेश्वर स्वतंत्र होऊन ते पांच वेगळाले बादशाहाच बनून राहिले. पैकीं युसफ यानें विजापूर येथें आदिलशाही या नांवानें स्वतंत्र तक्त स्थापन करून तो आपणास मुलतान युसफ आदिलशाह असें स्मरण लागला. नंतर हळू हळू आज हा प्रांत घे—उद्यां व्यावर स्वारीकर—परबां तिसऱ्याला खंडणी माग असें करितां करितां या पराक्रमी पुरुषानें अफाट सैन्य व अगणित द्रव्य गोळा करून बहुतेक मुख्य पाशाक्रांत करून आपल्या नांवाचा झेंडा रोविला. या वेळीं याचे जवळ १,७०० स्वार, १४,२११ पायदळ व ३७ हत्ती इतकें लष्कर होतें.

ह्या बादशाहास इमारती बांधण्याचा विशेष नाद नव्हता; तथापि इ० स० १५०८ या वर्षी आर किल्लाभोंवतालचा मातीचा अजस्त्र तट व मक्कामशीद, १५०९ या वर्षी उपली बुरुजावजळ असलेला इद्गा व १५११ या वर्षी फरुक महाल ऊर्फ चिनी महाल हीं कामें याचेच हातून झालीं आहेत. शिवाय विजापुरांत पुढें लिहिलेले बाजार यानें वसविले होते:—मुगाखान बाजार, मरकुये बाजार, रुमेखान बाजार, दौलत बाजार, ठाणें बुजरूक बाजार, नागनान बाजार, पेटखान बाजार, उमारक बाजार, पाले बाजार व फरिदखान बाजार.

हा बादशाह इ० स० १५१५ या वर्षी मृत्यु पावला. सांप्रत याची कबर विजापुरापासून ३० मैलांवर गोंगी येथें आहे. मरणकाळीं यास इस्माइल म्हणून एकच पुत्र होता. तो याचे मागून गादीवर बसला.

१ न्यायी बादशाह. हेंच नांव शेवटपर्यंत याचे घराण्यास चालत होतें.

सुलतान इस्माइल आदिलशाह.

इ० स० १५१५—१५३१.

बाप मरण पावला त्यावेळीं इस्माइल अल्पवयी होता म्हणून राज्याचा सर्व कारभार पूर्वीचा सुनीमतानुयायी दिवाण कमालखान लेहेरी हा पाहत असे. माजी सुलतान शियामतानुयायी असल्यामुळे दरबारांत बहुतेक त्याच मताच्या लोकांचा भरणा होता त्यांस ह्या पालकाच्या ताब्यांत सर्व राज्यसूत्रे आल्यामुळे अजीबात फांटा बसला. इतकेंच नाही, तर हा राजपुत्र मोठा झाल्यावर आपल्या बापाचें शियामत न स्वीकारितां कालगत्या सुनीमत स्वीकारील अशी त्यास आशा होती व त्याकरितां एवढांपासून त्याचें प्रयत्नही चालू होते. परंतु इस्माइल हा जेव्हां वयांत आला तेव्हां त्याचे हे सर्व मनोरथ वृथा झाले. यामुळे त्यानें आपल्या अधिकारावर लाथ मारून आपल्या पक्षाचे लोकांनिशीं किल्लाघात एकदम वेढा दिला. त्यावेळीं राज्याची बहुतेक गठडी वळण्याचीच पाळी आली होती, परंतु हा प्रसंग इस्माइलच्या आईनें मोठ्या शर्तीनें बचाविला. ती लागलीच पुरुषाच्या वेष घेऊन किल्लाबाहेर आली आणि कित्येक तासपर्यंत मोठ्या शौर्यानें लढून तिनें वेढा घालणाऱ्या बंडखोरांची अगदीं क्षणाक्षण उडवून दिली, व कमालखान यास कैद करून शेवटीं त्याचा शिरच्छेद केला. आणि या कार्मां जे त्यास साथीदार मिळाले होते त्यांस योग्य शिक्षा देऊन आस-

१ मुसलमान लोकांत सुनी व शिया असे दोन पंथ आहेत. पैकीं सुनीमतानुयायी हे महंमद पैगंबर यास अधिक मान देतात व शिया मतानुयायी हे हजरतअली (पैगंबरचा जावई) यास अधिक मान देतात.

खान नामक सरदारास मुख्य वजीर नेमलें. यामुळें बहतेक विझलें. पुढें इस्माइल हा वयांत आल्यावरून गादीवर बसला होता हें वर दर्शविलेंच आहे. त्यानें प्रथमतः सुनीमतानुयायी लोकांस दरबारांतून पिटाळून लाविलें आणि बापाच्या वेळचे जुने अनुभाविक शियामतानुयायी लोकांस पूर्ववत् त्यांचीं त्यांचीं कामें देऊन सर्वत्र शियामत प्रसृत केलें. या त्याच्या शहाणपणाच्या व्यवस्थेनें लवकरच दरबारांतील सर्व अव्यवस्था नाहीशी होऊन राज्याचा गाडा पुढें बरेच दिवस सुयंत्र चालला होता. परंतु पुढें कांहीं वर्षें लोटलीं नहिंति तोंच इ० स० १५३१ या वर्षी मुहल व जमखिडी इकडे बंड उठलें, त्याच्या बंडोबस्ताकरितां हा गेला असतां लढाईत एकाएकीं गोळी लागून त्यास अकाली मृत्यूनें गांठिलें.

हा बादशाह फार विषयी व चैनी असे. तथापि याचें केवळ प्रजेकडे दुर्लक्ष नसे. यानें कमालखान, जुनागर, बराखऊद वगैरे बाजार बसविले आणि मुहलचा किल्ला व विजापूरच्या किल्ल्यां-तील चंपामेहाल बांधिला. ह्याचे जवळ १,०४,००० पायदळ, ११६ हत्ती वगैरे फार मोठें लष्कर होतें.

मुलतान मल आदिलशाह.

इ० स० १५३१—१५३२.

इस्माइल आदिलशाह मरण पावला त्यावेळीं त्यास मलू, अबुल्ला व इब्राहिम असे तीन पुत्र होते. पैकीं मलू हा सर्वांत वडील असल्यामुळें तोच बापाचे मागून गादीवर बसला. परंतु पुढें

१ याची कबर गोगी येथे पित्याचे कबरे शेजारी आहे.

२ सांप्रत हा महाल नामशेष मात्र राहिला आहे.

बादशाह—सुलतान इस्माइल आदिलशाह. ९

लवकरच याच्या आंगच्या ज्ञानावरून यास पुढे राज्य चालवि-
तां येणार नाही असें कारभारी लोकांस वाटल्यावरून त्यांनीं
मलू यास पदभ्रष्ट करून त्याच्या धाकटा भाऊ इब्राहिम यास
गादीवर बसविलें.

यानें अवघें सहा महिने राज्य केलें. यामुळें याच्या कारकी-
र्तित विशेष कांहीं घडलें नाही.

सुलतान इब्राहिम आदिलशाह.

इ० स० १५३३—१५५५.

सुलतान मलू पदभ्रष्ट झाल्यावरून हा गादीवर बसला असें
वर सांगितलेंच आहे. तथापि ह्यासच गादीवर बसविण्याचें
विशेष कारण ह्याच्या आंगचे गुण सांगत होते. हा गादीवर ब-
सून कांहीं वर्षे झालीं नाहीत तोंच पोर्तुगीज लोकांनीं विजापूरच्या
राज्यांतील समुद्र कांठचे प्रदेशांत फारच बंडाळी मांडिली. व
गोंव्यापासून धेड बाणकोटापर्यंत व इकडे मिरजेपर्यंत बहुतेक
खेडीपाडी जाळून उध्वस्त केली. ह्यामुळें प्रजा धायमाय मोक-
लून रडूं लागली ; कोणाजवळ फिर्याद करण्यास जागा राहिली
नाहीं ; आणि 'बळी तो कानपिळी' हाच न्याय सर्वत्र झाला.

ह्या बंडाध्याचें मुख्य कारण इब्राहिम याच्या दुसरा बंधु अब-
दुल्ला यानें पोर्तुगीज लोकांच्या आश्रय धरिला होता आणि पोर्तु-
गीज लोकांनीं त्यास गादीवर बसविण्याचेंही कबूल केलें होतें.
परंतु इब्राहिम हा मोठा धूर्त व मसलती असल्यामुळें त्यानें लाग-
लीच शिक्कंदरखान नामक एका शूर सरदारास पुष्कळ सैन्या-
निशीं त्यावर पाठविलें, व शाहिदखान (आसदखानाचा भा-
ऊ) नांवाच्या हुसैन्या एका मुत्सद्यास पोर्तुगालच्या राज्या-

कडे आपला मुखत्यार म्हणून बोलणें करण्यास पाठविलें. जा-
हिदखान यानें लागलीच गोवें येथील पोर्तुगीज गव्हर्नरास
त्याच्या राजाकडून 'तुम्हांस अशा भानगडीस पडण्याचें कारण
नाहीं' असें खरमरीत पत्र आणून लाविलें. यामुळें ही सर्व धु-
माळी नाहींशी होऊन अबवुल्ला यास मुकाट्यानें पूर्ववत् गोंव्या-
तच चुरमुरे खात बसावें लागलें.

आसदखानाच्या बंधूनें मोठी कामगिरी बजाविली यामुळें या
बंधूच्यावर बादशाहाची मोठी मेहेरबानी असे. व त्याचें सूचक
आसदखानाच्या मुलीशीं त्यानें आपलें लग्न लावून घेतलें. इत-
केंच नाहीं, तर तिच्यापासून जी पुत्र होईल ती आपल्यामार्गे
गादीचा वारस समजावा असाही ठराव केला. व पुढें मार्गे घो-
टाळा उत्पन्न होऊं नये म्हणून पहिले राणीपासून झालेला मुलगा
अली यास मिरजेस मुरुंगांत ठेविलें.

याच वेळीं ऐनलमुल्क नामक पदरच्या सरदारानें निमकह-
रामी करून विजापुरावर चाल केली होती, परंतु त्याचें कांहीं-
एक न चालतां शेवटीं तो प्राणास मात्र मुकला. हें संपतें आहे
तोंच जमखिंडीकरानें अंमळ मुंडी हालविण्याचा प्रयत्न चाल-
विला होता पण आसदखानाचा पुत्र खाजाकमाल यानें त्याची
धुळधाण उडवून देऊन त्याचें शीर कापून इज्जरास पाठविलें.

यानंतर मात्र विशेष वंगाधोपा झाला नाहीं. यामुळें इब्राहिम
यास प्रजेच्या कल्याणाकडे लक्ष लावण्यास फुरसत सांपडली.

हा बादशाहा सुनीमतानुयायी होता, तरी आपला पंथ स्वीका-
रण्याविषयीं कोणावरही याची बिलकूल सक्ती नव्हती. ज्याला
जी आवडेल त्यानें तो पंथ स्वीकारावा. ज्याप्रमाणें धर्मसंबंधानें

बादशाह—सुलतान इब्राहिम आदिलशाह. ११

म्हणाधिकभाव नव्हता त्याचप्रमाणे जातीविषयीही भेदाभेद त्याने ठेविला नाही. कोणी कोणत्याही जातीचा असो त्याचे योग्यतेप्रमाणे त्यास हुद्याची कामे मिळत. यांतही विशेषतः मराठे लोकांवर त्याचा फारच विश्वास बसला आणि त्यांस मोठमोठ्या जबाबदारीची कामे मिळू लागली. सरकारी दफ्तरांचे लिहिणे पूर्वीपासून फार्सी भाषेत ठेवण्याचा प्रघात होता तेणेकरून लोकांची फार गैरसोय होते असे वाटल्यावरून ते मराठीत ठेवावे असा याने ठराव केला; व राज्यप्रकरणी महत्वाचे लेख जरी फार्सी भाषेत होत असत तथापि त्यांचा तर्जुमा मराठीत ठेवण्याची चाल पाडली. अशा ह्या फेरफाराने बिजापूरचे दरबारांत ब्राह्मणांचे महत्त्व बरेच वाढले व त्यांस वतने वगैरे मिळाली. तीं अजून त्यांच्या वंशजांकडे चालत आहेत. मार्गील तीन सुलतानांच्या वेळी लष्करांत मोठमोठे कामावर बहुधा इराण, तुर्कस्थान वगैरे अन्य देशांतून लोक आणून भरिले होते त्यांच्या ऐवजी याने इकडीलच पराक्रमी लोकांची योजना केली. पाटीलकुळकर्णी पूर्वी मुसलमान होते ते हिंदु ठेविले.

ह्याच्या कारकीर्दीत मुख्यत्वे पुढे लिहिलेले मराठे सरदार विशेष उदयास आले:—चंद्रराव मोरे. रावनाईक निंबाळकर

१. या उदयास आलेल्या सरदारांची मूळ हकीकत आमच्या एका मित्राने मुहाम आमचे वाचकांकरिता पाठविली आहे ती खालीलप्रमाणे:—

चंद्रराव मोरे.—यांची मूळ हकीकत अशी आहे की, पूर्वी कर्नाटकांत 'मोरे' या आडनांवाचा एक नाईक होता त्यास युसफ आदिलशाह याने मराठ्यांची मोठी फौज देऊन निरा आणि वारणा या दोन नद्यांमधाल प्रदेश जिंकावयाकरिता पाठविले होते त्यावेळी त्या

ऊर्फ फलटणराव, घाडगे, राव माने, घोरपडे, उफळे व सावंत-

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू.)

मुलखांत शिरके झणून कोणी बलिष्ठ मराठा सरदार होता त्यास जि-
कून यांनी तो मुलख विजापूरच्या राज्यास सामील करून दिला.
यामुळे युसफ आदिलशाह खुष होऊन त्याने त्यास 'चंद्रराव' असा
किताब देऊन जावली परगण्याचा राजा केले. हे नांव त्याच्या वंश-
जांस पुढे सात पिढ्यांपर्यंत चालत होते.

फलटणराव (फलटण नाईक) निंबाळकर. —यांचे पूर्वीचे उपनांव
पवार. यांचा मूळपुरुष 'निंबाळीक' गांवीं रहात असे. यास हल्लीं
निंबळुक असें झणतात. हे कूळ मराठ्यांत फार पुरातनचे आहे.
यांचे मूळ पुरुषाकडे फलटण परगण्याचे देशमुखीचा कांहीं भाग
होता. त्यांनीं आपले नांवांत कांहीं बदलणूक न करितां पाहिले नाई-
क हेच कायम ठेविले. त्यांच्या कुळांतील गंगोजी नाईक (ज्यास
जगपाळ असेंही झणत) झणून कोणी वस्ताद पुरुष असे, त्याची बही-
ण मालोजी भोंसल्यास बायको केली होती.

घाडगे—हे माण परगण्याचे देशमुख. यांचे राहणे खटावप्रांतीं
असे. ब्राह्मणी राजांच्या अमदानींत यांस मनसबदार केले होते.
पुढे यांनीं विजापूरकरांच्या राज्यांत मोठी कामगिरी बजाविली,
म्हणून इ० स० १६३७ मध्ये मुलतान महंमद आदिलशाह यांनी त्यांस
'झुंझारराव' असा किताब दिला.

रावमाने—हे म्हसवडचे देशमुख. विजापूरच्या दरबारीं शिबेदारी-
चीं कामे करून हे विख्यात झाले.

घोरपडे—यांचे मूळचे उपनांव भोंसले. यांच्या मूळ पुरुषांनीं
कोंकणांतील एका तासलेल्या गडावर (ज्यावर चढण्यास िलेकुले
आधार नाहीं अशा साफ व तुळतुळीत दगडांनीं बांधलेल्या किष्ठावर)
घोरपडीच्या साद्यानें प्रवेश करून तो गड काबीज केला होता म्हणून
त्यांस घोरपडे हा किताब मिळाला. विजापूरचे राज्याच्या अमदानींत
यांकडे देशमुखी असे.

बादशाह—सुलतान इब्राहिम आदिलशाह. १३

बहादर. यांशिवाय धुमाळ, जाधव रणदिवे, थोरात, मोहिते वगैरे सरदारांचीही मानमान्यता कमी होती असें नाहीं.

ह्या बादशाहाचे पवरीं आसदखान, शिकंदरखान, मोहिबखान, इब्राहीमखान, हुसेनखान, क्रिशवरखान, व दामाजीराव असें सात वजीर होते.

युसफ आदिलशहानें आर किल्ल्यास घातलेला मातीचा तट यानें दोहोंबाजूनीं दगडी बांधून काढिला ; व त्याच वर्षी इब्राहिमपूर वसविलें. आर किल्ल्यांत यानें सोळाखांबी महाल बांधला होता तो हल्लीं जमीनदोस्त आहे. इ० स० १५४८ ह्यावर्षी मशीद जहामे बांधिली. ही जाफरखायपीर यांचे घुमजापाशीं आहे.

यानें शहरांत—फत्तेजमा बाजार, कारंजी बाजार, सफा बाजार, जगती बाजार, रौ बाजार, रंगीमशीद बाजार, शिकारखान बाजार वगैरे कित्येक बाजार वसविले होते. ह्याचे जवळ २३.९५० पायदळ. २९.३५० स्वार व ४५० हत्ती असें लष्कर होतें.

हा बादशाह इ० स० १५५५ मध्ये मरण पावला. याचें शव विजापूरांतून गोंगी येथें नेऊन कचरेंत घातलें.

यास वडील राणीपासून अली ह्मणून एक पुत्र होता, व धा-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

डफले—हे जत परगण्याचे देशमुख. डफलापूर येथील पाटीलकीही यांजकडेसच होती. ह्मणून विजापूरकर यांस डफले म्हणूं लागले. यांचें मूलचें उपनांव चव्हाण. विजापूरचे दरबारांत यांजकडे मनसबदारीचा अधिकार असे.

सावंत बहादर—हे पूर्वापार वाडीचे देशमुख. गोंवें येथें पोर्तुगीज लोकांबरोबर लढाई करण्याचे कार्मी यांनीं चांगली मदत केली म्हणून यांस बहादर हें पद जोडलें.

कटे राणीपासून (आसदखानाचे मुलीपासून) तमासाहेब, इ-स्मायल व अहंमद असे तीन पुत्र होते. तथापि पूर्वी ठराव केल्याप्रमाणे अंतकाळीं, धाकटे राणीच्या वडील मुलास गादीवर बसवावे असें सांगून त्यानें प्राण सोडिला.

सुलतान अली आदिलशाह.

इ० स० १५५५—१५७८.

ह्यास बापानें मिरज येथें कैदेंत ठेविलें होतें परंतु ती स्थिति ह्यास पूर्णपणें अनुभवावयाची नव्हती. कारण असदखान हा फार शहाणा व दूरदर्शी वजीर होता. त्यानें आपल्या नातवांचे आणि अलीचे ग्रह पाहिले त्यांत अली हाच राज्यपदास योग्य आहे असें त्यास दिसून आल्यावरून आपले वडील नातवास गादीवर बसविण्याविषयीं बादशाहाची आज्ञा होती तरी त्यानें अली यासच मोठ्या समारंभानें गादीवर बसविलें. व कदाचित् आपले नातु बंड करितील म्हणून त्यांचे डोळे काढिले. हे त्याचें कृत्य पाहून लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें व सर्व मुसलमान प्रजा त्याची तारीफ करूं लागली. कारण आपला नातु गादीवर बसविला असतां राज्याचीं सर्व सूत्रें त्याचे हातीं असावयाचीं, तथापि पुढील गोष्टीवर धोरण ठेवून न्याय्य तेंच त्यानें केलें. परंतु पुढें ह्या त्याच्या शहाणपणाचा उपयोग झाला नाहीं. बापाच्या आंगीं जेवढे क्षणून सद्गुण होते तेवढे अलीच्या आंगीं दुर्गुण होते. यामुळें हा कैदेंतच मरण पावला असता तर बरे झालें असतें असें सर्वास वाटूं लागलें.

१ हा बेलगांव येथें १०५ वर्षांचा होऊन मरण पावला. याची कबर हल्लीं तेथें प्रसिद्ध आहे.

बापाचे पश्चात् यानें शिया मताचा स्वीकार केला व बापाच्या वेळचे जेवढे म्हणून शाहाणे लोक दरबारांत होते त्यांस दूर करून शिया मताभिमानां जरी मुख्य असले तरी त्यांस मोठमोठी जबाबदारीचीं कामें सांगितलीं. हिंदु लोकांस तर अजीबातच फांश बसला. एकदरींत धर्मसंबंधानें त्यानें प्रजेवर फारच सत्ति चालविली. तुर्कस्थान, इराण वगैरे अन्य मुलखांतील लोक मात्र सैन्यांत ठेवावे असा हुकूम केला. दफ्तरचें लिहिणें जें पूर्वी मराठी भाषेंत चालत अस तें पुन्हां फार्शी भाषेंत ठेवावे असा ठराव केला. तात्पर्य काय कीं, बापानें जे जे म्हणून शाहाणपणानें फेरफार केले त्या सर्वांचीं तोंडें यानें पश्चिमेकडे फिरविलीं. यामुळें प्रजेत नाखुशी उत्पन्न होऊन जिकडे तिकडे बंडाळी माजली.

धर्म संबंधाचें तर यास फारच वेड होतें. कर्नाटकांत विजयानगर येथें हिंदूंचें फार वर्षांपासून चालत आलेलें राज्य होतें तें ह्याच्या डोळ्यांत सलूं लागलें. आणि याकरितां त्यानें निजामशाही व बरीदशाही बादशहास आपल्या मदतीस बोलावून इ० स० १५६१ या वर्षी तेथील गरीब हिंदु राजावर चाल केली त्या वेळीं तेथें रामराजा राज्य करीत होता. त्यानेंही पुष्कळ मराठे सरदार मदतीस बोलावून कडेकोट तयारी केली. ह्या दोन सैन्यांचें तुंबळ युद्ध तालीकोदनजीक कृष्णातटाकीं झालें त्यांत मुसलमानांचें सैन्य हिंदूंच्या हजारपद असल्यामुळें हिंदूंनीं जरी पराक्रम केले तरी मुसलमानांपुढें त्यांचें कांहीं चालेना. मुसलमान लोक दीनदीन करीत हिंदूंच्या शिरांचे ढीग घालीत चालले व शेवटीं मुसलमान लोक विजयी होऊन त्यांनीं रामराजास कैद केलें. आणि नंतर त्याच्या राजधानीचा विध्वंस करून सर्व हिंदूंचीं देवालये धुळीस मिळविलीं. जिकडे तिकडे ओली

रोटी विकण्यास हुकूम झाला. शेवटी त्या शरण आलेल्या हिंदु राजाची त्यांस किमपिही दया न येतां त्यांनीं त्याचें शीर कापून विजापुरांत किल्लाच्या तटावर नेऊन लाविलें.

ह्यावेळीं धर्मच्छल व स्त्रीहेलना वगैरे जुलमांच्या यागानें मुसलमानांनीं हिंदूस किती जर्जर केलें होतें याचें वर्णन करतांना देखील अंगावर कांटा उभा राहतो. ह्या प्रकारच्या मुसलमानांच्या परमावधि जुलमांविषयींचीं प्रमाणें पुष्कळ ग्रंथांतून सांपडतात. तथापि विश्वगुणादर्श नांवाच्या काव्यांत पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें आहे; या पेक्षां ज्यास्त वर्णन करण्याची बहुधा गरज नाही.

अवनावतीतपवनाश्वशोभिनी ।

भवनागशायिभवनाभिमर्दिनः ॥

सवनादिकर्मलवनायदीक्षिता ।

यवनाश्वरन्तिभुवनाबिभीषणाः ॥

अर्थः—वायुपेक्षांही त्वरित गति आहे ज्यांची अशा अश्वानीं शोभायमान, आणि शंकर व विष्णु यांचीं भवनें अर्थात् देवालयें यांस जमीनदोस्त करणारे, तसेंच यज्ञयागादिकांच्या उच्छेदाच्या कामाकरितांच दीक्षा घेतली आहे ज्यांनीं, असे जे यवन ते भुवनाला भयप्रद होवसति भारतवर्षीय पृथ्वीवर फिरत आहेत.

असो, ह्याचवर्षी ह्यानें मुद्गल, धारवाड व बंकापूर हीं घेतलीं आणि बंकापूरचा व दुसरे पुष्कळ किल्ले बांधिले. पुढें इ० स० १५७० त अली आणि निझाम यांनीं मिळून गोंवं व चौल ह्यांवर

१ हें शीर पुढें कैक वर्षे किल्लाच्या वेशीवर होतें तें पुढें सातारकर महाराजांनीं तेथून काढून ताजबावडींत टाकून दिलें असें विजापुरांतील लोक सांगतात.

स्वारी केली. परंतु तीत त्यांचे प्रयत्न सफल न होतां मुर्ति नाक घेऊन मागे फिरावे लागले.

निझामाचें व अलीचें फारच सख्य होतें, ह्मणून निझामानें आपली कन्या जी चांदबीबी ती अली आदिलशाहास इ० स० १५६५ या वर्षी दिली. हिच्या नांवाची चंशबावडी म्हणून एक विहीर विजापूरांत प्रसिद्ध आहे.

या बादशाहास इमारती बांधण्याचा फार नाद असे. यानें किल्ल्यांत गगनमहाल, सबजेमहाल व हन्यामहाल, असं महाल बांधिले. शिवाय चिंदडी मशीद जामा मशीद (जिला हल्ली जुम्मा मशीद ह्मणतात), मोहरभांत पंजे वसविण्याकरितां आशीरखाना, तसेंच विजापूर शहराभोंवतालचा अजस्र तट आणि आर किल्ल्यास शाहाबुरुज व महाबुरुज ह्मणून जे भव्य बुरुज आहेत ते ह्यानेंच बांधिले. हीं सर्व कामें त्यानें हिंदुस्थानांतून व लांबलांबून हुशार गवडी व कारागीर आणून त्यांजकडून करविलीं होती.

पुढें लिहिलेले बाजार ह्याचें कारकीर्दीत वसलेः—शापूर पेठ, जामामशीद बाजार, शाहाअबुतुराब बाजार, शिकंदरखान बाजार, हैदरखान बाजार व दलेरखान बाजार.

ह्यानें एका प्रकारच्या मंत्रयुक्त मोहोरा छापिल्या होत्या. तशा प्रकारच्या मोहोरा हल्लीं कित्येकांजवळ आहेत. भूतबाधा वगैरें झाल्यास ही मोहोरा धुऊन तिचें पाणीं पाजिलें असतां तात्काळ गुण येतो ह्मणून सांगतात.

हा बादशाह इ० स० १५७८ ह्यावर्षी ठार मारला गेला. ह्यास इब्राहीम व इस्मायल असे दोन पुत्र होते. पैकीं इब्राहीम हा त्याचे मागून गादीवर बसला.

१. पैकीं दुसरे दोन हल्लीं जमीनदोस्ते आहेत.

सुळतान इब्राहीम आदिलशाह जगद्गुरू.

(छोटा इब्राहीम.)

इ० स० १५७८—१६२६.

इब्राहीम यास लहानपणीं विद्येचें उत्कृष्ट शिक्षण मिळालें होतें, व जात्याही त्यास विद्येची फार आवड होती. ह्मणून गादीवर बसल्यानंतर त्यानें आपल्या बापाच्या वेळचे जे अक्षरज्ञातु पंडित (?) होते त्यांस विसांवा घेण्यास लावून खऱ्या विद्वानांस चांगला आश्रय दिला, आणि बहुतेक गोष्टींत आपल्या आज्ञाचा किता गिरविला, तेणेंकरून देशांत शांतता होती.

१. ह्यास जगद्गुरू म्हणूं लागण्याचें कारण सुसलमान इतिहासकारांनीं फार चमत्कारिक दिलें आहे.—एके दिवशीं रात्रीं इब्राहीम आदिलशाह आपल्या सात मजली माडीवरील एका मजल्यांत प्रियेसह गायन करीत असतां, कोणी मनुष्य अंतरिक्षमार्गानें त्या माडीवरून जात होता, त्यानें हें सुस्वर गायन ऐकिलें तेव्हां तो गायनामृत प्राशनाविषयीं अगदीं लुब्ध होऊन जाऊन त्या माडीवर उतरला. तेथें आल्यावर काहीं वेळानें बादशहाचा तो सुस्वर व ते आलाप ऐकून तो आनंदसागरांत इतका गढून गेला कीं, गायन ऐकतां ऐकतां त्यास तेथेंच निद्रा लागली. गायन आटवल्यावर बादशहाह सहज वरील माडीवर गेला तों कोणी मनुष्य निद्रिस्त असून त्याचे तोंडाबाहेर जवळच एक गुटिका व आंगा शेजारीं एक कावड पडली आहे असें त्याच्या दृष्टास पडलें. तेव्हां हा कोण व येथें कसा आला याचें बादशहास आश्चर्य वाटलें व याचा शोध युक्तीनें लाविला पाहिजे असें मनांत आणून त्यानें त्या मनुष्यास तसेंच निद्रिस्त ठेवून त्याच्या जवळील गुटिका मात्र हलूच उचलून घेऊन आपण महालांत निघून गेला. काहीं वेळानें हे गायनानें बेशुद्ध झालेले गृहस्थ जागे होऊन इकडे

बादशाह-सुलतान इब्राहीम आदिलशाह जगद्गुरू. १९

ह्या बादशाहास गाण्याचा फारच छंद होता. इतका की,

(मार्गाल वृष्टारून पुढें चालू.)

तिकडे पाहतात तों कावड असून गुटिकाच तेवढी काय झाली म्हणून आसपास शोधून पाहू लागले. परंतु शेवटीं गुटिका खरोखरच नाही-
शी झाली असें जेव्हां कळलें तेव्हां त्यांनीं आपल्या रुदनरूपां गाय-
नास आरंभ केला. परंतु अशा प्रकारचें गायन तेथील पहारकऱ्यांनीं
कधीच ऐकिलें नसल्यामुलें, त्यांनीं लागलाच शोध करून ह्या गाय-
कास बादशाहापुढें नेलें. बादशाहानें, त्याला तू येथे येण्याचें व असें
होण्याचें कारण काय म्हणून विचारिलें. तेव्हां तो सांगू लागला कीं, हे
भूपते, मां काशीक्षेत्रस्थ एका तपस्व्याचा शिष्य असून माझा नित्य-
क्रम गुरूंनीं मंत्रून दिलेली गुटिका तोंडांत धरून रात्री काशीहून रामे-
श्वरास जावें व तेथील उदक घेऊन प्रातःकालीं परत काशीस येऊन
त्या उदकानें गुरूजींनीं गंज स्नान करावें. याप्रमाणें आज या मार्गानें
जात असतां ह्या माडीवरील सुस्वर गायन ऐकून भूलेकींच्या क्षणैक
सुखास भुलून गेलों, आणि तसाच गायन ऐकतां ऐकतां निद्रावश झा-
लों. जागा होऊन पाहतों तों गुटिकाच तेवढा नाहीशी झाली आहे
असें पाहून रुदन करूं लागलों. कांकीं, गुरुजी प्रातःकालीं वाट पहात
बसतील व कदाचित् लवकर न आल्यामुलें शाप देताल. तथापि
माझ्या अपराधाची क्षमा असावी.—हें त्याचें निरपराध व नम्रतायुक्त
भाषण ऐकून बादशाहास दया आली, व त्यानें ती गुटिकाच त्याचे
स्वाधीन केला. ती घेऊन तो शिष्य आपल्या नित्यक्रमाप्रमाणें परत
काशीस जाऊन पोचला. तेव्हां इतका अवधी लागण्याचें कारण गुरु-
जींनीं विचारिल्यावरून त्यानें सर्व वृत्तांत निवेदन केला. तेव्हां गुरुजी-
ंनीं तें सर्व ऐकून घेऊन संतोषित अंतःकरणानें त्याच शिष्याबरोबर
बादशाहास 'जगद्गुरू' असा किताब पाठविला. व संकटसमयीं माझें
स्मरण करीत जा असेंही कळविलें. त्या दिवसापासून बादशाहानें हा
साधुप्रसाद जाणून आपल्या नांवापुढें 'जगद्गुरू' असें पद जोडलें, व
सर्वे लोक त्यास 'इब्राहीम आदिलशाह जगद्गुरू' असें म्हणूं लागले.

त्यानें तत्प्रीत्यर्थ नवरोजपूर ह्मणून गांवही वसविला हाता. विजापूरचा हा बादशाह मोठा गवळ्या आहे, अशी कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभर पसरल्यामुळें बुरबुरच्या प्रदेशांतूनही गाण्याचे शौकी केवळ याचें गाणें ऐकण्याकरितां येत असत. याच्या गायनासंबंधानें आणखी एक विशेष गोष्ट अशी सांगतात की त्याचा गाण्याचा लौकिक ऐकून दिल्लीचा बादशाह अकबर हा दिल्लीहून गुप्तवेषानें आला होता. आणि याच कारणानें आदिलशाहींचें अफाट वैभव पाहून त्यानें इ० स० १५९५ या वर्षी विजापूरकरांच्या राज्यांत शिरून त्यानें त्यांचे बरेंच मुलुख काबीज केले. आणि शेवटीं विजापूरकरांस मोंगलाशीं गुप्त तह करून वदेस लावणें भाग पडलें. यापूर्वीं विजापूरकरांच्या मोंगलांशीं अर्थाअर्थी संबंध नव्हता.

असा. ह्या बादशाहास गायनाचा जसा छंद होता तसा इमारती बांधण्याचाही शौक असे. आणि हें त्याच्या इब्राहीम-रोझा ह्या अनुपम इमारतीवरून व त्यानें बांधिलेल्या नवरस महाल, नारी महाल, आनंद महाल, सातमजली माडी व उपली-बुरुजावळील छोटा आसार ह्या इमारतींवरून स्पष्ट होत आहे.

एकंदरीत हा बादशाह हौसी व विलासी होता. नौरस ह्मणून असाच एक शब्द ह्यास काय आवडला होता कोण जाणे ! त्यानें आपल्या राणीस नौरस, महालास नौरस, गांव वसविलें त्यास नौरस, इतिहास करविला त्यास नौरसनामा अशा नांवांची गर्सीच करून सोडली होती. तथापि इतका जरी तो गायनप्रिय व विलासी होता तरी त्यानें काहींच पराक्रम केला नाही असें नाही ; इ० स० १५८२ ह्या वर्षी गुजराथ, अहमदनगर वगैरे प्रांत घेतले व इ० स० १६१७ त बेदरचा किल्ला यानें काबीज केला. शिवाय आपले पराक्रमानुरूप याचेजवळ १,०४,००० पायदळ,

बादशाह—सुलतान महंमद आदिलशाह. २१

५२,५०० घोडेस्वार आणि ९,०५० हत्ती एवढे अफाट सैन्यही होते.

हा बादशाह इ० सन १६२६ या वर्षी मृत्यु पावला. ह्यास चार बायका असून त्यांपासून महंमद व सुलेमान असे दोन पुत्र होते. पैकीं तिसरी बायको जी ताजसुलताना हिचा पुत्र महंमद हा पुढे गादीवर बसला.

सुलतान महंमद आदिलशाह.

इ० स० १६२६—१६५७.

बाप मरण पावला त्यावेळीं ह्याचें वय पंधरा सोळा वर्षीचें होतें. तथापि राज्य चालविण्यापुरतें याचे अंगीं ज्ञान आलें होतें. ह्यानें मराठ्यांस मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा दिल्या, व मुरार पंडित ह्मणून एक फार हुशार व प्रामाणिक ब्राह्मण होता त्यास आपला वजीर (मुख्य प्रधान) नेमिलें. या वजिराच्या साहाय्यानें छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे वडील शाहाजी भोंसले यांस विजापूरच्या राज्यांत मनसबदारीची जागा मिळाली होती.

हा गादीवर बसून कांहीं दिवस लोटले नाहीत तोंच विजापूरकरांचा मोगल लोकांशीं बराच वैरभाव उत्पन्न झाला. याचें कारण असें झालें कीं, मागील सुलतानाचे वेळीं विजापूरकरांच्या मोगल लोकांशीं झालेल्या गुप्त तहांत 'निजामशाहीचे' मुख्य घेण्यास विजापूरकरांनीं मोगलांस मदत करावी व त्याबद्दल मोगलांनीं त्यांस सोलापूर व कोंकणांतील कांहीं गांव द्यावे, असें ठरलें होतें त्यावर यानें पाणी सोडून त्यांचे मसल-वीशिवाय निजामशाहीचे कांहीं किल्ले काबीज केले. शिवाय

इतकें करूनही ते काबीज केलेले किल्ले व 'मलेकापैर्वा' तोफ विजापुरास आणि ती घ्यावी अशा मोंगलांनी मागणी केली असता, त्याकडेही सुलतान महंमद यानें कानाडोळा केला. यामुळें शाहाजाहान बादशाहास फार संताप आला, आणि त्या दिवसापासून मोंगलांनी विजापूरच्या राज्याचें समूळ वाटाळें करण्याचें मनावर घेतलें.

पुढें लवकरच मोंगलांचें मोठें सैन्य दक्षिणेंत येऊन उतरलें. त्यांनीं कर्नाटकांतील बहुतेक खेडी उद्धस्त केलीं, व एकसारखी दोन वर्षेपर्यंत विजापूरकरांच्या राज्यांत धुमाळी मांडिली. शेवटीं सुलतानमहंमद यास मोंगलांशीं मुकाट्यानें तह करणें भाग पडलें. व त्या तहांत सालिना वीस लक्ष होन विजापूरकरांनीं मोंगलास देण्याचें ठरलें.

यानंतर ह्मणजे इ० स० १६४१ या वर्षीं सुलतान महंमद यानें गोवळकोंड्याच्या (कुतुबशाही) बादशाहाची मुलगी आपणास बायको करून घेतली. यामुळें ह्या दोन राज्यांतही कांहीं तंदाभांडण न राहून तीं निजधामास जाईपर्यंत एकोप्यानें वागत असत.

ह्या बादशाहाची मुसलमान इतिहासकार फार तारीफ करितात. परंतु हा योद्धा नसून आयत्या पिठावर रेघा ओढणारा होता. हा फकीर वगैरे लोकांचा पोशिरा होता येवढें मात्र खरें. व त्यामुळेंच त्यास दरवेश पादशाह असें ह्मणत. काजी खर्तीव, सदर मुफती, बांगां वगैरे लोकांस यानें जाहागिरी करून दिल्या, व त्या अजूनही त्यांच्या वंशजांकडे चालत आहेत. पण बिकट मोहिमेवर बहुधां वजिराशींच प्रसंग पडत असत.

१ हिचें वर्णन पुढें एका स्वतंत्र लेखांत दिलें आहे.

२. हिलाच पुढें 'बडी सायबाण' असें ह्मणत असत.

हा शहराबाहेर अवघे पच कोशही गेला नाहीं. शहरांतल्या शहरांत राहून यानें आलें बहुतेक आयुष्य विलासांत व इमारती बांधण्यांत घालविलें. बाळघुमज ह्मणून जी प्रसिद्ध इमारत पाहणारास अगदीं थक्क करून सोडते तीबांधण्यास ह्यानेंच आरंभ करून याचेच कारकीर्दीत तिचें काम पुरें झालें. शिवाय आसार महाल, जहां बेगमचा अपुर्ता घुमज हाशीमपीरचा घुमज ह्या इमारती व शहरच्या दक्षिणेस असलेला बेगम तलाव हीं कामेही याचींच आहेत.

याच्या कारकीर्दीत दौलतपूर व पादशाहापूर हे गांव आणि महंमदशाहा बाजार, इसलाखा बाजार व अबदुल रोजख बाजार असे बाजार वसले.

हा बादशाह फार विषयी व चैनी होता असें वर थोडेंसें दर्शविलेंच आहे. ह्यानें नाना तऱ्हेच्या विषयांप्रभोगाच्या सर्व कांहीं चिजा शहरांत उत्पन्न केल्या होत्या. नवरोजचा सण व आपला जन्म दिवस अशा सणांचे प्रसंगीं हा मोठा उत्सव करीत असे. तेवेळेस मखमली बैठका व रेशमी आणि किनखापी पडवे यांहींकरून सुशोभित अशा चिनी महालाच्या किंवा आनंद महालाच्या दिवाणखान्यांत बादशाहाची स्वारी बसत असे, सर्भोवते रत्नखचित शिरपेंच लाविलेले मानकरी उभे असत; राजवाड्यापुढें माणकांनीं व पाचांनीं जडित पिंपळवणें बांधिलेले हत्ती व त्यांच्या मागून मोत्यांच्या कलग्या लावलेले घोडे व त्यांवर बसलेले भरगची पोषाकांचे स्वार यांच्या रांगा चालत; बादशाह द्रव्याच्या तुळा करून गरिबांस वांटी, आणि

१ हा तलाव ह्यानें इ० स० १६५४ या वर्षी आपली प्रियराणी सुलतानबेगम हिच्या नांवानें बांधिला असून हल्लीं सर्व शहरांत याचेच पाणीं खेळत आहे.

सोन्याहण्याचे केलेले बढाम व दुसरी फळे आपल्या हातानें उधळीत असे, असें सांगतात. ह्या बादशाहाच्या कारकीर्दीत विजापूर शहर फारच वैभवास चढलें होतें. ह्याची सत्यता एका फ्रान्स देशांतील प्रवाशानें आपल्या ग्रंथांत वर्णन केली आहे.*

असो. ह्या सर्व वैभवास तो इ० स १६५६ या वर्षी अंतरला. यास एका हबशी स्त्रीपासून अल्ली ह्मणून एकच पुत्र होता व तोच याचे मागन गादीवर बसला.

मुलतान अली आदिलशाह.

(छोटा अली)

इ० स० १६५६-१६७३.

हा गादीवर बसला त्यावेळीं याचे वय १९ वर्षीचें होतें. ह्यावेळीं विजापूरच्या खाजिन्यांत फार पैसा होता त्याप्रमाणेंच अफाट सैन्य असून ताब्यांत पुष्कळ सुपीक मुलुखर्हा होता. हें सर्व जर ह्यानें चांगल्या रीतीनें चालविलें असतें तर असे कि-

* According to the French traveller Mandelslo, who visited India in 1638 and 1639 Bijapur was one of the greatest cities in the whole Asia more than five leagues or fifteen miles round, enclosed with a high stone wall, a broad ditch and many outworks provided with 1000 pieces of brass and iron cannon. Among the kings artillery was one great piece of brass the ball of which weighed eight hundredweights and the charge of which was 4500 pounds of fine powder.

Gazetteer (587.)

बादशाह—सुलतान अली आदिलशाह. २५

तीक औरंगजेब ह्याच्या पुढे लढपटून राहिले असते. परंतु झटले आहेना, “चक्रवत् परिवर्तते दुःखानिच सुखानिच.” तेव्हां एखाद्या राष्ट्राच्या स्वामी असो अथवा सामान्य मनुष्य असो, त्याच्यामार्गे दुःख व सुख हीं केव्हांना केव्हां लागलेलींच आहेत. त्याप्रमाणेच हा गादीवर बसल्यापासून याचे मार्गे विघ्नें कशीं एकामागून एक तयार होती.

मार्गील बादशाहाचे वळीं विजापूरकरांनी मोंगलांस प्रतिवर्षी २० लक्ष होन करभार देण्याचे कबूल केलें होतें असें मार्गे सांगितलेच आहे. तेव्हां अर्थात् तेव्हांपासून विजापूरचे राज्य हें दिल्लीच्या वर्चस्वाखालीं केवळ मांडीलकाप्रमाणें होतें. इतकेच नाही. तर विजापूरच्या दरबारांत दिल्लीचे बादशाहाचे परवानगीवांचून कोणतीही महत्वाची गोष्ट घडत नसे. त्याप्रमाणें अली हा गादीवर बसणार ही गोष्ट मोंगलांचे भसलती शिवाय झाली, ह्यामुळे शाहाजाहान बादशाहास फार राग आला; आणि प्रत्यक्ष न दाखवितां त्यानें लोकांकडून अशीं अफवा उठविली कीं, “माजी सुलतानाचा हा खरा वारस नव्हे; दासीपुत्र आहे. याकारितां दिल्लीपति सार्वभौम बादशाहानीं गादीचा खरा वारस कोणता तो ठरवून भग ह्या गादीवर बसवावे.” आणि ह्याप्रमाणें प्रजेचीं कुरकुर मोडण्याचा घाट दाखवून हा गादीवर बसला त्याच वर्षी औरंगजेब हा अफाट सैन्यभार घेऊन विजापूरचे राज्य पादाक्रांत करावे म्हणून दक्षिणेंत उतरला.

हें वर्तमान विजापूरकरांस समजतांच त्यांनींही आपलेकडून कडेकोट तयारी चालविली. विजापूरकरांचा मुख्य सेनापति खानमहंमद म्हणून होता, त्यास निंबाळकर, घाडगे, घोरपडे इत्यादि मराठे सरदार आपआपल्या फौजेनिशीं येऊन मिळाले.

औरंगजेब ह्यानें विजापुरावर हल्ला करण्याचा निश्चय केला व

विजापूरच्या आसपास उभय पक्षांकडील योद्ध्यांच्या तरवारीही चमकू लागल्या. पुढे लवकरच कर्नाटकांत बेदरचा किल्ला फारच बळकट होता तो मोगलांनी एका दिवसांत काबीज केला. त्यास आकस्मिक कारण असें झाले कीं, तेथील किल्ल्यांतील दारूच्या मुख्य कोठारास एकाएकी आग लागून कोट उडाला. मग काय विचारांत, अनायासेच मोगलांचें सैन्य आंत शिरून त्यांनीं किल्ल्याच्या रक्षकांची कत्तल उडविली, व एका क्षणांत किल्ला हस्तगत करून घेतला. ह्या जयामुळे औरंगजेबास हर्षवाद्य होऊन, 'आतां विजापूर घेण्यास मुळींच विलंब लागणार नाही असें समजून तो एकदम विजापूरावर चालून आला.

औरंगजेबाचें विजापूरकरांपुढें कांहीं चाललें नसतें ; व त्याच्या एकदोन टोळ्यांचा विजापूरकरांनीं अगदीं पाडावही केला होता ; परंतु विजापूरकरांच्या सैन्याचा मुख्य जो खानमहंमद

१ बेदरचा किल्ला एका दिवसांत काबीज केन्नाबद्दल औरंगजेब यास मोठा हर्ष होऊन त्यानें खालील मतलबाचें शिवाजीस मुद्दाम खासगी पत्र लिहिलें हेंतें.

“ The fort of Beder which is accounted impregnable and which is the key to the conquest of the Deccan and Carnatic has been captured by me in one day, both fort and town, which was scarcely to have been expected without one year's fighting”—Original letter from Aurangzeb to Siwajee—(Grant Duff Vol. 1 P. 115.)

“ जो बेदरचा किल्ला क्षणजे दक्षिण व कर्नाटक येथील राजांचें केवळ नाकच, व जो घेण्याकरितां मला सतत वर्षभर लढावें लागलें असतें, तो मी एका दिवसांत काबीज केला.”—(ग्रॉंट डफच्या इतिहास भाग १ ला पान ११५)

तो निमकहरामी करून निर्लज्जपणें औरंगजेबास जाऊन मिळाला, यामुळें विजापूर शहर हस्तगत करण्यास औरंगजेबास फारसें कठीण गेलें नाहीं हें सांगणें नकोच. शिवाय दुसरें कारण असें झालें कीं, शहरांतील लोकही अव्यवस्थित होते.

विजापुरातील शहरवासी जनांचा असा परिपाठ असें कीं,— लढाई वगैरेची कोठें कांहीं गडबड दिसू लागली कीं, शेतांतील धान्य आणून पेवामधून छपवून टाकावें व शहरांतील मुख्य मुख्य विहिरींचें व खंदकांतील पाणी नाहींसें करून टाकावें ह्मणजे शत्रूस राणा वैरणीची आपोआप तूट पडून त्यांनीं आपला मार्ग सुधारावा. परंतु ह्या वेळीं मात्र असें घडून आलें नाहीं ; कारण लोक अगदीं बेसावध होते व शहर शत्रूच्या हस्तगत होईल असें त्यांस वाटत नव्हतें. औरंगजेब ह्यानें शहरांत एकदम शिरून जिकडे तिकडे राणाशण करून दिली. प्रथम शहरचे रक्षक होते त्यांनीं बराच दम धरिला, परंतु मोंगलांच्या अफाट सैन्यापुढें त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. यामुळें अल्पवयी सुलतान व राज्याची व्यवस्था पाहणारी त्याची सावत्र आई बडी सायबीण हीं अगदीं घाबरून गेलीं, व त्यांनीं औरंगजेबास एक कोट रुपये रोख व आणखी मागेल तें देण्याचें कबूल केलें. त्यास हें रुचेल कसें ? त्यास विजापूरच्या राज्याचें समूळ वाटोळें करावयाचें होतें ! पण काय चमत्कार पहा कीं, त्यावेळीं तसा योगायोगच आला नव्हता, ह्मणून औरंगजेबाचे विचार जागच्या जागीं राहिले. औरंगजेब इकडे अशा गर्वित आहे तोंच बापाची प्रकृति फार बिघडल्याचें पाहून त्याची प्रिय बहीण जी रंशनार हिजकडून

१ 'रंशनार' ही औरंगजेबाची बहीण होती असें आम्हांस मिळालेल्या माहितीवरून व खालील इंग्रजी उताऱ्यावरून दिसून (पुढें चालू.)

त्यास गुप्तपणें लिहून आलें कीं, “असशील तसें निघून यावें.” यामुळें त्यानें घटकचेचा विलंब न लावितां मुकादयानें दिल्लीचा मार्ग धरिला. कारण बापाचे मागे त्यास गादी घटकावावयाची होती. ह्यामुळें ह्या वेळीं विजापुरावर धाड कोसळला होती तिची ईश्वरानें खैरच केली लक्षावयाचें !

(मागील पृष्ठावळन.)

येतें. परंतु हल्लीं नुकत्याच शोधपूर्वक लिहून ठापून प्रसिद्ध झालेल्या ‘छत्रपति संभाजी महाराज’ नावाचें पुस्तकांत ‘रोशनार’ हो औरंगजेबाचीं मुलगी होती असें त्याच्या कृत्यानें पदोपदीं झटलें आहेः—

“औरंगजेबाची कन्या रोशनार हिच्या सौंदर्याची कीर्ति ऐकून कोणत्या तरी युक्तानें तिला फसवून वश करावें याबिषयां तो [संभाजी] मसलती कळें लागला. ” (पान १०९)

ग्रॉन्डफ साहेब आपल्या इतिहासाच्या पहिल्या भागाच्या ११५ व्या पानांत खणतातः—

“ This circumstance was the supposed mortal illness of the emperor, news of which at this important moment reached Aurangzebe having been privately despatched by his sister *Roshanara Begum* ” (Grant Duff Vol. 1 page 155.)

“ औरंगजेब इकडे विजापूरचें राज्य पाळयें घालण्याच्या अगदीं गर्दीत आहे. परंतु असा कांहीं त्या वेळचा ऋणानुभव होता कीं इतक्यांतच त्याची (औरंगजेबाची) बहीण रोशनार बेगम हिजकडून शाहाजाहान बादशाहाच्या जिववरील दुखण्याचें गुप्त वर्तमान त्यास आलें. ”

याचप्रमाणें इ० स० १८१२ या वर्षी प्रसिद्ध झालेल्या आलेक्झांडर डो साहेबांच्या हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत ते खणतातः—

(पुढें चालू.)

परंतु हे एक अरिष्ट दळले लपून विजापूरकरांस स्वस्थता मिळाली असे नाही. शिवाजी हा पूर्वापासूनच त्यांचे मार्गे हात धुऊन लागलेलाच होता. त्यानें रसद चालू देऊं नये ; आपल्या फौजेत मणाची धारण, तर त्यांच्या लष्करांत शेराची धारण देवावी. मराठी फौज किती आहे याचा त्यांस अदमास लागूं न देतां त्यांचे फौजेपासून पंचवीस तीस कोसांचे अंतरानें राहून त्यांचेवर वरचेवर लापे घालावे व त्यांचे फौजेस चैन पडूं देऊं नये; त्यांचीं ठाणीं व त्यांजकडे वहिवाटींत असलेले मुलूख यांतील लोकांनीं आपणांनीं लक्ष ठेवून वागावे लपून त्यांस भीति घालावी. आपली फौज ज्या मुलूखांत जाईल तेथील लोकांनीं व जमिंदारांनीं खडणीं ठेऊन तिचा बचाव केला पाहिजे लपून सक्ति चालवावी; असा क्रम आरंभिला होता.

विजापरांत रोज खबर जात असे कीं. “ शिवाजी हा गडा-

(भागाल पृ. १८८ व पुढें चालू.)

Aurangzeb's physicians advised him to avoid, by an expedition to Cashmiera the heat of the ensuing season, and his favourite sister Rochinara, whose counsels he generally followed, being very desirous of visiting that delightful country, persuaded him to prepare for his progress (History of Hindoostan by Alexander Dow “ 1812 ” (P. 322.)

“ ह्या ग्रीष्मऋतूत आपण काश्मिरास जावें अशाविषयी औरंगजेब यास त्याच्या शारासंरक्षकांनीं मत दिलें, आणि मतास त्याची (औरंगजेबाचा) प्रिय बहीण रोशनार हिचेंही पूर्ण अनुमोदन होतें. इतकेंच नाही, तर रोशनार ही त्या तयारीसही लागली. ”

यावरून संभार्जा कत्यांची हा केवळ नजरचूक असून ती एका ठिकाणची चूक सर्व पुस्तकास भोंवली कीं काय नकळे !

मागें गड घेत चालला आहे. व दिवसानुदिवस तो बळावत चालला आहे. त्यानें अकस्मात यावें व बक मच्छ उचलून नेतो तसा अचुक घाला घालावा; शिपाईगिरीची शर्त करावी; प्रसंग पडल्यास माघारें पळून जावें; त्याचे लोक खाण्यापिण्याची दरकार बाळगीत नार्हींत; पाऊस, ऊन, थंडी व अंधारी कांहीं न पाहतां घोड्यावरच हरभरे व भाकरी, चटणी, कांदे खाऊन धांवतात; त्यांस कसें जिंकावें? त्याची फौज एका मुलखांत आली ह्मणून जों त्याजवर जावें, तों त्यानें दुसरीकडे जाऊन ठाणीं घ्यावीं; हा आदमी नव्हे, तर भुतखाना आहे.” तेव्हां शिवाजी हा एक त्यांस रोगच जडलेला होता ह्मणावयाचें. परंतु तो दिवसेंदिवस बळावत चाललेला पाहून त्यांस मोठी दहशत पडली, आणि त्यांनीं प्रथम शिवाजीस लालूच दाखवून व धमकी देऊन पाहिलें, पण सर्व व्यर्थ गेलें. मंतर आपल्या चिरंजीवाचें बंड मोडवें ह्मणून शाहाजी कर्नाटकांत असतां त्यास पत्र लिहिलें. परंतु ‘तुझांस मन मानेल त्याप्रमाणें करावें—माझे तो ऐकणार नाही’ असें शाहाजीचें उत्तर मिळाल्यामुळे त्यांनीं शिवाजीस शरण आणण्याकरितां ह्मणून बाजी घोरपडे याचे मार्फत शाहाजीस विश्वासघातानें धरवून आणून भिर्तीत कोंडून ठेविलें. पण शिवाजी कसला युक्तिवान ! त्यानें जाहाजाहान बाद-शाहाची कृपा संपादून त्याजकडून आपल्या बापाची सुटका करविली.

त्यानंतर ह्मणजे इ० स० १६५९ या वर्षीं शिवाजीचें पारितोष्य करण्याचें ठरून अली अदिलशाह ह्यानें शहरांतील सर्व बड्या-बड्या लोकांचा दरबार भरविला व पैजेचे विडे मांडिले. परंतु शिवाजीवर जाण्यास कोणी धजेना. शेवटीं अफझुलखान नामें एका श्रेष्ठ प्रतीच्या सरदारानें बादशाहापुढें लांब लांब मि-

व्या मित्र्या बाता झोंकून शिवाजीवर १२,००० लोकांची टोळी जात होती तिचें अधिपत्य आपण होऊन स्वीकारिलें.

ही फौज कृष्णानदीचे कांठी वाईपर्यंत येऊन राखल झाली. नंतर अफझुलखानानें तेथूनच प्रतापगडावर आपला कारकून शिवाजीकडे पाठवून त्यास कळविलें कीं, शरण याल तर तुमचे अपराधांची क्षमा होऊन पुढें अधिक कल्याण होईल. शिवाय 'आपली गांठ घेणें आहे, करितां भेटीची कशी काय व्यवस्था करावयाची' हेंही कळवावें म्हणून कारकुनाबरोबर विचारण्यास सांगितलें होतें. कारकुनानें खानांचा निरोप सांगितल्यावर शिवाजीनें भेटण्याचें कबूल केलें, परंतु अफझुलखानाचें सैन्य किल्ल्याचे पायथ्याशीं उतरूं देणार नाही व पुष्कळ लवाजमा घेऊन भेटीस येऊं देणार नाही असें सांगण्यास सांगितलें. अखेरीस भेटीचा निश्चय होऊन तयारीस आरंभ झाला.

शिवाजीनें इतकी कडेकोट तयारी चालविली कीं जसें कांहीं जिवार अति दुर्घट अरिष्ट येऊन पोहोंचलें आहे ! सदोदित भयंकर प्रसंगांचा यास अनुभव असे तरी या वेळीं साधारणतः मनाला जें स्थैर्य असावें तेंही शिवाजीचे अंगीं नव्हतें. त्यानें ब्राह्मणास पुष्कळ दानधर्म केला, व ईश्वरानें या प्रसंगांतून पार पाडावें म्हणून एक ब्राम्हण गयेस व एक काशीस पाठविला. तसेंच त्यानें न जाणो काय संकट येणार आहे या शंकेनें नेहमींचा पोषाख न करितां प्रसंगानुरूप तजवीज ठेविली होती. त्याच्या आईनें त्यास पोटाशीं धरून 'तूं मनांत काय आणिलें आहेस तें दाकून दे, अशी विनवणीही केली. या त्याच्या सर्व कृतीवरून त्यास अतिशय धास्ती पडली आहे असें दिसत होतें तथापि आपला कपटी हेतु सिद्धीस जाण्यास जी जी म्हणून सावधगिरी पाहिजे होती तीत त्यानें किमपीही कमी पडूं दिलें

नाहीं. भेटीच्या तंबूजवळ छापा घालण्याकरितां गुप्तपणें लोक दडवून ठेविले होते. तसेंच ऐन माऱ्याचे जागीं त्यानें आपली फौज बसविली व शत्रूंचे तळाकडे तोफांचा मोर्चा लावून ठेविला होता.

अफझुलखानास त्याच्या निचमंडळीनें या सैतानाच्या भेटीस जाऊं नये ह्मणून पुष्कळ सांगितलें, परंतु त्यानें त्यांचे सांगण्यास न जुमानतां तो शिवाजीचे भेटीस आला. प्रतापगडावर जाण्याचा रस्ता उंचसखल व अगदीं संकुचित असल्यामुळें त्याला हत्ती-वरून उतरणें भाग पडलें. नंतर तेथून त्यानें शिवाजीस कळविलें कीं, तुम्हींच भेटीकरितां खालीं यावे. परंतु 'असें होणें नाहीं, म्हणून शिवाजीचा निरोप आल्यावरून अफझुलखानानें मूळारंभीं बेत केल्याप्रमाणें किल्ल्यावर जाण्याचा निश्चय केला. अफझुलखान भेटीस आला हें पाहून शिवाजीनें घाईघाईनें आपल्या मित्रमंडळीचा निरोप घेऊन भोव्या गहिवरानें संभाजीस त्यांचे पदरांत घातलें आणि तो खानांचे भेटीस आला. नंतर या देशाच्या चालीप्रमाणें उभयतानीं हात पुढें करून एकमेकांस आलिंगन दिलें. इतक्यांत असें झालें कीं, अफझुलखान हा शरीरानें सदृढ असल्यामुळें त्यानें एका हातानें शिवाजीस गच्च धरून पूर्वसंकेतानुरूप शस्त्रप्रहार करण्याचा प्रयत्न चालविला, परंतु शिवाजी किती वस्ताद ! खानास वाटलें असल कीं काय तो मीच ! त्यानें सावधानिरी करून चिलखत घातलें हेंतें यामुळें या प्रसंगीं त्याचा जीव बचावला. त्यानें लागलीच अफझुलखानाची मिठी सोडविली व त्याच्या पोटांत बापनखें खुपसून तरवारीनें त्याचा छेद केला.

खान साहेबांची ही दशा पाहून त्यांचा कारकून पुढें सरसावला, परंतु शिवाजीनें धार्मिकपणाचें विलक्षण सांग घेऊन 'तूं

ब्राह्मण आहेस या करितां ब्रह्महत्येचें पातक माझे हातून घडणें नाहीं ' असें सांगून त्याच्या वीरश्रीस जागचें जागींच बसावेंलें. तेव्हां असा सर्वोपरी मांड झालला पाहतांच खान साहबांचें सैन्य धांवून आलें. पण अखेरीस त्यांचाही तीच स्थिति होऊन राहिलेले लोकांस पळतां पळतां मारामार पडली. तरी पण शिवाजीनें त्यांस सोडिलें नाहीं. त्यानें त्यांचे मागोमाग लागून सर्वास पकडून आणलें व त्यांची भीति नाहींशी करून त्यांस आपले सैन्यांत नोकरीस ठेविलें. यामुळे तर या अफझुलखानाचे मोहिमेचा असा शेवट झाला कीं, त्याचे सैन्यापैकीं प्रथमच निसदून गेलेल्या एका ब्राह्मणाशिवाय विजापुरी ही खबर नेण्यास कोणी शिलक राहिलें नाहीं. व शिवाजीसही अनायासेंच त्यांची सर्वे शुद्धसामुग्री सांपडली.

यानंतर चौथे दिवशीं जासुदाकरवीं हें वर्तमान विजापुरी जातांच अली आदिलशाह व बडीसायबीण यांनीं फारच शोक केला. बादशाहजारीनें तर तीन दिवस अन्न घेतलें नाहीं. तसेंच मोठमोठे वजीर व सर्व लष्कर हवालदिल होऊन गेलें; आणि खुदानें मुसलमानांची पातशाही मराठ्यांस दिली असें वाटतें असें सर्व ह्मणूं लागले.

नंतर पुढें थोड्याच दिवसांनीं ह्मणजे इ० स० १६६० या वर्षीं अफझुलखानाचा मुलगा फजल महंमद हा, आपल्या बापाचा घात केल्याबद्दल सूड उगविण्याकरितां शिवाजीवर चालून गेला, परंतु त्याला मुर्डीत नाक घेऊन परत यावें लागलें. यामुळे अली आदिलशाह यास फार त्वेष येऊन त्याचेच पुढील वर्षी शिवाजीचे पारिपत्याकरितां स्वतः स्वारी निघाली. तिच्याही परिणाम याप्रमाणेंच झाल्याकारणानें, अगदीं निराश होऊन मुख्य वजीर इब्राहीमखान यास बरोबर घेऊन इ० स० १६६२ त

बडी सायबीण मक्केस चालती झाली. यापूर्वी बडी सायबीण हीच राज्याची अंतर्गत सर्व व्यवस्था पहात असे.

यानंतर मात्र विजापूरकरांनी अगदी हात डेंकले. परंतु त्यास स्वस्थ बसू देतो कोण ? औरंगजेबास ह्या वेळीं कसे स्फुरण चढले होते ! त्याने इ० स० १६६५ या वर्षी जयसिंग नामक सरदाराबरोबर मोठे सैन्य देऊन विजापूरावर पाठविले व मदतीकरिता, पूर्वी कबूल केले असल्यामुळे, शिवाजीसही पत्र पाठविले. तेव्हां अर्थात् ही सोन्ही सैन्ये एकत्र झाल्यावर (तरी शिवाजीने १००० स्वार व ८००० पायदळच बरोबर घेतले होते) विजापूरकरांची दुःस्थिति काय विचारावयाची आहे ? मंगलवेढे येथे उभयपक्षांची गांठ पडून मोठेच तुंबळ युद्ध झाले. ह्या युद्धांत शिवाजीने तर आपला विलक्षण पराक्रम दाखवून उभयपक्षांकडून आपणास ' शाबास शाबास ! ' म्हणवून घेतले. विजापूरकरांकडील मराठे सरदार यांनीही आपल्या शूरत्वाचे कामीं कांहीं कमी पडू दिले नाही, पण शिवाजीचे युक्तीपुढे त्यांचे कांहीं चालले नाही.

पुढे सतत एक वर्षपर्यंत जयसिंग हा विजापूरच्या आसपास होताच. परंतु मग मात्र अन्नपाण्यामुळे त्याच्या सैन्याचे फार हाल होऊ लागले म्हणून त्यास दिल्लीचा मार्गच सुधारावा लागला. तथापि तो गेला म्हणून झाले नाही; मोगल सैन्याचीं पेंवेच्या पेंवे येऊन विजापूरच्या राज्यांत उतरत होती, व ह्यामुळे शेवटीं त्यांच्या जाचापासून मुक्त होण्याकरितां अली-आदिलशाह याने त्यांच्याशीं आग्रा येथे तह केला. त्या तहांत सालिना १, ८०, ००० होन मोगलास विजापूरकरांनीं द्यावे असे ठरले.

शिवाजीने आपला नाश करण्याचे कामीं मोगलांस मदत

केली हें पाहून अलीआदिलशाहाची तळपायाची आग मस्तकास गेली होती. म्हणून त्याने हा तह झाल्यानंतर विजापूरी येऊन आपला पराक्रमी सरदार जवंदरखान यास इ० स० १६७३ साली पन्हाळा काबीज करण्याकरिता पाठविलें पण तेथें त्याची मुळीच डाळ न शिजल्यामुळे त्यास परत यावें लागलें. तेव्हां जवंदरखानानें शिवाजीपासून लांच घेतल्याचा त्यावर दोष ठेवून अली आदिलशाह यानें एकदम त्यास तोफेच्या तोंडी दिलें आणि आपण स्वतः पन्हाळा घेण्याकरिता निघाला. परंतु, पन्हाळा तर हातीं लागला नाहींच, मात्र निरुपायास्तव उलट तीन लक्ष रुपये सालिना देत जाऊं असा शिवाजीशीं मोठ्या संकटानें गुप्त तह करावा लागला.

यानंतर मात्र विजापूरचें राज्य अगदीं टेंक्रीस आलें. लढा-

१ “ सन १६७३—पन्हाळा किल्ला ह्याउपर शिवाजीपासून विजापूरकरांचे हातीं लागला नाहीं. त्यांनीं तो परत घेण्याकरितां पुढें केलेले सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. एका जुन्या दफतरांत ह्या पन्हाळे प्रकरणास उद्देशून शिवाजीवर केलेली कविता सांपडली आहे ती येणेंप्रमाणें:—

पराक्रम—किल्ले पन्हाळा.

होतों पन्हाळ्यावरि मी शिवाजी । चक्रावतीची डरडार भाजी ।
आतां पुढें कोण धजेल पाहीं । मी भोंसला कां उगलाचि राहीं ॥ १ ॥
फौजेत मालमृकंद गजेंद चाले । शोभे निशाण भगवें गज फार डोले ॥
दैत्येंद्र कां राजगडास येना । मी आपला पर्वत त्यासि देना ॥ २ ॥
भावें भजावें मज मोंगलांनीं । भविष्य सांगे तुलजा भवानी ॥
समुद्र याचें जळ मोजवेना । मध्यान्हिचा भास्कर पाहवेना ॥
मुष्टीत वैधानर बांधवेना । ऐसा शिवाजी नृप जिकवेना ॥ ३ ॥

(शिवछत्रपतीचें चरित्र पृष्ठ ६३.)

ईचे प्रसंग वरचेवर आल्यामुळे खजिन्यांतील द्रव्य कमी झाले व जमिनीचा साराही वेळच्या वेळी येईना यामुळे शिपाई वगैरे लोकांच्या पगाराची बाकी वाढत चालली; व हळूहळू दरबारांतील लोकही नाके मुरडू लागले. यामुळे अली आदिल-शाह जरी शूर होता, तथापि त्याचे काळीज फाटून जाऊन याच वर्षी ह्मणजे इ० स० १६७३ त त्याने बिडाना धरिला. व तेव्हांपासून तो परलोक यात्रेचीच तयारी करण्यास लागला.

ह्या बादशाहास शिकंदर ह्मणून एक चार वर्षांचा पुत्र व शहरबानो नांवाची एक अकरावारा वर्षांची कन्या अशी दोन-च अपत्ये होती. मरणकाळी ह्याने अबदुल करीम, खावास-खान, अबदुल महंमद, बहिलोलखान व मुझफरखान ह्यांस गादीचे पत्र नेमून ह्या दोन्ही लेकरांस त्यांचे पदरांत घातले, व ह्यांचा सर्व प्रकारे सांभाळ करणे तुमचेकडे आहे असे सांगून प्राण सोडिला.

हा बादशाहा शूर होता, तथापि एवढा अवजड राज्यशकट चालविण्याची याचे अंगी धूर्तता नव्हती. ह्याने इ० स० १६६३ या वर्षी आपला घुमेज बांधण्यास प्रारंभ केला होता. परंतु त्याचे काम पुढे झाले नाही. हा किल्ल्याचे बाहेर उत्तरेस असून त्यास अलीरोझा असे ह्मणतात व त्यांतच हल्ली त्याची कबर आहे. ह्या

१ हल्ली 'बुक आफ बांबे' म्हणून जे नुकतेच प्रसिद्ध झालेले पुस्तक आहे, त्यांत ही कबर व हा दर्गाही इम्राहीम आदिलशाह पहिला याची आहेत असे त्याच्या कर्त्याचे ह्मणणे आहे:—

There (Bijapur) is a great mausleum half finished that was to have surpassed the Dome now surpasses the dome of mohomed as much as that Dome now sur-

(पुढे चालू.)

अपुर्त्या कामाचाच भव्य व नाजूकपणा पाहून कोणासही समा-

(मागील पृष्ठावरून)

passes all other buildings. But, when the first stone was raised its author and intended occupant *Ibrahim Adilsha* 1 was cut off by assassination. The workmen threw away his tools and the coolies his last basketful of earth into the ditch and now there remains something like the ruins of Melrose Abbey, with this difference, that the rest on which the arch is built, stone and not wood as in our modern times, remain inside the arch.

(Book of Bombay by James Douglas "Tombs")

“विजापूर येथें हल्लीं जें एक अपुर्ते असलेलें मोठें कबरस्थान दृष्टीस पडतें त्याचें काम इतकें कांहीं सुरेख आहे कीं, त्याच्या तेवढ्याच अपुर्त्या असलेल्या कामावरून, सुलतान महंमद आदिलशाह ह्यानें बांधिलेली बोलघुमज म्हणून जी इमारत आज विजापूरांतील सर्व इमारतींस मागे टाकीत आहे तिचाही ह्यानें खचीत मागे टाकिलें असतें असें वाटतें. परंतु ह्या इमारतीचें वरील काम बांधण्याकरितां पहिलाच दगड वर उचलतात तोंच तिचा जनक व तिच्यांत वास्तव्य करूं इच्छिणारा ‘जो इब्राहीम आदिलशाह पहिला’ हा यमसदनीं गेल्याचें ऐकून कारागीर लोकांचीं हत्यारें गळून पडलीं व त्यावर काम करणाऱ्या मजूर लोकांनीं आपल्या हातांतील मालमसाल्याचीं टोपलीं खालीं टाकून दिलीं. यामुलें पुढें हें काम तसेंच अपुर्ते राहून हल्लीं त्याकडे पाहिलें असतां मेलबोर्नेआबे येथील पडापड झालेल्या इमारतींची आठवण होते. मात्र या कबरस्थानास ज्या कमानी आहेत त्यांस वळण देतांना आंतल्या बाजूस लांकडाचा उपयोग केलेला नसून त्यांच्या दगडासच एकदम तसें वळण दिलेलें आहे.” (जेम्स डगलासकृत बुक आफ बांबे यांतील थडग्यांचें वर्णन).

(पुढें चालू.)

धान झाल्यावांचून राहणार नाहीं. ह्या घुमजाशिवाय इ० स० १६५९ ह्या वर्षी अल्लीमैहाल व १६६२ त किल्लांतील आरसे महा-
ल हे ह्या बादशहानेंच बांधिले. आणि १६६२ या वर्षी त्यानें शह-
रांतील शाहापेट वसविली.

मुलतान शिकंदर आदिलशाह.

इ० स० १६७३-१६८६.

(विजापूर बादशाहीचा शेवट.)

जातमेवान्तकोन्ताय जराचान्वेति देहिनम् ॥

अनुषक्ता द्वयनेते भावाःस्थावरजंगमाः ॥

असें भगव्दचनच आहे, कीं-वस्तु निर्माण मात्र झाली पुढे कीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

परंतु साहेबमजकुरांस विजापुरांतील कोणी बिनमाहितगारानें ही
केवळ थाप मारलेली असावी असें आमच्या माहितीवरून व खालील
विरोधावरून दिसून येतें.

Beautifully carved tracery is also to be seen in the
great Durga and Cloister surrounding the grave of
Ibrahim Adilshaw 1, king of Bijapur, at *Gogi* in
the *Surapur Taluka*. (*Geological survey of India Vol.*
XII Page 266.)

“सुरापूर तालुक्यांत ‘गोगी’ येथील जंगी कबरस्थानांत जी,
‘इब्राहीम आदिलशाह पहिला’ याची कबर आहे तिचे सर्व काम फारच
सुंदर आहे.” (जिऑलॉजिकल सर्वे आफ् इंडिआ भाग १२ पान २६६.)

१ याची सत्यता आम्ही बुक आफ् बांबेचा जो मागील पानांत उता-
रा दिला आहे त्यावरून कळून येणार आहे.

२ हा शाहापेटेंत असून हल्लीं यास ‘याकुबखानाचा महाल’
असें म्हणतात.

बादशाह—सुलतान शिकंदर आदिलशाह. ३९

तिच्याच मागोमाग जरा व नाश हीं उभीं असतात. जगांतील एकंदर स्थावर जंगम पदार्थांपैकीं कोणीही ह्मणजे त्यांच्या तडाक्यांतून सुटलेला आहे असें नाही ; सर्व स्थावर जंगम पदार्थ त्यांजकडून बांधलेले आहेत. त्या अर्था आमची विजापूरबादशाही ह्या नियमांतून कशी सुटेल ? तिजकडूनही ह्या भगवद्वचनास ह्या बादशाहाच्या कारकीर्दीतच मान मिळावयाचा होता. कारण जन्म, स्थिति आणि लय यांपैकीं पहिल्या दोहोंचीं कार्यें शेवटास जाऊन तिसऱ्यानेंही मागील बादशाहाचे कारकीर्दीपामूनच आपला बहुतेक अंमल बसविला होता ; तेव्हां त्याचें पर्यवसान होण्याची अर्थात् ही जागाच आहे.

सुलतान अल्ली आदिलशाहाचे कारकीर्दीच्या शेवटीं राज्याची कशी स्थिति झाली होती हें त्या वेळीं दर्शविलेंच आहे. परंतु त्याचे मार्गे तशा स्थितीतही आतां शिकंदर हें चार वर्षांचें पोर सांपडल्यामुळे तर अनायासेंच त्या स्थितीचें प्राबल्य होत चाललें. राज्यांत सर्वत्र कलह माजले व कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीसा झाला ; जे महान् पराक्रमीही पूर्वी राजास भिऊन त्याच्या ओंजळीनें पाणी पीत होते ते ह्या वेळीं राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करून आपल्या धन्यास उलट गोष्टी सांगूं लागले ; यामुळे राज्यांत परक्यांचा पाय शिरून त्यांचा व्यापारही चालूं लागला. तेव्हां अर्थात् अशा वेळीं शिवाजीनें तरी स्थिर कां असावे ? त्याच्याही घशाचें भोंक मोठें होत चाललें.

अशी ही दुर्दिन स्थिति पाहून खोदासखान नामक राजपुत्राच्या मुख्य पालकांनै थोडासा शहाणपणा करण्याचा विचार केला होता. त्यानें मोंगल लोकांशीं गुप्त बोलणें चालविलें होतें कीं, दिल्लीच्या सार्धभौम बादशाही अंमलाखालीं हें राज्य घेऊन

राजकन्या शहरबानो ही आपले मुलास करावी. परंतु त्याचा हा घाट असलेला विचार अब्दुल करीमप्रभृति चौकडीस कळतांच त्यांस हें न रुचून त्यांनीं खोवासखानाची आपल्या कुंडांत आड्ढती घेतली. तेव्हां अर्थात् औरंगजेबाशीं घाटत असलेले विचार जागचे जागीं राहिले, आणि औरंगजेबाच्या जिभेस रुचि राखवून ठेविल्यामुळे इ० स० १६७९ या वर्षी त्यानें आपला दिल्लीखान नांमें सरदार दक्षिणेंत पाठविला.

दिल्लीखान दक्षिणेंत येऊन राखल होतांच त्यानें एकदम विजापुरावर चाल करून शहरास वेढा दिला, आणि राजकन्या शहरबानो हीस जर मुकादद्यानें आमचे स्वाधीन कराल व शिवाजीशीं पत्रव्यवहार ठेवणार नाहीं तर वेढा उठवितों असें राजपालकांशीं त्यानें बोलणें लाविलें. परंतु त्यांतील पहिलें कलम अत्यंत दुर्घट होतें. कारण राजकन्या शहरबानो ही फारच सुंदर असून तशीच सद्गुणी व सर्व कलेंतही निपुण होती. यामुळे अब्दुल करीमप्रभृति पालकांच्या व एकंदर शहरवासी जनांच्या सर्व जीवतिच्यावर होता. ह्मणून 'आह्मी आपल्या जिवाची आड्ढति देऊं परंतु या राजकन्येस तुमचे स्वाधीन होऊं देणार नाहीं' असें त्यांनीं निखालस त्यास सांगून पाठविलें.

हा हडाचा निरोप ऐकून दिल्लीखानाचें पित्त खवळून गेलें, पण करतो काय ? शहर व किल्ला हस्तगत झाल्याशिवाय राजकन्या हातीं लागणें कठीण ! यामुळे त्यास तसाच वेढा घालून बसणें भाग पडलें. परंतु सुदैवानें ही त्याची काळजी लवकरच दूर झाली. पादशाहाजादी ही फार दूरदृष्टीची होती. तिनें आपल्या एकदयाकरितां सर्व राज्याचा व आपल्या प्रिय बंधूचा नाश होणार असें पाहिलें, आणि एकेदिवशीं एकटीच पुरुषाचा वेष घेऊन ती दिल्लीखानाच्या तळावर गेली. तेव्हां अर्थात् हें स्त्रीरत्न घरीं चालत आल्यावर दिल्लीखानानें त्याचा बहुमान केला व

लागलीच योग्य इतमामासह अवरंगाबावेस त्याची रवानगी करून दिली. तथापि एवढ्याने दिल्लीरखानाचें समाधान झालें नाहीं. त्यानें कृतघ्नपणें इकडे वेढा तसाच राहूं दिला.

दुसरे दिवशीं हें वर्तमान जनानखान्यांत व शहरांत समजतांच सर्वत्र शोकाचे पर्वत ढासळले. नंतर मसाऊदखान नामक एका वजिरानें एकंदर कच्चया हकीकतीचें शिवाजीस पत्र लिहिलें. तें पाहून शिवाजी फार कष्टी झाला, व ज्याच्या बळावर मी इतका वाढलों त्यांनीं आज आपणास असें लिहिलें आहे त्याअर्थी त्यांस आपण मुक्त करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें जाणून त्याच पावलीं (रात्रीचे व्हा वाजून गेले होते तरी) दोन हजार घोडेस्वार घेऊन तो शूर शिपाई पन्हाळ्यावरून उतरला; व लवकरच विजापूरच्या आसपास सुमारे २४ कोसांच्या टण्यावर येऊन थडकला. तेथून दिल्लीरखानाच्या सैन्याची चौकशी करितां, त्यापार्शीं रोहिले, अरब वगैरे पुष्कळ सैन्य आहे असें समजल्यावर त्यानें आपल्या छोट्या टोळीनिशीं त्यांशीं सामना करण्याचें रहित करून आपली कावेबाजी विद्या आरंभिली. त्यानें प्रथम मोंगलांचे मुलुखांत शिरून इकडून तिकडून गोंधळ घातला आणि नंतर अशा हुलकावण्या देतां देतां औरंगाबादेवर मोर्चा फिरविला. तेथें औरंगजेबाचा मुलगा मोअज्जीम हा होता, परंतु त्याचें शिवाजीपुढें कांहीं चाललें नाहीं. शिवाजीनें खुशाल तीन दिवस शहर लुटून पिरांचीं स्थाने व हिंदु देवालये ह्यांवांचून कांहींएक राहूं दिलें नाहीं.

१ असें सांगतात की, पिरांचीं स्थाने, हिंदु देवालये व स्त्रिया यांस शिवाजी कधींही बोट लावीत नसे. स्त्रियांच्या संबंधानें तर त्यास इतका अभिमान होता की, त्यांच्यावर कोणी शस्त्र उचलिलें असतां त्यांचेकरितां तो वेळेनुसार आपला प्राणही खर्ची घाली. कल्याणचे लढाईत अशीच एक निराश्रित व सुंदर यवनी त्यास सांपडली असतां तिला त्यानें तिच्या भ्रताराकडे पाठविली होती.

शिवाजी इकडे अशा रीती गडबडीत आहे, इतक्यांत मसाऊदखानाचें त्यास दुसरे पत्र येऊन पोचलें कीं, 'होईल तितकी त्वरा करून आमचें संरक्षण करावें'. यामुळें आणखी विशेष धामधूम न करितां त्यास तेथून परत निघावें लागलें. परंतु परत येतांना मार्गांतच आपला पुत्र संभाजी हा दिल्लीखानास येऊन मिळाल्याची वृष्ट खबर त्यास समजल्यावरून त्याचे हातपाय गळाले आणि तो त्याच पावलीं पन्हाळ्याकडे वळला. तथापि मसाऊदखानाचे मदतीकरितां लागलीच तेथून त्यानें आपला शूर सरदार हंबीरराव मोहिता याजबरोबर मोठी फौज घेऊन पाठविलें.

हंबीररावाची फौज दाखल होतांच तिनें प्रथमतः भोंवतालचा बहुतेक मुख्य उजाड करून टाकिला. यामुळें दिल्लीखानाचे सैन्यास राणावैरणीची फार पंचाईत पडूं लागून त्यास तेथून मुकाट्यानें हातीं तृण धरून पळ काढावा लागला. तेव्हां अर्थात् लवकरच जिकडे तिकडे स्वस्थता झाली व ह्या सर्व मदतीबद्दल विजापूरकरांनीं कोपाल व बळारी यांच्या दरम्यानचा मुख्यही शिवाजीस दिला. इतकें सगळें झालें तरी जिच्याकरितां एवढा कलह माजला होता ती पादशाहजादी आपल्या देशास, भावास, आणि आपल्या थोर अंतःकरणास अंतरली ती अंतरलीच ! मोगलांनीं तिला दिल्लीचा मार्ग दाखविलाच होता, परंतु पुढें लवकरच त्यांनीं औरंगजेबाचा वुसरा मुलगा अजीम ह्याशीं तिचें मोठ्या कडाक्यानें लग्न लावून घेतलें.

ह्या सर्व घडामोडी नंतर विजापूरकरांस बहुधा भीति राहिली नव्हती. तथापि कांहीं दिवस लोटले नाहीत तोंच इ० स० १६८० त त्यांच्या दुर्दैवानें शिवाजीस मृत्यूनें गांठिलें. ह्यामुळें औरंगजेबास अनायासेंच शिवाजीची व्हडशात नाहीशी होऊन त्यानें

बादशाह—सुलतान शिकंदर आदिलशाह. ४३

आपलें पूर्वस्वरूप विजापूरकरांस दाखविण्याचा आरंभ केला. व पुढें लवकरच ह्मणजे इ० स० १६८५ ह्या वर्षी त्याने आपला पुत्र अजीम ह्यास मोठ्या सैन्यानिशी दक्षिणेंत पाठविलें.

अजीमशाह दक्षिणेंत आल्याबरोबर त्याने एकदम विजापूर-शहरास वेढा दिला, व त्याचे मागांमाग मजलदरमजल करीत औरंगजेबही दक्षिणेंत येऊन उतरला. परंतु ह्या वर्षी विजापूरचे राज्यांत पाऊस फार कमी पडल्यामुळें धान्याची टंचाई उडाली होती. आणि अजीमशाहाची धाड लवकरच येणार हें समजण्यापूर्वीच विजापूरकरांनीं सर्व धान्य किल्ल्यांत नेऊन सांठविलें. हेंतें, या दोन्ही कारणांनीं अजीमशाहाचे सैन्यांत धान्याची कमताई पडूं लागली व वेढा काढून घ्यावा लागतो कीं काय अशी त्यास पंचाईत पडली. यामुळें अशाच स्थितींत जर तो कांहीं वेळ असता तर विजापूरकरांनीं तेव्हांच मोगल सैन्यास धुडकावून लावण्याचा रंग आणला होता. परंतु अशा संधीस अजीमशाहाची पहराणी जानीबेगम हिनें हौद्यांत बसून “वीरहो, पाय मार्गे काढूं नका ! मीही तुमच्याबरोबर लढण्यास उद्युक्त झालें आहे ! मग तुझीं तर पुरुषच आहां ! लढा, मरा किंवा मारा ! पण दिल्लीच्या सार्वभौम राजास काळोखी आणूं नका ! ! ” अशा प्रकारचें प्रोत्साहनप्रेरित भाषण करून सर्वांस धीर आणला व लवकरच औरंगजेबाकडून गाजीउद्दीन नामक सरदाराबरोबर अहमदनगराहून २०,००० दारुण्याचे बैल येऊन पोचले, यामुळें मोगल सैन्य बचावलें. नंतर औरंगजेबही सोलापुराहून लागलाच विजापुरास येऊन दाखल झाला ह्यामुळें तर त्यांस चांगलाच धीर आला.

एवढें मोठें सैन्य एकत्र झालें तरी कांहीं दिवसपर्यंत औरंगजेबासही स्वस्थ वेढा घालूनच बसावें लागलें. कारण विजापूर

शहराचा तट झणजे हलका सलका नव्हता; त्याचा घरे ९ मैल असून अतिशय रुंद होता, त्यामुळे शहरांत शिरकाव होण्यास त्यास मार्ग नव्हता. परंतु पुढे लवकरच त्याच्या सुदैवाने शहरांत रियाव होण्यास व आपले पुढील हेतु साधण्यास त्यास बिलकुल खटपट करावी लागली नाही. कारण अजीमशाहाची धाड येण्यापूर्वी विजापूरकरांनी जो किल्ल्यांत धान्यांचा सांठा करून ठेविला होता तो संपल्यामुळे व बाहेरून पुरवठा होण्यास मार्ग नसल्यामुळे त्यांचे सैन्यांतील शिपाई वगैरे लोक अन्नान्न करून पटापट मरू लागले. यामुळे आतां आपला निभाव लागणे कठीण असं समजून राजपुत्र शिकंदर हा स्वतः औरंगजेबाच्या तळावर जाऊन आपल्या सर्वस्वासुद्धां त्याच्या स्वाधीन झाला!! ही वेळ तारीख ४ माहे जिल्काद सन हिजरी १०९७ रोजी दिवसां १० घटकेची होती.

शिकंदर स्वाधीन होतांच औरंगजेबाचे लोक दीन दीन करीत शहरांत शिरले. त्यावेळीं जी स्थिति झाली असेल तिची कल्पना वाचकांनींच करावी. कारण ती स्थिति जरी कोणी प्रत्यक्ष अनुभविली नाही, तरी आदिलशाहीच्या ऐन भरभराटीची स्थिति येथपर्यंत जी आम्ही थोडथोडी वर्णिली आहे तिच्याशी हिचें साम्य घालतांना व दुःख दर्शवितांना आमची लेखणी दम धरणार नाही.

आदिलशाही ज्यावेळीं ऐन भरभराटीत होती त्यावेळीं एकाद्वे सणावाराचे दिवशीं बादशाहाची स्वारी शहरांत निघाली असतां सर्व शहर कसें इंद्रधुवनाप्रमाणें शृंगारिलेंलें दिसे. जागजागीं गुड्या उभारलेल्या व तोरणें बांधिलेलीं असत. शहरांतील सर्व

१ झणजे तारीख १५ माहे आक्टोबर सन १६८६. [ग्रांट डफचा इतिहास भाग १ ला पान २४५.]

बादशाह—सुलतान शिकंदर आदिलशाह. ४५

मार्गावर चंदनाचे व कुंकुमाचे सडे घालीत व त्यांजवर चित्र-
विचित्र रांगोळ्या काढिलेल्या असत. शहरभर चिराकसान
करीत व नगरवासी स्त्रिया उत्तम वस्त्रालंकार लेवून पंचारती
घेऊन आपभापल्या वाड्याच्या दुमजल्या तिमजल्यावर उभ्या
असत व स्वारीचा थाट व शोभा डोळं भरून पाहण्याकरितां
मार्गावर सर्व आबालवृद्ध प्रजा लोटली असे. बादशाहाची
स्वारी ज्या ज्या मार्गावरून जाई त्या त्या मार्गावर नागरिक
लोक जयजयकारप्रदर्शक सोन्यारुप्यांचीं फुलें उधळीत, त्या-
नेच सर्व रस्ता भरून जात असे. नंतर बादशाहाची स्वारी आर
किल्ल्यांत परत शिरतां व सलामीच्या तोंकांच्या आवाजानें सर्व
शहर व्णाणून जाई. परंतु हल्लीं त्याच आदिलशाही राजधानींत
सर्व शहरभर मोगल सैन्य पसरलेलें असून तिचा स्वामी जो
बादशाह शिकंदर आदिलशाह तो कोठें वृष्टीस पडेना ! यामुळें
ज्या राजधानींत पूर्वी मोठ्या आनंदानें उत्सव व्हावयाचा तेथें
सर्वत्र आक्रोश व हाहाकार यांनीं ग्रस्त करून सोडलें होतें.
ज्या रस्त्यांवर पूर्वी चंदनाचे व कुंकुमाचे सडे घालीत असत
तेथें रक्ताचा सडा पडला होता, व जागोजाग थोड्यांचीं छिन्न-
विच्छिन्न झालेलीं शिरें पडलेलीं असून त्यांवरून औरंगजेबाचा
असंख्य सैन्यभार पर्वा न करितां तुडवीत चालला होता. औरं-
गजेबाचे लोकांनीं क्रोधानें शहरांतील मोठमोठे वाडे जमीनदोस्त
करून टाकले व मन मानेल तीं अनन्वित कृत्यें केलीं !!

यानंतर औरंगजेब एक वर्षपर्यंत शहराबाहेर खुशाल आनंद-
मम राहून आदिलशाही घराण्याचा खजिना व असंख्य मौल्य-
वान् व उंची जवाहीर यांचीं उदेंच्या उदें भरून घेऊन दिल्लीस
चालता झाला. हें असें करण्याचें त्याचे मनांत नव्हतें पण ह्या
वेळीं (१६८९) सालीं पटकीचा आजार सुरू होऊन एक लक्ष
लोक मृत्यूच्या तोंडीं पडले. ह्या भीतीनें त्यानें शहर सोडलें.

इकडे शिकंदर हा औरंगजेबाचे स्वाधीन झाल्यापासून त्याने त्यास औरंगाबाद येथे कैदेत ठेविले होते, व तेथे तो पुढे चौदा वर्षे कैदेत होता. नंतर इ.स. १७०० ह्या वर्षी औरंगजेबाने खरबुजातून विष पाठविले व तुझी काय इच्छा आहे ह्मणून त्यास विचारिले. तेव्हां ह्यांतील हेतु त्याच्या डोळ्यांपुढे उभा राहून, त्याने ' माझे शव, विजापूर येथे पालेबाजारांत माझा गुरु शहानशी मुल्ला याची कबर आहे त्याचे पायापार्शी गाडावे ' असे सांगून ते खरबुज खाऊन प्राण सोडला ! !

हाय हाय ! ज्या पराक्रमी पुरुषाने आदिलशाहीचे तत्त्व स्थापिले त्याच्या तत्त्वाचा व विशेषतः वंशवृक्षाचा अशा प्रकारे शेवट व्हावा काय ? ज्या शिकंदरास मी राज्याचे गाडे हांकीन, आपल्या पूर्वजांप्रमाणे तत्त्वाचा उपभोग घेईन, आपले आयुष्य मोठ्या चैनीत घालवीन, असे करीन—तसे करीन वगैरे आशा

१ शिकंदर हा औरंगाबाद येथे फक्त तीन वर्षे कैदेत होता असे ग्रॅन्ट डफ साहेब आपल्या इतिहासाच्या पहिल्या भागाच्या २४५ व्या पृष्ठांत म्हणतात.

The young Prince Sikander Adilsha was kept a close prisoner in the Moghul Camp for *three years*. when he died suddenly not without suspicion of having been poisoned by Aurungzeb. " (History of Hindustan by Grant Duff Vol. 1 Page 245.)

परंतु हे त्याचे लिहिणे केवळ चुकीचे आहे असे आम्हांस दोन तीन फारशी ग्रंथांवरून जी माहिती मिळाली आहे त्यावरून दिसून येते.

२ ह्याने सांगितल्याप्रमाणे ह्याचे शव पालेबाजारांत गुरूच्या पायापार्शी गाडिले आहे, परंतु ती कबर केवळ साधारण मनुष्याच्या कबरेप्रमाणे दिसते.

बादशाह—सुलतान शिकंदर आदिलशाह. ४७

होती त्याच हतभाग्यास भर आठरावीचे सुमारास कारागृह-
वास भोगावा लागला ! व शेवटीं दुसऱ्याच्या आज्ञेनें स्वहस्ते
विष खाऊन मरावे लागले ! !

असो. अशाप्रकारें शिकंदर हा औरंगजेबाचे स्वाधीन झाल्या दिवसापासून आदिलशाहीचा सूर्य मावळला तो मावळलाच ! व विजापूर या नांवाचा एवढा दरारा, एवढी थोरवी, एवढा लौकिक होता तेच विजापूर तेव्हां पासून हा काळपर्यंत सांधीस पडून भयाण व उदास बनून राहिले आहे ! !

विजापूरवर्णन.

भाग २ रा.

इमारती वगैरे.

प्रकरण १ लें.

और किल्ला व त्यांतील इमारती वगैरे.

हा आदिलशाही किल्ला शहराच्या मध्यभागी आहे. तयाच्या आंत १६०० एकर जमीन गुंतली आहे. हा युसफ आदिल-शाह बानें इ० स० १५०८ या वर्षी केवळ मातीचे ढिगारे घालून ओबडधोबड बांधिला होता. नंतर इब्राहीम आदिलशाह (पहिला) यानें याचे बाहेरून दुहेरी तट व खंदक चांगल्या तासलेल्या दगडांनी बांधून काढिला. सांप्रत सरकारानें हा तट व खंदक बहुतेक भुईसपाट करून टाकिला आहे. मात्र पश्चिमे-कडील व दक्षिणेकडील थोडा भाग व पूर्वेकडील बराच भाग अद्यापि अवशिष्ट आहे. ह्या खंदकाच्या काठी नारसिंहाचें जा-उज्वल्य स्थान फार पुरातनचें आहे. त्याचें वर्णन पुढें एका स्व-तंत्र लेखांत दिलेंच आहे. ह्या खंदकांतून शहराबाहेरील खंद-कांत पाणी जाण्यास जागजार्गी चोर नळ केले आहेत. पूर्वी लढाईच्या प्रसंगी शत्रूस पाण्याच्या तोडा पाडण्याच्या हेतूनें खंदकांतील पाणी ह्या चोरनळांनीं नाहीसें करित असत, व ह्या-प्रमाणें औरंगजेबानें विजापुरावर स्वारी केली त्यावेळीं केलें होतें असें सांगतात.

१ अर्क (सूर्य) ह्या शब्दाचा अपभ्रंश झाला असावा.

इमारती वगैरे-- आर किल्ल्यांतील इमारती. ४९

ह्या किल्ल्यास आंत जाण्याकरितां पूर्वी कोणकोणत्या वेशी हीत्या हें सांप्रत तद छिन्नविच्छिन्न झाल्यामुळे नीटसें समजत नाहीं; तथापि जुमा मशिदीकडून आंत येण्यास लागणारी वेस, आसार महालाच्या पिछवडीस व चिदडी मशिदीखालून जाणारा रस्ता, आणि पश्चिमेस फातमा सुलतान ऊर्फ मलिकेप जहां इच्या मशिदीकडून येणारा रस्ता इतके मात्र सांप्रत दृष्टीस पडतात. शिवाय, किल्ल्यांत असणाऱ्या सर्व इमारतींचीं तोंडें उत्तरेस दिसतात तेव्हां भली भक्कन व सुंदर अशी एक वेस त्या बाजूस असावी असें अनुमान काढितां येते. हा उत्तरेचा भाग हल्लीं सरकारानें सपाट करून टाकल्यामुळे तेथें पूर्वी खंयचा होता कीं बुरूज होते कीं काय हानें याचा मागमूसही राहिला नाहीं.

आतां आपण जुमा मशिदीकडून येणारे वेशीनें आंत शिरूं. ही वेस (दरवाजा) तेरा फूट रुंद असून त्याच मानानें उंच असल्यामुळे भव्य दिसने. तिचे माथ्यावर या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत अशी एक जंगा शिला ठेविलेली असून तीवर फार्शति कांहीं कुगणांतील वाक्यें लिहिलीं आहेत. दरवाज्यांतून आंत गेल्यावर ज्या देवड्या लागतात त्यांच्या खांबांची धर्नी हिंदूंच्या देवालयांतील खांबांप्रमाणें आहे, आणि कित्येक ठिकाणीं तर गणपति, रावण वगैरे मूर्तिही खोदलेल्या आहेत. यावरून एखाद्या हिंदुदेवालाचा फडशा पाडून हें सामान त्यांनीं उपयोगीं लाविलें असावें असें दिसतें. एवढें कशास ? राजपुताना रेलवेनें अबूपर्वतानजीक चंद्रावळ येथील बांधलेला पूल अशा न मूर्तींचा आहे, व कित्येकांची रेलवेकरितां फोडून खडीही केली आहे. मग रावणानें नवग्रह उशाखालीं ठेवून देव बंदीत घातले होते याचें कशाला नवल वाटावयास पाहिजे !

असो. किल्ल्यांत आदिलशाही राजांच्या ज्या कांहीं इमारती सध्यां अवशिष्ट आहेत त्या पुढील प्रमाणें.

चिनी महाल ऊर्फ फरोख महाल—हा सुलतान युसुफ आदिलशाहा यानें इ० स० १५११ या वर्षी बांधिला. ह्या महालांत चिनांतील तऱ्हेतऱ्हेच्या वस्तूंचा संग्रह केला होता ह्मणून हें नांव त्यास पडलें आहे. ही इमारत आकारानें फारच मोठी आहे. हिचें काम अगदीं सार्धे असून मोठमोठ्या शिळांनीं हिच्या भिंती वरपर्यंत बांधीत नेल्या आहेत. हिच्या खालच्या बाजूस जो दिवाणखाना आहे, तो १०० फूट लांब व ३२ फूट रुंद आहे. परंतु एवढ्या दिवाणखान्याचें छत निराधार असूनही पंचमहाभूतादिकांच्या तडाक्यांतून कसें वांचलें याचें आश्चर्य वाटतें. येथेंच आदिलशाही घराण्याचें तक्त होतें. कालानुरोधानें व धर्मानुरोधानें या महालाची स्थिति हल्लीं कांहीं निराळी आहे. पण त्यास उपाय काय ?—ह्या महालाच्या पूर्वेस व पश्चिमेस गच्ची असून त्यावर जाण्यास दक्षिणेच्या बाजूनें सुंदर दगडी जिने आहेत. ह्या महालाच्या सभोंवार मोठें कुसूं आहे व त्याच्या भिंतींत शिपाई वगैरे लोकांस राहण्याकरितां सोईवार खोल्या केल्या आहेत. विजापूर जिल्हा झाल्यावर बहुतेक कचेऱ्या या महालांत ठेवण्याचा सरकारचा विचार आहे व अर्थात् ह्या खोल्यांचा उपयोग रेकार्डकडे होणार !

सात मजली माडी—ही इमारत इ० स० १५८२ या वर्षी इब्नाहिम जगद्गुरु या गवई बादशाहानें केवळ हवेच्या शोकाखातर बांधिली होती. हिला सात मजली माडी असें ह्मणतात खरें, परंतु हल्लीं हिचे पांचच मजले अवशिष्ट दिसतात. ह्मणून पाहणारास घोशळ्यांत पडण्याचा संभव आहे. वरील मजल्यांची पडापडी झाली आहे. ही इमारत साधारण मेहतर महाला एवढी नसून हिचें काम सारें चुनैगच्ची आहे, व त्यावर ठिकठिकाणीं चित्रविचित्र नकशी रेखिली आहे. प्रत्येक मजल्यावर सुंदर

इमारती वगैरे—आर किल्ल्यांतील इमारती. ५१

दगडी कारंजी आहेत. ह्या माडीवर रात्रीचे अकरा वाजून गेले ह्मणजे जिकडे तिकडे टपोर चांदणें पडे व वायू मंद वाहूं लागून झाडांचीं पांनं स्थिर होत. कारंजांस हजारो तोड्या लावीत असल्यामुळे वसंतऋतूंत वर्षाकाळाचा भास होई. जवळच्या खंदकांतील पाणी मंद वाहत असल्यामुळे त्याचा हळू हळू शब्द होत असे, व खंदकांतील पाण्यांत आकाशाचें प्रतिबिंब पडून खालीं व वर अशा दोन आकाशांचा भास होई. आणि त्यांत ह्या सात मजल्यांवरील वैरीप्यमान दिव्यांच्या प्रकाशानें ही माडी प्रदीप्त झाल्यामुळे हिचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडून जलाशयांतील आकाशासही अशीच दुसरी माडी लटकली आहे कीं काय असें वाटे. आणि अशा रमणीय स्थानीं गायनकलेंत निपुण असे इम्राहीम बादशाहा आपल्या सुंदरमहाल नामक पहराणीच्या कंठांत हात घालून आनंदनिमग्न झाले असतां सुस्वर आलाप काढीत असत, तेणेंकरून त्या प्रियेचें मन चंचल होऊन तिनें कंठास मिठी मारावी, व बादशाहाचें शरीरही पुलकांकित होत असावें. माडीचे समंतांत राहणारे सरदार लोक यद्यपि लढाईवरून थकून भागून आल्यामुळे निद्रावश होण्याच्या बेतास आले असत तरी बादशाहाचे हे कर्णमधुर आलाप गुद्गुल्या करूं लागले ह्मणजे वेड्यासारखें खाशी खाशी करीत त्यांनीं राहावें.—असें सांगतात. पण याचा अनुभव कोणासही नाही त्याअर्था त्या वेळचें वैभव लक्षांत आणून केवळ कल्पनेवर मेळ बसविला पाहिजे.

ह्या माडीवर उत्तरेच्या जिन्न्यानें जाऊं लागलें असतां, जसजसें वर जावें तसतसा उष्ण वायु अंगास संताप देतो. मजल्यांवरील नकशीदार कारंजी अगदीं विद्रूप होऊन तीं हल्लीं केवळ स्मृतिमानवत् भासतात. पक्ष्यांनीं जिकडे तिकडे सुंदर कोनाडे आपल्या विष्टेनें भरून ठेविले आहेत. इमारतीच्या बाजूंच्या

भिंती अगदीं जीर्ण झाल्या आहेत यामुळे एकाही आपणावर कोसळेल कीं काय अशी भीति पोटांत येते. अगदीं वरच्या मजल्यावर गेलें असतां जागोजाग निवडुंग माजल्यामुळे भयानक देखावा दिसतो, व तेथून आसमंताभागीं पहावें तों जिकडे तिकडे पडके वाडे व लांबपर्यंत मशिदीच मशिदी यांचाही भयंकर सीन दिसतो.*

आनंद महाल—हा महाल सुलतान इब्राहीम आदिलशाहा ह्याने इ० स १५९० यावर्षी बांधिला. ह्या बादशाहास गाण्याचा फार शौक होता व त्याकरितांच त्यानें ही इमारत बांधिली. ही किल्ल्याच्या मध्यभागीं आहे. इच्या उत्तरेस आरसेमहाल व अवलत महाल आणि पश्चिमेस सोनेरी महाल व गगनमहाल याप्रमाणें आहेत. ही इमारत खरोखर पाहण्यालायक आहे, व तीस आनंदमहाल हें नांव यथार्थ शोभतें. हिच्या दर्शनी बाजूस महिरपवार अशा तीन कमानी आहेत. पैकीं मधली फार भव्य दिसते. पूर्वी ह्यांवर चिताऱ्यांनीं नानातऱ्हेचीं चित्रें काढिलीं होतीं, पण तीं आतां छिन्नभिन्न झालीं आहेत. ह्या इमारतीस चार मजले आहेत, पैकीं एक मजला जमिनीत तळघराप्रमाणें आहे. वरील मजल्यावर गेलें असतां आरबी भाषेंतील गोष्टी आणि लंडन व पारीस-रहरय या पुस्तकांतून ज्या राजमंदिरांचें वर्णन केलें आहे, त्यांची आठवण होते. जिकडे पहावें तिकडे चोरवाटा, भिंतीतून टिकटिकाणीं कोनाडे, महि-

* असें सांगतात कीं, हिच्या तळमजल्यावरील भिंतीवर सुलतान महंमद व त्याची रंभावती नामक राख या आशकमाषुखांची तसवीर काढली होती ती नुकत्या गेलेल्या दुष्काळापर्यंत होती. परंतु दुष्काळांत येथें अन्नसव वसलें होतें त्यावेळीं धुरानें हीं नष्ट झालीं.

इमारती वगैरे—आर किल्यांतील इमारती. ५३

रपवार खोल्या, त्यांचे डेंगणे पण सुबकसे दरवाजे, लहान लहान चोर खोल्या, ज्यांतून एकच मनुष्यास बाहेर निघतां येईल अशा तऱ्हेचे निरनिराळ्या ठिकाणीं उतरण्यास मजेशर व खांबास गुंडाळित गेलेंले मार्ग. कोठें चुनेगची खोल्यांतून पलंग देण्यास सुंदर चौथरे; कोठें बहिर्दिशेस, कोठें लघुशंकरेस, जाण्याकरितां सोईवार व योग्य ठिकाणीं खोल्या, कोठें उंच सखल जागा, कोठें महिपरदार खिडक्या—त्यांतून पाहिलें असतां दूरवर नजर पोचवी. —कोठें भितींत लोडारख्या जागा, असें एक कीं काय काय ह्मणून लिहावें ! आलेल्या मार्गानें परत जावें हाटलें तर तो मार्ग न मिळतां मनुष्य भलतीकडेसच जातो. एखाद्या खोलींत एक अगडबंब आडवी भित्तच दत्त करून पुढें उभी राहिलेली असते ! दुसऱ्या खोलीच्या दरवाजांतून पत्रावें तीं ऐसपैस दिवाणखाना विसती ! याप्रमाणें चालणारांच्या जी कांहीं वेधा उडून जाते व जो कांहीं ब्रह्मघोटाळा हाऊन जातो तो कांहीं पुसूच नये. ह्या इमारतीचें छत लांकडां नसून निवळ चुन्याचें आहे, व तें आजतागाईत जसेंच्या तसेंच आहे. सांप्रत या इमारतीची सरकारानें दुरुस्ती चालविली आहे; कारण येथें भावी जिल्हापतीची योजना होणार आहे असें ऐकतां. पण ही इमारत अशी कांहीं विलक्षण बांधिलेली आहे कीं. एका मूनलाईटनें सर्व हॉलभर जसा चांङ्ग्यासारखा प्रकाश पाडतां येतो तशी युक्ति येथें साधावयाची नाही. अरुंद खोल्यांतून व चोरवाटांतून निरनिराळे हजारों दिवेच लाविल्याशिवाय निभाव लागावयाचा नाही. तेव्हां अर्थात् दिव्यांचें एक्स्ट्रा सॅक्शन पाहिजे ! मुसलमान लोकांत गोण्याचें महत्त्व फार असतें त्याकरितां ह्या इमारतीची अशी रचना केलेली असावी.

अदालत महाल—किड्याबाहेरील हल्लीचा आसार महाल मोडून सुलतान महंमद यानें हा महाल इ० स० १६३२ यावर्षी किड्यांत बांधिला. ही इमारत दुमजली असून फार मोठीही नाही. पूर्वी तळमजल्यावर कैदी लोकां देण्याकरितां भिंतीस आरपार भोंकें पाडून कैद्याने केले होते, परंतु हल्लीं साक्षी देण्यास एक मात्र हजर राहिला आहे. ह्या इमारतीचे जिने मुंबईच्या हायकोर्टातील बड्या जिन्याप्रमाणें गोलाकार आहेत ते मात्र अजून जसेच्या तसेच असून उदारबुद्धीनें प्रेक्षकांस उड्या मारीत जाऊं देतात. वर जातांक्षणींच एक बडा दिवाणखाना लागतो. यावरील चुल्याच्या छतास हवा येण्याकरितां बरीच मोठी छिद्रे ठेवेली आहेत. दिवाणखान्याच्या मागील बाजूस मुनशी व काजी लोकांकरितां विश्रांतिस्थळें केलीं आहेत. ह्या अदालतींत बारीकसारीक गुन्ह्यांचा निकाल होत असे; आणि महत्वाच्या प्रकरणांचा निकाल मुख्य तक्ताच्यापुढें म्हणजे चिनीमहालांत होत असे. या महालाचीही सरकारनें दुरुस्ती चालविली आहे.

आरसे महाल—हा इ० स० १६६२ यावर्षी छोटा अल्ली यानें बांधिला. हा बादशाहा फार विषयी होता व ह्यास ३०० औरती होत्या; त्यांच्या सुखोपभोगाकरितां हें शयनमंदिर झणून त्यानें बाधिलें होतें. ह्या महालाची पूर्वीची स्थिति अवर्णनीय होती असें सांगतात. पूर्वेच्या गच्चीवर पिठासारखें शुभ्र चांदण पडे; खिडक्यांतूनही चंद्राचे कोमळ किरण पलंगापर्यंत प्रवेश करीत; तेणेंकरून 'जालेषु जालेषु करं प्रसार्य। सौंदर्यभिक्षामदतीव चंद्रः' ॥ अशी शंका येई. महालाच्या वरच्या बाजूस भरजरी किनखापाचें छत दिलें असे, त्यावर दिव्यांचा उजेड पडून त्यावरील भरजरी बूट लख् लख् चमकूं लागत यामुळे

इमारती वगैरे—आर किल्ल्यांतील इमारती. ५५

हे हिरेच चमकत आहेत असें वाटे. जिकडे तिकडे भित्ति आरसेच्या आरसेच बसवून टाकल्यामुळे हजारों खोल्या व हजारों पलंग दिसत या दारानें आंत जावें ह्मणून जाऊं लागवें तों एखाद्या आरशावर धडाडून डोकें आपटायचें. एकंदरीत या देखतभुलीचे पार्यीं मनुष्य कितीवेळ घोंटाळत राही याचा नियम नसे. खालीं सतरंज्या पसरून त्यांवर मखमालीचे मुद्दु गालिचे टाकलेले असत. त्यांवर सुलतान अझी आविलशाहा याच्या ३०० राण्या नूपुरांचा झुणझुण झणत्कार करीत यावयाच्या. महालाच्या मध्यभागी एक सुंदर मंचक असून त्याच्या सर्व प यांम सिंह कोरले होते. कारागिरांच्या कुशलपणांमुळे ते हुबेहूब सिंहच भासत व ते आपला स्वामी व स्वामिनी मंचकावर शयन करीत असतां कोणी दुष्टांनं घात करूं नये ह्मणून चौहोंकडून केवळ पाहारा करीत आहेत असें वाटे. पलंगावर तीन हात उंचीचा बिछाना असून त्या वर तऱ्हे-तऱ्हेचे रंगीबेरंगी पलंगपेस अंधारले असत. असो; तीच विचारा छोंटा अझी आपल्या समोरच्या पडक्या घुमजांत स्वस्थ झोंप घेत पडला आहे, व हा आरसेमहाल त्याच्या फार दिवसांच्या वियोगामुळे उदासीन होऊन बसला आहे.

गगन महाल—हा सुलतान अझी आविलशाहा (बडा) ह्याने इ० स० १५५९ यावर्षी बांधिला. आविलशाही सर्व इमारतींत ही इमारत उंच असून फार भव्य आहे. हिला मजले वगैरे कांहीं नाहींत असें वाचून आमचे वाचक कदाचित् बुवकळ्यांत पडतील, व गगनमहाल या शब्दाच्या अवयवार्थाकडे अंमळ रागानें पाहतील; पण त्यास आमच्या इलाज नाहीं. ही इमारत आपल्या नांवाप्रमाणें उंचही होती, परंतु सुलतान महंमदच्या कारकीर्दीत इ० स० १६४८ यावर्षी ही बडोतेक जळून गेल्यामुळे

सांप्रत या रूपानें आपण पाहतों आहों. हिला उत्तरेच्या बाजूस दर्शनी अशा तीन कमानी आहेत. त्यांपैकी मधल्या कमानीची रुंदी ६१ फूट असून उंचीही त्याच मानानें आहे. ह्या कमानीचा विशालपणा पाहून मोठमोठाले इंजिनियरही तोंडास हात लावतात. कारण अशा प्रकारच्या कमानी फार झालें तर ६० फूट रुंदीच्या रेलवेच्या पुलांस देखील क्वचित्च बांधितात. पण त्यांची उंचा इतकी नसते. दुसरें असें की, इमारतीचा बहुतेक भाग जळून गेल्यामुळें ह्या तिन्ही कमानी इमारतीपासून अगदीं अलग अशा फक्त उभ्या असून अजून त्यांस भग कसा तो माहीत नाहीं. इमारतीवर जाण्यास दक्षिण बाजूनें एक मार्ग होता, परंतु सांप्रत तो पडलेला आहे. ह्या इमारतीस लांकडी सामान हातें नव्हतें तें चटसारे लांकांनीं लुबाडून नेलें असें ह्मणतात, व त्यामुळें ही इमारत जागोजाग छिन्नभिन्न झाली आहे.

सोनेरी महाल—ही इमारत लहान आहे. परंतु हीत कारागिरीची कमाल आहे. ह्या महालाच्या उत्तरेस गगनमहाल व पूर्वेस आनंदमहाल हे आहेत. पूर्वी ह्या इमारतीस सर्वत्र सोनेरी मुलामा केलेला होता, ह्मणून हिला सोनेरी महाल असें ह्मणत. हल्लीं हिची वुरुस्ती चालली आहे; व नंतर या सोनेरी महालांत पोलीस शिपायांचें हेडक्वार्टर करावें असा सरकारचा उद्देश ऐकतों.

मक़ामश्रीद—इ० स० १५०८ ह्या वर्षी सुलतान युसफ आदिलशाहा यानें ही इमारत बांधली. ह्या इमारतीस तीन बाजूंनीं

१ आमचे पाहण्यांतील एका बखरीत ही मशीद इ० स० १५७७ सालीं अह्ली आदिलशाहा पहिला यानें बांधिली असा लेख आहे. परंतु दोन तीन बखरीत युसफ आदिलशाहा यानें बांधिली असें लिहिलें आहे, व तेंच विशेष संभवनीय दिसतें.

इमारती वगैरे—आर किल्यांतील इमारती. ५७

भिंती आहेत, यामुळे सकृद्दर्शनी येथे भजनालय असावेसे वाटत नाही. आर किल्यांत शिरल्याबरोबर दुसऱ्या सर्व इमारती दिखू लागतात तरी हिचा मुळीच पत्ता लागत नाही. कारण ही सखल जागी बांधलेली असून फारच टेंगणीही पण आहे. ह्याचें कारण ही मुद्दाम स्त्रियांकरितांच बांधलेली असून वस्तुतः त्यांचा गोषा रहावा ह्या हेतूनें हिची अशी योजना आहे. हिची लांबीरुंदी हमचौरस २८ फूट आहे ; व उंची १३ फूट आहे. आंतील सर्व खांब दगडी असून त्यांस मेहेरपी आहेत. त्यांवरील काम फार नाजूक व सुरेख आहे. भिंतीच्या दगडांत पवित्रस्थानीं मळेच्या मशिदीची प्रतिमा उतरली आहे. इमारतीच्या चारही बाजूस ११ फूट रुंदीचे सोपे काढले आहेत, व पूर्वेच्या अंगास ह्या सोप्यांस लागून परंतु इमारतीपासून निराळे असे दोहों बाजूस दोन उंच मनोरे आहेत. वर जाण्यास एक रस्ता या खांबांस वेष्टूनच गेला होता. परंतु त्याच्या दगडी घोंटीव पायऱ्या कोणी गांवाल्यांनीं काढून नेल्यामुळे त्याची चुन्याची कपलाद मात्र कायम आहे. हा रस्ता जायबंदी तर झाला आहेच, परंतु हल्लीं सरकारानें पहिल्या मजल्यापुरता (सोप्यांच्या गल्लीवर जाण्यास) मात्र दुरुस्त केला आहे.

इब्राहीम जगद्गुरु बादशाहाचीं मुलगीं फातमा सुलतान उर्फ मलिकेपजहां ही फारच ईश्वरपरायण होती. ती आपला बहुतेक काळ ईश्वरी मार्गांत घालवीत असे. दिवसांतून तीन प्रहर तिचे या भजनालयांत जात. ही फार साध्वी होती. हल्लीं विजापूरचे

१ मुसलमान लोक मशीद बांधितांना पश्चिमेच्या बाजूस भिंतींत मळेचें स्थान दाखवितात. कारण मक्का ही पश्चिमेस आहे; आणि ह्याच कारणामुळे तुर्कस्थान वगैरे देशांत पूर्वेकडे दाखवितात.

पोस्ट आफिस जीत आहे ती बुखारमशीद व किल्ल्याच्या पश्चि-
मेस बाभळीच्या गर्दीत जी एक सुंदर मशीद आहे ती अशा
दोन मशिदी हिने बांधिल्या आहेत.

ही इमारत बांधून आज सुमारे साडेतीनशे वर्षे होऊन गेली,
परंतु हिची बांधणूक कांहीं ठिकाणीं अगदीं नवीन असल्याप्र-
माणें दिसते. सर्व विजापूरान्त सुक्षित व सगळी अशी काय
ती ही मक्कामशीदच आहे. मग ही सखल जागी आहे ह्मणून
ह्मणां, अथवा अवलांच्या ह्मणून वाटेस कोणी गेलें नाहीं असें
म्हणा, हिला फारशी कोणाची बाधा भोंवली नाहीं. हिला
हल्लीं सरकारानें सर्वत्र चुना फासला आहे; आणि दक्षिण व
उत्तर बाजूंचे दरवाजे सागवानी लाविले आहेत.

चिद्दडी मशीद—ही मशीद किल्ल्याच्या भव्य बुरुजावर पूर्वे-
च्या बाजूस म्हणजे आसारमहालाच्या आग्नेयेस आहे. ही
अल्लीभादिलशाहा (पहिला) यानें इ० स० १५७५ त बांधिली.
हिजवर जाण्यास पश्चिम बाजूनें विकट मार्ग आहे हिची
लांबी ५३ फूट व रुंदी १७ फूट आहे. ह्या इनारतीस आंतून
विलेला रंग जरी बेंरूप झाला आहे तरी तो पाहण्यासारखा
आहे. राजघराण्यांतील पुरुषांकरितां ही बांधिली होती. ही
ज्या बुरुजावर आहे त्यास कटडा नाल्यामुळें वरून खालीं
पाहण्याची व पडण्याची फार भिती वाटते. कदाचित् येथून
मनुष्य पडला तर त्याच्या चिंधड्याच व्हावयाच्या. हीवरून
पाहिलें अनेकां पूर्वेच्या अवशिष्ट इनारतींची शोभा व शहराची
दैन्यावस्था दृष्टीस पडते. हिचे काम अगदीं जीर्ण झालें असून
चुन्याची जमीन नदीच्या खेवड पात्राप्रमाणें झाली आहे

१ ह्या मशिदीस फातमा सुलतान उर्फ मुल्कजहांची मशीद असें व
क्षणतात.

इमारती वगैरे—आर किल्यांतील इमारती. ५९

श्री नारसिंहाचें देवालय—हें देवालय आरकिल्यांतील पड-
कोटांत आहे. हा हिंदूचा देव मुसलमानांस कसा आवडला व
त्यास त्यांनीं येथें कसें राहूं दिवें ह्याविषयीं प्रथमतः आह्मांस-
ही मोठा चमत्कार वाटला. कारण 'फणी मयूरस्य तले निषी-
रानि' असें होईल तरी कसें ! परंतु याविषयांची मूळ हकीगत
विजापूर येथील एका मुसलमानाच्या घरांतील दफतरांत पुढील
प्रमाणें मिळाली:—

कुरुंद्वाड येथें कृष्णा पंचगंगा संगम झाला आहे. तेथें श्री-
पाद श्रीवल्लभ स्वामींचा अवतार झाला. त्यास नरसोबा असें
ह्मणतात. पूर्वी एक परीट येथें स्वामींची एकनिष्ठपणें सेवा
करीत होता. एके दिवशीं विजापूरचा बादशाहा बडाभल्ली
ह्यानें ह्या स्थानाच्या महिमा सर्वतोमुखी ऐकिला. तेव्हां आप-
णही एकवार स्वामींचे दर्शनास जावें असें वाटून आपल्या सर्व
इतमामासह तो निघा गा. तेथें गेल्यावर गणेश कुथडी मोठमो-
ठ्या कनारी लावून स्त्रियांसह जलविहारांत निमग्न झाला अस-
तां, ह्या परटाची (स्वामींच्या शिष्याची) सहज तिकडे नजर
गेली. तो जलामध्ये जी ऐन भरांत आलेली व केवळ लाव-
ण्याची खाण, जिच्या अंगावरील पदर वारंवार सरकून तारुण्य
राजाच्या द्वारपालांची अवर्णनीय शोभा दिसत होती, जिचे गा-
ल गुलाबाच्या दवटवीत फुलाप्रमाणें होते, अशा सौंदर्यसरितेच्या
अधरोष्ठाचें बादशाहा राहून राहून पान करीत आहे असें दिसलें.

१ यानंतर आदिलशाहा अमदानींत विजापुरांतचसें काय, पण सां-
गोलें, नाझरें, अकलूज इत्यादि दूरदूरचे ठिकाणींही (मग छोटेखानी
असो अथवा बडेखानी असो) पण जे जे किंवे अगर इतर सरकारी
इमारती बांधल्या गेल्या त्यांत गुरुप्रेमबुद्धिसूचक असें एकेक श्री-
नारसिंहाचें देऊळ आहे.

अशी सौंदर्यसरिता जलविहारांत पाहून प्रतिशुकाचर्यही डळ-
मळतील. मग ह्या परराची काय कथा?—एका कवीने
हसटले आहे:-

विस्तीर्ण आणि अतिचंचल नेत्र ज्यांचे,
कीं पुष्ट योवनमर्दे स्तनही जयांचे ;
मंदोदर त्रिवलियुक्त, अशा स्त्रियांते
पाहोनि जे न ढळती नर धन्य पै ते. ॥१॥

असो. परीटबुवांचा अगदीं गडबडगुंडा उडून गेला, आणि
स्वामीपुढें जाऊन भांवावल्यासारखें करूं लागले. तेव्हां तुझें
मन असें चंचल कां झालें आहे असा स्वामीनीं प्रश्न केला.
परंतु तो उत्तर देईना. स्वामी अंतर्ज्ञानीच ते ! त्यांनीं हें सर्व
गृह्य ताडिलें, आणि ह्मणाले बेदा ! फिकीर करूं नको. पुढच्या
जन्मीं तूही बादशाहा होशील व ह्याच्या शतपट उपभोग कर-
शील, व त्या वेळीं मी तुला दर्शन देऊन याची आठवण देईन.

पुढें स्वामींच्या कृपाप्रसादानें बडा अल्ली आदिलशाहा याचे
पोटीं तो परीट 'इब्राहिम आदिलशाहा जगद्गुरु,' या नांवानें
त्याचे मागून गाईविर आला. ह्यानें आपला सर्व काळ ऐषआ-
रामांत घालविला असें प्रथम भागांत सांगितलेंच आहे. पुढें
ऐषआरामाच्या धुंवीत याला कोठली आठवण ! कोठचा परीट
व कोठचा कोण ! अशी याची स्थिति झाली. कारण स्वामीनीं
सांगून ठेविल्याप्रमाणें पुढील सर्व गोष्टी घडून यावयाच्या होत्या.

ह्या बादशाहास पुष्कळ विवसांपासून एका प्रकारचा आजार
जडला होता तो कांहीं केल्यानें बरा होईना. तेव्हां गाणगापुरीं
नरसिंह सरस्वती ह्मणून कोणी महापुरुष आहेत त्यांच्या रक्षे-
नानें कशाचित् गुण आल्यास पाहार्थ असें त्यास लोकांनीं सां-

इमारती वगैरे—आर किल्ल्यांतील इमारती. ६१

गितलें. त्याप्रमाणें बादशाहा दर्शनास गेलें व स्वामींच्या कृपेने त्यांस गुणही आला. तरी तो बादशाहा तो बादशाहाच ! पुढें स्वामींनीं त्यास कृष्टांत देऊन 'तूं पूर्वजन्मीं परीट होतास वगैरे' मागील गोष्टीची आठवण दिली. तेव्हां बादशाहास स्वामींच्या कृपेनें तें सर्व स्मरलें. नंतर त्यानें मोठ्या सत्कारानें स्वामींस विजापुरास आणवून त्यांची क्षमा मागितली, आणि प्रार्थना केली कीं, 'आपलें दर्शन अहर्निशीं घडावें' अशी इच्छा आहे ; तरी या दासाक्षेजारीं स्वामींनीं असावें. ही बादशाहाची विनंति ध्यानीं आणून 'विजापूरचे किल्ल्यास आंतून व बाहेरून असे दोन खंक्क आहेत त्या दोहोंच्या मध्यभागीं पश्चिमेच्या बाजूस जो पिंपळाचा वृक्ष आहे तेथें मी उत्पन्न होईन, त्याचें तूं दर्शन घ्यावें.' असें सांगून स्वामी गुप्त झाले.

अशा प्रकारची कथा गुरुचरित्राच्या ५१ व्या अध्यायांतही आहे. त्याअर्थी हिच्या खरेखोटेपणाबद्दलचा विचार करणें आह्मी वाचकांवरच सोंपवितों.

वरील हकीगतीप्रमाणें हल्लीं हें देवालय ज्या ठिकाणीं आहे तेथेंही एक असोच फार जुनाट पिंपळाचा वृक्ष आहे, व तो हाच असं ह्मणतात. ह्या पिंपळाच्या पोटीं घालून हें नारसिंहाचें दगडी देवालय बांधिलें आहे. ह्याच्या पायथ्याजवळ एक जिवंत पाण्याचा खंक्क आहे, तेथें नानातऱ्हेचे पक्षी खुशाल क्रीडा करीत असतात.

ह्या देवाची यात्रा दरसाल चैत्र शुद्ध प्रतिपदा व कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा या दिवशीं भरत असते. त्यावेळीं दर्शनाकरतां खेड्यापाड्यांतील हिंदु मुसलमान लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटतात, व मुसलमान लोक 'हा हिंदूचा देव बडा करामतवाला आहे' असें समजून त्यास नवसही बोलतात.

पांडवांची देवालय ही पांडवांची कृत्ये आहेत अशी लोकांची समजूत आहे. तेव्हा अर्थात् विजापूर वसण्याचे पूर्वीच ही बांधिलेली पाहिजेत. परंतु ह्याविषयी विश्वसनीय असा लेख सांपडत नाही. ह्यांपैकी एक किल्ल्यांत दक्षिण अंगास आहे. त्याविषयी विजापूरच्या बखरीत पुढीलप्रमाणे हकीकत दिली आहे:—

“ ह्या ठिकाणी फार प्राचीनकाळां भिल्ल लोकांची वस्ती होती. त्यावेळी त्यांच्यापैकी पाणकराव बिन पटवराव ह्मणून कोणी प्रसिद्ध होता त्याचे हे मुळचे देऊळ आहे. ब्राह्मणी राज्याच्या अमदानींत पीर महाबरी खंडाईत ह्मणून कोणी अवलिया येथे फिरत फिरत आला होता. त्याचा व येथील भिल्ल लोकांचा हिंदुधर्मासंबंधी बराच वादविवाद झाला, व शेवटी मारामारीवर येऊन पीर महाबरी याने त्यांची पूजेची गाय ठार मारिली, यामुळे तर अगदीच निकरावर गोष्ट आली. तेव्हा अवलियाने त्यांस सांगितले की, जर मी तुमची गाय पुनः जिवंत उठविली, तर तुम्ही हे देऊळ माझे स्वाधीन करून येथून चालते व्हावे. भिल्ल लोकांस हे असंभवनीय वाटून त्यांनी त्याचे ह्मणणे कबूल केले व याप्रमाणे उभयतांच्या शपथा झाल्या. नंतर अवलियाने आपल्या सामर्थ्याने ती मेलेली गाय उठविली व भिल्ल लोकांनी कराराप्रमाणे ते देऊळ अवलियाचे स्वाधीन करून दुसरीकडचा मार्ग सुधारला. पुढे आदिलशाही कारकीर्दीत मुसलमान लोकांनी आपल्या ग्रीवाप्रमाणे त्या देवळाची मशीद बनविली. ह्याच देवळांत पीर महाबरी याचा नातू पीरसनी साहेब याची कबर आहे.”

सांप्रत ह्याचे बांधकाम अगदीच मोडकळीस आले आहे. तरी मोठमोठे दगडी खांबे व शिळा उद्या आडव्या उभ्या घातल्या

इमारती वगैरे—आर किल्ल्यांतील इमारती. ६३

आहेत त्या जरी निराधार व पडण्याच्या लागास आलेल्या दिसतात, तरी त्या आज कैकवर्षे याच स्थितीत आहेत.

ह्याप्रमाणेच उत्तरेचे अंगास एक मशीद आहे तिलाही पांडवांचे देवालय असेच म्हणतात. परंतु हें ह्मणणेही वरीलप्रमाणेच दिसते. तथापि हें बरेच प्राचीन असून सुलतान युसफ आदिलशाह यानें आपण विजापूरच्या तत्कावर येण्यापूर्वीच म्हणजे इ० स० १४७४ यावर्षी यास मशीद बनवून टाकिलें आहे. सांप्रत हेंही वार्धक्य वशेप्रत पोचून याचीं हाडे दिसूं लागलीं आहेत, व त्यामुळे याचे बांधकामांत चुन्याच्या उपयोग केला होता असे ही पण स्पष्ट दिसूं लागले आहे. तेव्हां हीं पांडवांचीं कृत्ये आहेत कीं नाहीं याविषयी वाचकांनींच संशय फेडून घ्यावा.

‘पांडवांचीं कृत्ये’ यासंबंधानें आमच्या लोकांची कांहीं विलक्षण समजूत आहे. एखाशीं चमत्कारिक वस्तु आढळली का जसे तिच्या मार्गे ‘विलायती’ हें विशेषण लागते, एखाशी युक्तीची गोष्ट आढळली कीं, ती बादशाहा व बिरबल यांच्या नांवावर विकूं लागते—हें तर असो, पण ‘अंत्याक्षरा रहित तें घोड्यानें खावें—डुकरानें खावें’ अशा प्रकारचे वेडगळ भोक्कही कालिदासाच्या नांवावर मोडण्यास कितीक दीर्घ शहाणे मार्गे—पुढें पाहत नाहींत; त्याप्रमाणेच एखाशी जुनी, अगडबंब व अच्चाट कौशल्याची इमारत पाहिली कीं ती ‘पांडवकृत्ये’ या नांवावर मोडूं पाहतात; व तसाच प्रकार येथेही असावा. एवढें भाग्य समजावयाचें कीं, ताजमहाल, बोळ घुमज वगैरे इमारतींस अजून ‘पांडवकृत्ये’ असें ह्मणूं लागले नाहींत.

येथपर्यंत आदिलशाही घराण्याच्या किल्ल्यांतील इमारतींचें वर्णन केलें. ह्या इमारतींशिवाय किल्ल्यांत पडक्या व छिन्न-भिन्न झालेल्या व कोठें नुसत्या भिंती उभ्या राहिलेल्या तर

कोठें खांबच, अगर कोठें मोडक्या कमानी व नुसते पायेंच
 भशा इमारती बऱ्याच आहेत. शिवाय पाण्याचे खजिने,
 भुयारें, धान्य साठविण्याचीं कोठारें, चोरवाढा, नोकर लोकां-
 चीं रहाण्याचीं ठिकाणें, तळघरें, कारंजीं, भितींत चिणून टाक-
 ण्याचे कैदखाने, दारूगोळा ठेवण्याच्या जागा, विहिरी, फुल-
 झाडांच्या बगडी कुंड्या, तोफांच्या गोळ्यांच्या मोठमोठ्या
 राशी, तोफांच्या दारूचे कोळशाचे पिठाप्रमाणें होऊन पडलेले
 ढिगारे, आसार माहालास जाणारी इमारत, सातमजली माडी-
 खालील टुमदार मशीद, सराफखाना, शिलेखाना, तोफखाना,
 तालीमखाना, बंदीखाना, शिकारखाना, पीलखाना, वगैरे जागा
 व वस्तु अस्ताव्यस्त होऊन आविलशाही पुरुषांचें ध्यान करीत
 बसल्या आहेत. हें सर्व एकसमयावच्छेदेंकरून पाहिलें अस-
 तां मनावर विलक्षण परिणाम घडतो. सरकार हल्लीं वरील
 ठिकाणांची दुरुस्ती करीत चाललें आहे व तत्प्रीत्यर्थ आजपर्यंत
 तीन लक्ष रुपये खर्च झाल्याचेंही समजतें. यावरून थोड-
 क्याच दिवसांत या ठिकाणीं विस्तृत पटांगण व फुलझाडांच्या
 पांचपन्नास कुंड्या मांडलेले छोटेखानी बगीचे व कुंड्यांच्या
 गळ्यांत बांधलेले नंबरांचे ताईत यावांचून कांहीं दिसणार
 नाही. या दुरुस्तीच्या कामावर हल्लीं निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून
 आणलेले सुमारे १,००० कैदी लाविले आहेत. कांहीं दिवसांनीं
 सात किंवा आठ इमारतींशिवाय ह्या किल्ल्यांत कांहीं दृष्टीस
 पडावयाचें नाही !!

विजापूरवर्णन.

शहरांतील इमारती वगैरे.

प्रकरण २ रें.

बोळ घुमज.

हा सुलतान महंमद आदिलशाहा याचा वर्गा शहरात इशान्ये-
स आहे. ह्या इमारतीची हमचौरस प्रत्येक बाहेरील चौथऱ्या-
ची लांबी १९८ फूट व उंची तळमजला सोडून कळसापर्यंत
२२३ फूट आहे. बाहेरून ह्या इमारतीचा देखावा चौहांबाजूस
चार मनोरे व मनोऱ्यांच्या सहाय्या मजल्यास लागून इमार-
तीच्या सभोंवतीं ग्यालरी दिसते. ह्या इमारतीच्या आंत जा-

१ बोळ घुमज नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, ह्यास
कळस पूर्वापार नाहीं. सुलतान महंमद यानें एक कळस केला होता
पण तो लहान दिसूं लागल्यामुलें काढून टाकिला, झणून, किंवा कि-
त्येक ठिकाणचें याचें नाजूक काम करण्याचें तसेंच राहिलें म्हणून
यास बोळघुमज किंवा बोळ (बोडका) घुमज असें झणूं लागले.

हल्लीं विजापुरांत ह्यास गोलघुमज म्हणतात. मूळ शुद्ध शब्द
'गुंबद' असा आहे. गुंमज, घुमज, घुमट वगैरे शब्द अपभ्रंश हो-
ऊन झाले आहेत.

आप्रा येथील ताजमहालाची तळमजल्यापासून कळसापर्यंत उंची
२५० फूट आहे. परंतु आप्रा या बोळघुमजाचा तळमजला सोडला
आहे. तेव्हां तो धरल्यास या दोन्ही जगप्रसिद्ध इमारतींच्या उंच्या
कदाचित् तंतोतंत जुळतील.

ण्यास उत्तरेच्या बाजूशिवाय तीन दरवाजे आहेत. हल्लीं दक्षिणेच्या बाजूस दरवाजा खुला आहे. आंत गेल्यावर घुमजाची खोली लागते. ही खोली १३५ फूट हमचौरस आहे. हिच्या मध्यभागी ७६ हमचौरस फुटीचा एक चौथरा असून त्याच्याच मध्यभागी सुलतान महंमद याची दर्शनीय कबरी आहे व त्यावर हमचौरस १४ फुटांचें एक सुबकसें लांकडी मखर केलें आहे. या मखराला लागूनच उजवे आंगास एक स्त्रीची कबरी आहे. ती त्याच्या रंभावती नामक प्रियपात्राची होय. या दग्यांत या शेहोशिवाय आणखी ४ कबरी, स्त्रियांच्या ३ व पुरुषांची एक अशा आहेत, एकूण ६ कबरी झाल्या त्या येणेंप्रमाणें:—

१ मुसलमान लोकांत खालीं एक व वर एक अशा दोन ठिकाणीं कबरा असतात. पैकीं खरी कबर तलमजल्यांत असते.

२ या रंभावती संबंधानें कित्येक मुसलमान इतिहासकारांचा असा लेख सांपडतो कीं,—‘एके समयीं सुलतान व रंभावती हीं उभयतां या इमारतीच्या वराल पोटाग्यालरींत उभीं राहून घुमटाची शोभा अवलोकन करांत असतां सुलतान सहज विनोदानें बोलला, प्रिये ‘येथून तुला खालीं उडी मारितां येईल?’ ‘होय, येईल’ असें ती क्षणाली. मग काय, बोलून चालून विनोदच तो. बादशाहानें मार क्षणावयाचा अवकाश. ‘मार पाहू’ असें म्हणतांच तिनें धाडकन् उडी मारिली! परंतु क्षण आहेना कीं ‘देव तारी-त्याला कोण मारी?’ खालीं काहीं माणसें सहजगत्या उभीं होती त्यांनीं तिला अचानक झेलिलें. तिच्या केंसालाही धक्का लागूं दिला नाही. रंभावतीचें हें धाडस पाहून तर सुलतान फारच खूष होऊन ‘माग-तुला काय पाहिजे तें माग, देतो’ असें म्हणाला. तेव्हां देतां तर एवढेंच या कीं, ‘माझी व आपली कबर ह्या अगदीं शेजारीं शेजारीं असून महाराजांचे उजवे बाजूस माझी कबर असावी’ असें तिनें मागितलें; यावरून रंभावताची कबर येथे बांधिली आहे.

पूर्वेकडे (१) सुलतान महंमदाच्या नातू.
त्याच्याजवळ (२) छोटी औरत उरुसाबी.

मध्यभागी (३) सुलतान महंमद.

उजवे अंगास (४) रंभावती.

(५) सुलतान बेगमच्या पोटाची मुलगी.

(६) बडी औरत. (बडी सायबीण.)

वर जो उत्तरेच्या बाजूस दरवाजा नाही ह्मणून सांगितलें तेथें एक अपुर्तें दगडी कान केलें आहे. हें काम बोळ घुमज बांधण्यापूर्वीचें आहे. येथें सुलतान महंमदाच्या आईचा घुमज बांधण्याचा मानस होता. पण त्या बाईसाहेब मक्केची यात्रा करण्यास ह्मणून ज्या गेल्या तों त्यांस तिकडेसच परलोकची यात्रा घडल्यामुळें त्यांच्या या घुमजाचें काम तसेंच अपुर्तें राहिलें व यामुळें मुख्य इमारतीची शोभा गेल्याप्रमाणें दिसते.

ह्या इमारतीस जे चार अष्टपैलू मनोरे आहेत त्यांस आठ आठ मजले आहेत. ह्यांवर जाण्यास वरती सांगितलेल्या कबरीच्या खोलीच्या चारी कोपऱ्यांचे भितींतून चार मार्ग आहेत. परंतु हल्ली त्यांपैकीं तीन मार्ग सरकारानें बंद पाडून नैऋत्येकडील चौथा मात्र खुला ठेविला आहे. ह्याच्या दरवाज्याची उंची सहा फूट असून रुंदी पावणेतीन फूट आहे. हा रस्ता भितींत आहे, व पुढें निमुळता होत गेला आहे. हा मार्ग सवावीन फुटीचा रुंद आहे. हा दोन चौरस फूट दगडी खांबास बेंटाकून गेला आहे. ह्याची शेवटच्या मजल्यापर्यंत एकंदरची उंची १८० फूट आहे. ह्यास तीन तीन पायऱ्यांवर वळण लागतें; व दर एक वळणाचे जागीं भितीस छिद्र पाडून उजेड केला आहे. नंतर चौवीस चौवीस पायऱ्या चढल्यावर कोपऱ्यांतील मनोऱ्याच्या मजल्यावर एक बाजूस जाण्यास मार्ग लागतो. त्या फुटलेल्या एका एका मार्गानें मनोऱ्याच्या एका एका मजल्यावर

जाण्यास सांपडतें. ह्या प्रत्येक मजल्याचा व्यास बत्तीस फुटी-
चा आहे, व उंची सोळा फूट आहे. नंतर आलेल्या व फुटले-
ल्या मार्गानें पुनः मार्गे जाऊन मुख्य रस्त्यास मिळावें लागतें.
ह्याप्रमाणें मनोज्याच्या आठी मजल्यांची शोभा पहावी ! ह्या
मनोज्यांवर एकेक घुमज आहे.

सहाव्या मजल्यावर गेलें असतां मुख्य इमारतीच्या सभों-
वतीं वर सांगितलेली एक ग्यालरी लागते; तिची प्रत्येक बाजू-
ची लांबी १४० फूट असून रुंदी २ फूट १० इंच व उंची ८ फूट ८
इंच आहे. हवा उजेड येण्याकरितां हिला साडेतीन फूट रुंदी-
च्या एकोणीस कमानी आहेत. ह्यावरून सुलतान महंमदाची
कबर पाहण्याकरितां छिद्र केलें आहे, त्यांतून पाहिलें असतां
खालीं फार खोल दिसतें. ह्याच ग्यालरीवरून वरील घुमटा-
च्या पायथ्यापाशीं जाण्याकरितां प्रत्येक बाजूस दोन दोन
मार्ग केले आहेत.

मनोज्याच्या सातव्या मजल्यावर गेलें असतां वरील ग्याल-
रीच्या वर आणखी एक अडीच फूट रुंदीची पोटा ग्यालरी लागते.
ती भिंतींत असल्यामुळें बाहेरून पहाणाराच्या एकाएकीं लक्षांत
येत नाही. हिला सुमारे तीन फुटांचीं छिद्रें हवा येण्यास केलीं
आहेत. खालून पाहिलें असतां हीं छिद्रें फारच लहान दिसतात.
असो.

आतां आपण घुमटाच्या पायथ्यापाशीं जाऊं आणि उजाड
व गतवैभव अशा या बादशाही शहराची दैन्यावस्था चोहोंकडे
कशी दिसते ती पाहूं. अदिलशाही घराण्यांतील पुरुषांसह मोठ-
मोठे वाडे बांधून त्यांत शिवाजी महाराजांच्या व हुसैन्या मोठ-
मोठ्या योद्ध्यांच्या पराक्रमासंबंधानें गोष्टी सांगत बसत. त्या
वाड्यांच्या भिंती हल्लीं अगदीं मोडकळीस येऊन जणुं आपल्या
दैन्यावस्थेची लाज वाटते स्मरणच काय, मोठमोठ्या फडांच्या

निवडुंगांनीं जिकडे तिकडे आच्छादित झाल्या आहेत ! व ज्या बहावरांनीं हिंदु प्रजेस व त्याबरोबर हिंदु देवाल्यांसही ' जाहि जाहि ' करून आपला धर्म केवळ तलवारीच्या जोरावर फैलावला, त्याच शूरांच्या कबरी जिकडे तिकडे शरिद्राचें पांघरूण ओढून पक्षांच्या विष्टेमध्ये गडप होऊन, अगदीं शांत स्थितींत, मौन धरून सांवीस पडल्या आहेत ! हें सर्व एकसमयावच्छेद करून पाहिल्यावर अंतर्गामींची सर्व गडबड नाहींशी होऊन, विचारास अवसर सांपडला ह्मणजे, जगदीश, जगन्नियंता, जगत्प्रतिपालक, निराकार, निर्विकार असा जो प्रभू त्याचा अपार महिमा व अगाध लीला किती आहे हें विसून येतें !

महान् महान् योद्धे ज्यांनीं अनेक लढायांशीं टक्कर दिली होती, तोफांच्या गडगडाटांनीं ज्यांच्या कानठाळ्या कित्येकदां बसून गेल्या होत्या, वीर्यातिशयांमुळें रक्तांत हात बुडविण्याची ज्यांना कांहींच भीति वाटेनाशी झाली होती, युद्धाच्या कामांत ज्यांच्या सल्लागशिवाय पानही हालत नव्हतें, व ज्यांनीं आपली तरवार उपसली कीं प्रतिपक्षांची गाळण होऊन गेली नाहीं असें कधींच झालें नव्हतें, असे जे विजापुरांतील महारथी त्यांची ही वशा ! तर मग आपला काय पाड, कशाचा आपण गर्व वाहतों. माझें घर, माझें दार, माझें अमकें, माझें तमकें हें कोठें आहे ?

आतां आपण या जगद्व्याळ घुमटाच्या आंत प्रवेश करूं. ह्या विशाळ घुमटाची जाडी १२ फूट आहे. आंत गेल्यावर घुमटांत एक अकरा फुटांची ग्यालरी लागते. ही ग्यालरी सुलतान महंमदाच्या कबरेजवळ उभें राहिलें असतां मुळींच दिसत नाहीं. ह्या ग्यालरीस आंत जाण्यास जे सभोंवते आठ मार्ग केले आहेत, त्यांची रुंदी अडीच फूट व उंची सहा फूट आहे. दुरून

हे रस्ते एखाद्या लहान छिद्राप्रमाणें विसतात. ह्या ग्यालरींतून खाली कबरेकडे पाहिलें असतां डोळे दिपून जातात. ह्यावर बिन आधारी साठ फुटीच्या भव्य घुमज असून त्याच्या व्यास १३५ फुटीच्या आहे. ग्यालरीच्या घेर सुमारे ४०० फूट आहे. ह्यांत एखाद्या शब्द उच्चारिला असतां त्याच्या प्रतिध्वनि निदान वहा वेळां स्पष्टपणें मोजून घ्यावा. मग मात्र तो गायनयुक्त शब्द हळू हळू नाहीसा होतो, यामुळें प्रथमतः मनुष्यास भीति वाटते; व एकदा हुकदा असल्यास त्याची तर भीतीमुळें पांचांवर धारणच बसावयाची. दुसरा येथें आणखी एक चमत्कार असा आहे कीं, दोघांजणांनीं दोन दोकांस समोरासमोर बसावें. एकांनै भिंतीस तोंड लावावें व अगदीं हळू बोलावें, दुसऱ्यानें भिंतीस कान लावून तें ऐकावें. ह्मणजे जरी ह्या दोघांत १३० फुटीचें अंतर आहे तथापि तो मनुष्य जणूं आपणाशींच बोलत आहे असें स्पष्ट ऐकूं येतें; व मनुष्याकडे पाहिलें असतां तो व्यास बसलेला पाहून व त्याची ती वूरत्वातिशयामुळें चिमुकलीशी दिसणारी विलक्षण मूर्ति पाहून भीति उत्पन्न होते.

ही पोद ग्यालरी जमिनीपासून १२० फूट उंच आहे. येथें हल्लीं धुरळा झाला आहे. हें सर्व विशाळ काम पाहून मनुष्याची छाती रुडपून जाते. ह्याताऱ्याकोताऱ्यांची तर १८० पायऱ्या चढून ही ग्यालरी पहाण्याची प्राज्ञाच नाही. कसाही सशक्त मनुष्य असला तरी एका सपाट्यांत ह्या ग्यालरीपर्यंत पायऱ्या चढून आला कीं त्यानें कमविलीच !

इतका मोठा घुमज सर्व पृथ्वींत दुसरा कोठेही नाही असें म्हण-

This Dome measures 130 feet in Diameter which is larger than that of the Pantheon at Rome or, I believe,

(पुढें चालू.)

तात. ह्या इमारतीच्या दक्षिणेस एका लोखंडी सांखळीस अडकवून एक दगड ठेविला आहे. तो विजेचा दगड आहे असे म्हणतात. आह्मी ह्या दगडाविषयीं असें ऐकत होतो कीं, पावसाळ्यांत ज्यावेळीं वीज आकाशांत नाचूं लागते त्यावेळीं हा दगडही लाल होऊन आपल्या ठिकाणीं नाचूं लागतो. परंतु हे लोकांचें सांगणें निव्वळ खोटें आहे असें ह्मणण्यास आम्हांस तिळभरही शंका वाटत नाही. कारण ज्यावेळीं जिकडे तिकडे विजा चमकत होत्या, आकाशांत वारंवार मेघांचा गडगडाट होत होता, सर्व दिशा धुंव झाल्या होत्या, मोठा सपाट्याचा वारा सुटला होता, पावसाच्या सरीवर सरी कोसळत होत्या व ह्या गगनचुंबित घुमटार्चीं शिखरें अभ्रानें आच्छादित झालीं होती त्यावेळीं मुद्दाम आह्मी तेथें जाऊन त्या दगडाकडे एकाम दृष्टीनें पहात होतो. परंतु लोकांचे ह्मणण्याप्रमाणें आह्मांस कांहींएक दिसून आलें नाहीं.

ह्या इमारतीची झाडलोट करण्याकरितां ह्मणून हल्लीं ४।४ रुपये दरमहा पगाराचे असे तीन नोकर आहेत. ह्या नोकरांस प्रेक्षकांकडून पैसाअधेला दिवाय मिळतो. इमारतीचे दक्षिणेस नगरखाना आहे. ही इमारतही फार भव्य आहे. हल्लीं यांत रेलवे कंपनीनें भिंती वगैरे सारविण्यास ३००० रुपये खर्चून विश्रांतिमंदिर केलें आहे. पश्चिमेस निमाज पढण्याची दगडी

(मागील दृष्टावरून पुढें चालू.)

of St. Pauls in London ; and very little less than that of St. Peters. (Book of Bombay by James Douglas.)

१ ह्या घुमजाचा व्यास १३० फूट आहे. तेव्हां रोम येथील प्यान्थी-आन् किंवा लंडन येथील सेंटपाल ह्या इमारतीच्या घुमजापेक्षां मोठा आहे. मात्र सेंटपिटर्सपेक्षां किंचित कमी होईल.

इमारत आहे. हीत हल्ली सरकारी तारऑफिस असून तारमा-
स्तरास राहण्यास ह्या भजनालयांतच जागा केली आहे. उत्तरेस
'मासे बावडी' व 'निमबावडी' अशा दोन विहिरी आहेत.
पैकी निमबावडीचे पाणी (पुण्यांतील भिकारदासाच्या विहिरी-
च्या पाण्याप्रमाणे) फार गोड व पाचक असून सर्व विजापुरांत
त्याची प्रसिद्धि आहे. वर लिहिलेल्या तारऑफिसाच्या पिछ-
डीस सुलतान महंमदचा गुरू 'हाशीमपीर' याची कबर व वर्गा
आहे. तसि 'पीरजाद्याची कबर' असं ह्मणतात. हल्ली याचा
वंशज विजापुरांत आहे, त्यास मुसलमान लोक फार मान
देतात. हा वर्गा सुलतान महंमद यानें बांधिला आहे. ह्या पीर-
जाद्यानें सुलतान महंमद मराठ्यास टेंकला असतां आपल्या
आयुष्याचीं दहा वर्षे देऊन त्यास बांचविलें अशी संतकथा
आहे. ही कितपत खरी असेल याची कल्पना करणें हें आम-
च्या वाचकांवरच सोंपवितों.

जुम्मा मशीद.

ही इमारत ह्याच नांवाच्या बाजार पेठेंत आहे. ही बडा
अल्ली आदिलशाहा ह्यानें भीरमहंमद तगे हुसेनी नांवाच्या हुशार
कारागिराकडून इ० स० १५७५ साली बांधविली.

ही इमारत पूर्वाभिमुख असून हिला आंत जाण्याकरितां पूर्वे-
च्या बाजूस एक, उत्तरेच्या बाजूस दोन, व दक्षिणेच्या बाजूस
एक असे एकंदर चार दरवाजे फार भव्य व सुंदर आहेत. पैकीं
पूर्वेकडील दरवाजा हा आंत शिरण्यास समोरच्या बाजूचा ह्म-
णजे अर्थात् मुख्य आहे. ह्या दरवाजाची उंची नऊ फूट व रुंदी
साडेपांच फूट आहे. याचा उंबरठा एका दहा फूट अखंड दग-
डाचा असून त्यावर चौकटीचे जे नक्षीवार खांबे आहेत तेही
अखंड दगडाचेच आहेत. ह्या दरवाजावरच एक लहान पण

सुरेख इमारत आहे, व ती इतकी मजबूत आहे की पाहणारास नुक्ती बांधल्यासारखी वाटते.

ह्या दरवाजांतून आंत शिरल्याबरोबर एक मोकळें पटांगण लागतें. याच्या मध्यभागीं एक जंगी व सुंदर कारंजें करून त्यांत बेगम तलावाचें पाणी नळानें बांधून आणून सोडलें होतें. पण तो नळ सांप्रत बंद झाल्यामुळें उदकरहित कारंजें माळ वृष्टीस पडतें. ह्या पटांगणांत उभें राहिल्याबरोबर समोरच मुख्य इमारतीच्या एकरसारख्या आंत आंत कमानीच कमानी व सभामंडपाची विस्तीर्ण जागा हीं दिसू लागतात. ह्यामुळें पाहणाराचें आजूबाजूकडे विशेष लक्ष जात नाहीं.

मुख्य इमारत ही पटांगणापेक्षां कांहीं थोड्या ज्यास्त उंचीच्या चौथऱ्यावर आहे, व तीस दर्शनी कमानी ९ असून त्यांची रुंदी २१ फुटांची आहे. ह्या कमानींच्या आंत आंत ज्या कमानी दिसतात म्हणून सांगितलें त्या सर्व अशा कांहीं गमतीनें बांधिल्या आहेत की, दर्शनी कमानींच्या आंतील आडवी पहिली ओळ २१ फुटांवर असून त्याच्या पलीकडे तितक्याच अंतरावर दुसरी ओळ, ह्याप्रमाणें आडव्या नऊ ओळीः व त्याचप्रमाणें उभ्या बाजूनें-ह्या सर्व आडव्या ओळींतील प्रत्येक दोन ओळींच्या प्रत्येक दोन कमानींस मध्यें जोडणाऱ्या २१ फूट रुंदीच्याच उजव्या बाजूनें एक व डाव्या बाजूनें एक अशा दोन दोन कमानीः ह्यामुळें उभ्या ओळींपैकीं उजव्या बाजूची एक व डाव्या बाजूची एक अशा दोन कमानी आणि आडव्या ओळींपैकीं पूर्वेची एक व पश्चिमेची एक अशा दोन कमानी ह्यांच्या मध्यें २१ फूट बाजूच्या अशा ठायीं ठायीं चौरस जागा पडतात. एकंदरीत २१ फूट अंतराच्या (किंवा रुंदीच्या) ९ कमानींवर हें सर्व प्रमाण बसविलें आहे. असो. ह्यावरून

ह्या सर्व कमानी खालची मोकळी सभामंडपाची जमीन ह्मणजे एक विस्तीर्ण पटांगणच पडतें ह्मणावयाचें ! आणि अर्थात् हें पटांगण २४४ फूट लांब व १३८ फूट रुंद एवढें आहे. तथापि ह्या एवढ्या पटांगणांतही कमानीप्रमाणेंच योग्य परिमाणा-शिवाय बोलणें नाहीं. ही मशीद ह्मणजे प्रार्थनेची जागा होय, आणि लढाईस जाण्यापूर्वी मुसलमान वीर ह्याच मशिदींत बसून ईश्वराची प्रार्थना करीत असत. त्यांस बसण्याची अव्यवस्था होऊनये ह्मणून तीन फूट दहा इंच लांब व दोन फूट आठ इंच रुंद असे योग्य अंतराअंतरावर सर्व मंडपाचे एकंदर २४३० अवयव पाडिले आहेत. ह्यांतील प्रत्येक अवयव ह्मणजे एकेका वीराचें आसन होय. ह्या प्रत्येक आसनास काळ्या भोर रंगाच्या महिरपी काढिल्या आहेत. शिवाय प्रत्येक आसनास त्याच्या सीमेच्या रेषा रेखिल्या आहेत; ह्यामुळें हीं सर्व आसनें एकवटून पाहिलीं असतांच मनास आल्हाद होतो. मग ज्या वेळीं ह्यांवर एकापेक्षां एक असे २४३० पळे वीर बसून प्रार्थना करीत असतील त्या वेळीं हा मंडप जी गजबजून जात असेल व जी शोभा दिसत असेल त्याची कल्पना करणेंच प्रशस्त होय ! मंडपांतील ही सर्व आसनांची जागा चुन्याची असून ती अगरीं कांचेप्रमाणें गुळगुळीत व तक्तकीत झाली आहे व यामुळें हें सर्व काम अगरीं नव्यासारखें दिसतें. नंतर ह्या मंडपाच्या कमानीकमानींतून पुढें बरेंच लांब गेल्यावर ह्या मशिदीची जी पश्चिमेची भित तिच्या मध्यभागावर एक विशाळ कमान कूटीस पडते. ह्या कमानीवर नेहमीं पडदा झांकलेला असतो, तो उघडून पाहिल्याबरोबर डोळे धिपतात. ह्या कमानींतही अनेक महिरपी, त्यांचे भोंवतीं वेलजुडी, मजेदार झाडे व महिरपींतून सोनेरी अक्षरानें कुराणांतील वाक्यें मोठ्या डौलानें लिहिली आहेत. एकंदरीत ह्या कमानींतील सर्व कांहीं

काम सोनेरी असून त्यानें सर्व कमानभर गजगजाट झाला आहे; व ह्यामुळेच पाहणाराचे डोळे विपून जातात व हा देखावा पाहून त्या निराकार निर्विकार प्रभूकडे लक्ष लागून जाते. हे सोनेरी काम सुलतान महमदाच्या कारकीर्दीत इ० स० १६३५ या वर्षी झालें आहे; परंतु हे धर्माचें प्रकरण असल्यामुळे त्यास अजून कोणी आपला लोभी स्वभाव राखविला नाही ! कमानांतील महिरपांतून जी जागोजाग कुराणांतील वाक्यें लिहिलीं आहेत तीं फार्सी व आरबी भाषेत आहेत ह्यामुळे आह्मांस त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. तथापि मधील महिरपीत जीं वाक्यें लिहिलीं आहेत त्यांतील कांहीं चुटके त्यांच्या अर्थासह खाली देतोः—

- (१) बरकसरेउम्रतकयामगरउस्तुवारनीस्त
- (२) दारदारबेकरारकसेराकारनीस्त
- (३) खुशमंजेलस्तदुनीयारौनकबचश्ममा
- (४) खुशदौलतुअस्तउम्रबलेपायदारनीस्त

अर्थ. !

(१) वय हीच कोणी इमारत आहे, पण तीवर भरंवसा ठेवणें रास्त नाही.

(२) दुनिया ही स्थिर नाही व तींतील प्राणीही स्थिर नाहीत.

(३) दुनियेमध्ये सफर करणें फार चांगलें आहे व तर्तिलि वास्तव्य जिजाही फार चांगल्या दिसतात.

(४) आयुष्य ही फार छानदार दौलत आहे पण तेंही चिरकाल नाही.

हीं वाक्यें किती खोल विचाराचीं आहेत हे मारिक वाचकांच्या सहज ध्यानांत येणार आहे.

असो; ह्या कमानांशिजारीच मुख्य काजीस बसण्याकरितां

संगमरवरी वगडाच्या तीन सुंदर पायऱ्या केल्या आहेत. त्यांतील वरचे पायरीवर बसून ते उपदेश करीत असत. येथून पुनः पटांगणाच्या मध्यभागावर यावे तों एवढ्या अफाट पटांगणांत मनुष्य अगदीं क्षुद्रवत् भासतो; व येथून त्याने वर घुमटाच्या पोकळीकडे पहावे तों वरपर्यंत नजर पोचत नाही.

ह्या इमारतीस दक्षिणोत्तर बाजूस मुख्य बैठकीच्या पटांगणास लागून सोपे काढले आहेत. ह्या सोप्यांत फकीर वगैरे अनाथांस रहाण्यास तळघराप्रमाणें जागा केल्या आहेत. जुम्मा मशीद इमारतीस तीन बाजूंनीं दर्शनी ग्यालऱ्या काढल्या आहेत. ह्या रस्त्यावरून विसतात. ह्यांवर जाण्यास आंतील सोप्यांतून मार्ग आहेत. दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील प्रत्येक बाजूच्या ग्यालरीची लांबी ३४० फूट असून तींत २३ कमानी आहेत; व पश्चिमेस ग्यालरीची लांबी २५४ फूट असून तींत सतरा कमानी आहेत. काय मोठें व भव्य काम हें ! आदिलशाही बादशहांनीं मनगटाच्या जोरावर कमाविलेला पैसा ह्या इमारतीपायीं किती खर्च केला असेल कोण जाणें ! बिचाऱ्या महाराष्ट्र प्रजेस हें त्यांनीं कौतुक करून देविलें. असो. ह्या तीनही ग्यालरींतून घुमटाच्या पायऱ्याशीं जाण्याकरितां पश्चिम बाजूस दोन व दक्षिणोत्तर एक एक असे चार मार्ग आहेत.

ह्या मार्गांनीं वर गेल्यावर एक विस्तृत पटांगण लागतें. हें पटांगण सर्व इमारतीचें छपर होय. हें सर्व चुनेगची केलेलें आहे. ह्यावर चारपांच हजार लोकांची केवळ यात्राच भरेल इतकें हें मोठें आहे. येथें मध्यभागीं घुमटाचा पाया लागतो. हा हमचौरस ८३ फूट आहे. येथून तळजमीन सुमारे ६३ फूट आहे. एकंदरीनें ही इमारत साधी आहे.

पूर्वी ह्या इमारतीकरितां ७०० रुपयांची नेमणूक होती, परंतु

ती बंद होत होत हल्लीं बुराहानदीन खतीब व महमद अल्ली बांगी यांचे वंशजांस सारे ९० रुपये दरमहा मिळतात. याशिवाय सरकारानें इमारतीची झाडलोट करण्याकरितां सात रुपये पगाराचा नोकर ठेविला आहे. ह्या मनुष्यास एक पैसा दिल्या- शिवाय सोनेरी कमानीवरचा पडदा काढून राखवीत नाहीं.

मेहेतर महाल.

हा महाल कधीं बांधिला असावा याचा बरोबर सन सांपडत नाहीं; तरी हा सुलतान महंमद याच्या कारकीर्दीत बांधिला असावा. परंतु हा बादशहानें बांधिला नसून मेहेतरगदा यानें बांधिला असें कित्येक लोक सांगतात, व अडाणी लोक तर हा महाल कोणीं बादशहाच्या पदरचा मेहेतर (भंगी) यानें बांधिला असें ह्मणतात. तथापि पहिल्या ह्मणण्यांत सत्यता असावी असें दिसून येतें; कारण फार्शी भाषेंत मेहेतर याचा अर्थ फकीर व गदा याचा अर्थ सरदार किंवा मुख्य असा आहे, तेव्हां एका-दर शब्दाचा अर्थ फकिरांचा मुख्य किंवा सरदार असा होतो. प्रथम भागांत आह्मीं एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे कीं, सुलतान महंमद आदिलशाहा हा फकिरांचा पोशिदा होता. त्या अर्थी त्यांस अनुसरून फकिरांच्या कोणी मुख्यानें हा महाल बांधिला असावा हें युक्त आहे. आतां ज्या फकिरांनीं हा बांधिला त्यांस इतकें द्रव्य कोटून निळालें याची हकीगत अशी आहे कीं, सुलतान महंमद हा नित्य रात्रीं निजतांना सोन्या रुप्याचें नार्णें आपणावरून ओंवाळून पलंगाखालीं ठेवीत असे व दुसरे दिवशीं तें फकिरांस वांटून द्यावी. असा त्याचा क्रम सतत चालल्यामुळे पुढें कांहीं दिवसांनीं शहरांतील फकीरलोक द्रव्य-वान होऊन त्यांच्यानें वेळच्यावेळीं बादशाहापुढें येण्याचें सह-

जीं बंद पडत चाललें. हें पाहून सुलतान महंमद यानें परमुलखां-
लून मुहाम बारा फकीर आणवून त्यांस ती तें द्रव्य देऊं लागला
व पुढें होतां होतां हे परदेशी फकीरही चांगलेच मातबर होऊन
विजापुरांत आपलें नांव राहावें अशी त्यांस इच्छा उत्पन्न झाली.
तेव्हां त्यांनीं आपला मुख्य जो मेहेतर खुदुज ह्मणून होता त्यास
विनंति केली कीं, बादशाहापासून मिळत असलेलें द्रव्य आ-
ह्यांस न वांटतां त्या पैशामध्ये आमच्या नांवानें एक सुंदर नगा-
रखाना व मशीद सर्व विजापुरांतील नगरखान्यांस व इमारतीं-
स मार्गे ठकील अशा रीतीची बादशाहाची परवानगी घेऊन
बांधावी. त्याप्रमाणें मेहेतरखुदुज यानें बादशाहाची परवानगी
घेऊन तालीकोटाहून सुंदर दगड आणवून हा महाल (ह्मणजे
नगरखाना) व त्याचे मागले बाजूस एक मशीद अशी अतो-
नात द्रव्य खर्च करून बांधिली.

वास्तविक पहातां ज्याचें आह्मी वर्णन करीत आहों हा मुख्य
मशिदीच्या दरवाज्यावरील नगरखाना आहे; परंतु ह्याच्या देखा-
वा महालाप्रमाणेंच असल्यामुळें लोक त्यास ' मेहेतर महाल '
असें ह्मणूं लागले. हा महाल हमचौरस सारा पंचवीस फुटांचा
आहे, व ह्याचे दर्शनी बाजूचे दोन कोपऱ्यांवर जमिनीचे तळा-
पासून बिनभजली व त्यांबासारखे सोट असे दोन मनोरे महाला-
पेक्षां वरपर्यंत गेलेले आहेत. मशिदीसुद्धां एकंदर सर्व इमारत
ऊर पाहिली, तर फक्त महालाखालून जाणाऱ्या मशिदीच्या
दरवाज्यास मात्र लांकूड असून बाकी सर्वत्र नुसत्या दगडांशीं-
च कारभार आहे. तथापि लांकडावरही कोरितां येणार नाहीं
अशा प्रकारचें बारीक व नाजूक कोरीव काम ह्या दगडांवर
झालेलें पाहून कारागिरांची व त्याच्या बांधविणारांची तेथील
लोकांस देखील धन्यता वाटते. याचें प्रत्यंतर इतकेंच कीं, ही इ-

भारत शहरांतील अगदी भर रस्त्यावर असल्यामुळे तेथील रहि-
वाशांसही तिच्या खालून जातां येतांना वर तिच्या सौंदर्याकडे
पाहिल्याशिवाय पुढे पाऊल टाकवत नाहीं. एकंदरीत पाहतां ह्या
महालाच्या बाजूकपणापुढे विजापुरांतील बहुधा सर्व इमारतींचीं
कामे मागे पडतील. यापेक्षां कोणी पाहिल्यावांचून त्यां-
स ज्यास्त सांगतां येणार नाहीं. असो. ह्या महालाखालील
ह्मणजे सर्व इमारतीच्या दर्शनी बाजूच्या भिंतींवर नाना तऱ्हेची
बेलबुडी काढिली आहे. हल्लीं हें नक्षीचें काम पावसामुळे झि-
जून अस्पष्ट झालें आहे, तरी त्याच्या पूर्वीच्या सौंदर्याचें मोल
सहज करितां येणार आहे. नंतर हें काम पाहून आंत शिर-
ण्यास वर दर्शविलेला सर्व इमारतीचा मुख्य लांकडी दरवाजा
आहे, तो क्रमानेवर असून त्याची उंची ७ फूट व रुंदी ४ फूट
आहे. त्यांतून शिरलें ह्मणजे दोन बाजूस दोन वेवड्या लाग-
तात व त्यांपुढे दुसरा दरवाजा लागतो. हा दरवाजा अगदीं
लहान ह्मणजे ५ फूट उंच व २ फूट रुंद आहे. मेहेतर महाल
ह्याच दोन दरवाजांच्या मधील अंतरावर आहे. तेव्हां अर्थात
ह्या दोन दरवाजांमधील अंतर २५ फूटच आहे. येथून उजवे
बाजूस वर जाण्याकरितां भिंतींत दोन फूट सुटीचा मार्ग असून
वाडोळे वेढे घेत गेलेला आहे. त्यावरून वर गेलें ह्मणजे दक्षि-
णोत्तर बाजूस बसण्याकरितां सज्जे केलेले आहेत. येथें बसून
वरची शोभा पहावी तों गिराधार शिलांचें छत पाहून मनुष्य च-
कित होऊन जातो. हा ह्या इमारतीचा दुसरा मजलाच ह्मणा-
वयाचें. ह्या मजल्यावरील मजला ह्मणजे वरील उघडी गच्ची
होय. तथापि तिच्या सभोंवार मजबूत भिंती आहेत. गच्ची-
च्या पुढील तीन बाजूस खालील मजल्यासारखेच सज्जे आ-
हेत व ते पुढे आलेले असल्यामुळे त्यांस दगडी तिरांचे टेंकावे
दिलेले आहेत. परंतु त्यांवरही नक्षीकाम कांहीं कमी नाही.

हल्ली ह्या सडजांपैकीं पूर्वेकडील एक सडजा मात्र पडला आहे, तथापि बाकीचे दोन पूर्वपश्चिम असल्यामुळे ह्या महालास चौकेर दिसतो. ह्या सडजावरून महालाची शोभा पाहिली असतां तहानभूक हरून जाते ! उत्तरेकडील सडजावरून समोरच आसार महालाचीही शोभा दिसते. एकंदरीत ही महालाची इमारत जरी ४० फूट उंचीची व हमचौरस २५ फूट लांबी रुंदीची अशी छोटेखानीच आहे तरी तिच्या कारागिरीची कुशलता पाहून मिसर देशांतील पिरामिडसारख्या इमारती पाहिलेले साहेब लोकही नवल करितात !

आसार महाल.

ही इमारत आर किल्लाभोंवतालच्या खंदकास लागूनच त्याचे पूर्वेस आहे. ह्याच्या बाकीचे तीन बाजूंपैकीं पूर्वेस मुस्तफाखान व खोवासखान वजीर यांचे पडके वाडे, दक्षिणेस मेहेतर महाल व जुम्मा मशिदीकडे जाणारा रस्ता, आणि उत्तरेस स्टेशनाकडे जाणारा रस्ता अशा हिच्या चतुःसीमा आहेत. ही इमारत इ० स० १६३१ ह्या वर्षी सुलतान महंमद आदिलशाह ह्याने प्रथम दाद महाल ह्मणजे लोकांची दाद घेण्याचा महाल किंवा अशालत महाल अशा अर्थावर किल्याबाहेर बांधविली होती; आणि त्याप्रमाणे हिचे काम पुरे झाले, परंतु हें वर्तमान दिल्लीच्या शाहाजान बादशाहास समजतांच त्यास राग आला, व त्यानें एका दिल्लीच्या सार्वभौम बादशाहावांचून इतरांस असा महाल किल्लाबाहेर बांधण्याचा कोणासही अधिकार नाही, असें आज्ञापत्र लिहून ह्या महालास दादमहाल किंवा अशालत महाल असें नांव देण्याची मनाई केली. ह्या कारणामुळे व दुसरे ह्या वेळींच हल्लीं त्या महालाच्या मागील बाजूस जी

खंक्कावरून क्रिळघांत जाणाऱ्या पुलाची साक्ष आहे त्यास लागूनच पूर्वाचा आसार महाल होता त्यास आग लागून जळाल्यामुळे अनायासे त्यांतील पैगंबर नबीसाहेब यांची संवूक ह्या नवीन बांधलेल्या महालांत नुक्तीच आणून ठेविलेली होती ह्यामुळे ह्या महालास हल्लींचे आसार महाल असे नांव द्यावे लागले. असो.

ह्या इमारतीची लांबी १३५ फूट व रुंदी १०० फूट असून तिला दक्षिण व उत्तर बाजूस एकेक दरवाजा आहे. पैकीं दक्षिण बाजूच्या दरवाजाच्या आसपास कित्येक संगमरवरी दगड पडले आहेत. हे नुसते दगड पाहूनच लोक आश्चर्यभरित होऊन जातात. कारण ह्या दगडांपैकीं एक निमाज पढण्याकरितां केलेला दगड आहे तो आल्ली मोजून पाहिला तों त्याची लांबी ८ फूट व रुंदी पांच फूट भरली. शिवाय जवळच एक खांब पडला आहे त्याची लांबी ११ फूट ९ इंच आणि व्यास पांच फूट आहे. असेंही असून ह्यांत तोंड पाहून ध्यावे इतके हे दगड नुळतुळीत आहेत. दगडांपैकीं हल्लीं बहुतेक दगड व दुसरे इमारती सामान तेथील रहिवाशांनीं लांबविलेलेंच असून सरकारानेही कांहीं आपल्या उपयोगांत आणिलेले आहे असें सांगतात. तथापि इतकें लांब नको, हल्लीं महाराजांभारांच्या घरांपुढे देखील अशा प्रकारचे दगड पुष्कळ आढळतात. असो. हे वर सांगितलेले दरवाजे ह्याजो इमारतीची कोणतीही दर्शनी बाजू नाही. दर्शनी बाजू पूर्वेची असून तिला उघड दरवाजा नाही, व तिच्या जवळच लागून एक सुंदर तळें आहे. ह्या तळांत बेगम तलावाचे पाणी आणून सोडिलें आहे. दर्शनी बाजूस नुसते

१ संदूक ६० पेटी. हेंत पैगंबराचीं वस्त्रे व एक केश अशा प्रकारचे कांहीं सामान असते.

पुढेंच चार अष्टपैलू खांब आहेत; त्यांची उंची सुमारे ३५ फूट व घेर १२ फूट असल्यामुळे ते केवळ वृक्षवत् भासतात. ह्या खांबांवरील छप्पर व मुख्य इमारतीचें छप्पर ही एका पातळींत आहेत व खांबांपासून इमारत ४० फूट अंतरावर आहे; ह्यामुळे उंचच उंच व रुंदच रुंद अशी पायाचे सपाटीबरोबर एक भली मोठी १२८ फूट लांबीची ग्यालरी खांबांच्या व इमारतीच्या मध्ये पडते. ह्या ग्यालरीतून वर तक्तपोक्षीकडे पहावें, तों ती चित्रविचित्र रंगांच्या दगडांनीं मढवून टाकिलेली दृष्टीस पडते. ह्याच ग्यालरींत एक दगडी चौरंग पडलेला आहे, त्याची लांबी सहा फूट व रुंदी तीन फूट आहे. ह्या दगडांत सोनेरी रंगाची चमक असून त्यांत पुष्कळ रंगांचें मिश्रणही झालेलें दिसतें. मग असला चमत्कारिक दगड आणणारानें कोदून शोधून आणिला असेल कोण जाणें! असो. नंतर ग्यालरीतून पुढें इमारतीच्या पहिल्या मजल्याची २३ फूट उंचीची भित व तीवर वुसरा मजला आणि त्यापुढील सज्जा दिसतो. ह्या भिंतींत कमानी पाडलेल्या आहेत व त्यांचे आंत एक ४० फूट लांब व २३ फूट रुंदीची सलग जागा असून तिच्या उत्तरेच्या खोलींत मक्केच्या नमुन्याबरोबरहूकूम लांकडी देवालय व वभिणिस वुसऱ्या मजल्यावर जाण्याचा जिना आहे. सदरील देवालय नेहमीं बंद असतें; करितां तेथील रक्षकास चांगली चिरीमिरी दिल्यावांचून पाहण्यास सांपडणें कठीण ! येथील मुसलमान लोकांत लग्न वगैरे मंगलकृत्य निघालें असतां ह्या खोलीचें व वुसऱ्या मजल्यावर असलेल्या पैगंबराच्या संदुकीचें प्रथम दर्शन घेण्यास जातात. तळमजल्यावर ही खोली व वर सांगितलेली जागा ह्यांशिवाय वुसऱ्या आणखी ज्या कांहीं खोल्या आहेत त्यांत ताबुशचें सामान व कांहीं जीर्ण झालेलें पिराचें सामान असतें, व त्याही नेहमीं बंदच असतात.

आतां आपण दक्षिणेच्या जिन्न्यानें वरच्या मजल्यावर जाऊं व तेथील रम्य शोभा पाहू. ह्या मजल्यावर ८२ फूट लांब व २७ फूट रुंदीचा एक दिवाणखाना आहे. परंतु एवढ्या अजस दिवाणखान्याचें वरील छत केवळ भिंतींच्या आधारावरच आहे ह्या दिवाणखान्याची भित चुन्याची असून अगशीं तुळतुळीत झालेली आहे. दिवाणखान्याची शोभा पहात पहात पश्चिमेच्या बाजूस जावें तों एक दरवाजा लागतो. तो ८ फूट उंच व साडेपांच फूट रुंद आहे, व ह्यांतूनच आर किदघांत जाण्याचा खंद कावरून पुलाचा मार्ग होता असें दिसतें. कारण हा दरवाजा बंद आहे व पुलाचीही साक्षच आहे. तेथून परत उत्तरेस फिरलें ह्मणजे २७×१९ फुटीची खोली लागते. तिच्यांत शंभर शंभर हात लांबीच्या सत्रंज्या, तसेच गालिचे व इतर बिछाडतीचें जगूनवांचून राहिलेलें दीर्घायुषी सामान रचून ठेविलें आहे. हें दीर्घायुषी ह्मणण्याचें व जगूनवांचून म्हणण्याचें कारण, आज चारपांचशें वर्षांचें वृद्ध घोंगडें असून तें तसेंच चालत चालत कांहीं वर्षांपूर्वी मुंबईच्या प्रदर्शनास गेलें होतें; पण बिचारे मध्येच मुक्काम न करितां परत आलें ! आणखी दुसरें असें कीं, याच महालांतील चित्रविविन्न नक्षीच्या वृक्षवत् चांदीच्या समया, नामी नामी झाडें, ह्यांच्यासारखा ह्या सामानास येथें पुनः राहण्याचा अजून कंटाळा आलेला दिसत नाही ! नशीब बिच्यार्या आसाराचें ! असो. वरील खोली पाहून मग पूर्वेच्या म्हणजे दर्शनी बाजूच्या सज्जाकडे वळावें. हा सज्जा ४०×२३ फुटीचा आहे. ह्याच्या सर्व भिंतींस सोनेरी मुलामा दिलेला होता, परंतु तो प्रव्याशेनें मराठ्यांनीं व इतर चोरापोरांनीं बहुतेक खरडून गाळून पार फज्रा केला आहे. तेव्हां अर्थात् हा मुलामा कोणते प्रकारचा असावा याची वाचक कल्पना तरी करतील; बाकी खरडणें दृष्टीस पडेलच. ह्या सज्जांतून लांब त्या शूर खो-

वासखान, मुस्तफाखान यांच्या जमीनशेस्त वाड्यांच्या जागा दिसतात. सज्जाच्या उत्तरेस एक खोली आहे तिच्या दरवाजा नेहमी रेशमी पडद्याने झांकलेला असतो, व सरोवित तीवर मोहर केलेली असते. हिच्यांतच पैगंबराची संवूक ठेवलेली आहे. ही खोली बारा महिने बंद असण्याचे कारण असे सांगतात की, हिच्या मागील खिडकीवाटे कोणी भामट्याने प्रयत्नाने शिरकाव करून संवुकीस ज्या मोठमोठ्या चांरीच्या पट्ट्या होत्या त्या व आंतील जरतरीचीं बहुमोल वस्त्रे लांबविलीं व आणखीही त्याने कांहीं खटपट चालविलीच होती; परंतु इतक्यांत तेथे जवळच आग लागल्यामुळे त्याने आपले चबुगवाळे आटपून पलायन केले. पुढे तेथील रक्षक नौकरांस धूर दिसल्यावरून ते मोहर फोडून व कुलूप तोडून आंत शिरले तों त्या महापुरुषाच्या संवुकीची दशा झालेली त्यांच्या दृष्टीस पडली व लवकरच त्यांनीं आग विझवून बंदोबस्त केला, यामुळे संवूक तेवढी बचावली. नंतर सातारकर महाराजांकडून हिला तांब्याच्या पट्ट्या बसवून व खिडकीची दुरुस्ती करून मिळाली होती. असो. वर सांगितलेल्या खोलीप्रमाणेच वरील सज्जाच्या दक्षिणेस एक हस्तिदंती दरवाजा लागतो त्यांतून आंत शिरले असतां एक २३+१९ फुटांची खोली लागते. ही खोली सर्वत्र सोनेरी रंगाने मंडित केली असून त्यांत मधून मधून हुसऱ्या रंगाचीही झांक दाखविली आहे. हिच्या भिंतीवर जी कुडघांतून सुबकशीं फुलझाडे काढिली आहेत व इतर कारागिरी लढविली आहे तिची आह्मीच वाखाणणी करीत आहो असे नाही; हल्लीं इंग्रज बहादरांच्या राज्यांत जे चितारी उत्पन्न झाले आहेत व दरवर्षी भसाभस होत आहेत, त्यांस देखील मान खाली घालण्यावांचून इलाज नाही. हिला पूर्वेच्या बाजूस एक कमानदार जाळी आहे, तीत तांबड्या निळ्या कांचा बसविल्या

आहेत. ह्यावरून कांच ही पूर्वीपासून आमच्या देशांत असावी असें दिसते. सदर खोलीला लागून दुसरी एवढीच एक खोली आहे, हिला अस्मानी रंग दिलेला असून त्यांत किंचित् सोनेरी रंगाचीही झांक मारिते. ह्या दोन्ही खोल्यांच्या रंगाचें व सडजाच्या सोनेरी मुलाम्याचें हीं दोन्ही कामें सुलतान महंमद यानें इ० स० १६३६ या वर्षी करविलीं. यांस जरी आज इतके दिवस झाले आहेत तरी रंगाच्या सौन्दर्यांत मात्र लेशभरही कमीपणा आलेला दिसत नाही. ह्या खोल्यांतून चिनी अन्तर-राण्यागुलाबदाण्या, पिराचीं तांब्याचीं भांडीं व फकिरांच्या तुळशीच्या गलेलड्ड मण्यांच्या माळा वगैरे पूर्वीचें सामान भरून ठेविलें आहे. शिवाय त्यांत एक मखमाली चांदवा अजून जीव धरून आहे, तो इतका तेजःपुंज व मजेदार आहे कीं, हल्लींच्या उंची व कोऱ्या मखमाली त्यापुढें रद्द आहेत.

हल्लीं ह्या महालाकरितां तिगडबिदरगीच्या जाहागीरदारांस सरकारांतून ७०० रुपयांची नेमणूक आहे, व त्यांनीं इमारतीची सफाई ठेवण्यास नोकर ठेविले आहेत. वरील मजल्यास नेहमीं कुलूप असतें, ह्यामुळे नवख्या पहाणारास तो भाग पहाण्या करितां ह्या नोकरांची युक्तीनें मनधरणीच करावी लागते. तथापि पहाणारांचें अजून एवढें नशीब समजावयाचें कीं ह्या इमारतीची फारशी पडापड झालेली नाही. मात्र तळमजल्यांतील चुनेगच्ची जमीन व लांकडी सामान व मजल्या पुढील सडजाच्या खरडून टाकलेल्या भिंती हीं अगदीं विद्रुप होऊन गेलीं आहेत, आणि वक्षिणेकडील दरवाजा व त्यावरील सडजा ह्यांचें लांकडी सामान विजापूर बादशाहीच्या अलीकडील राजकर्त्यांनीं लांबविल्यामुळे तेवढी काय ती पडापड झालेली आहे.

ताजबावडी.

राजाश्रयस्तस्करताश्वपण्यम् ।
 आश्वर्षणं चापि समुद्रयानम् ।
 एतानि सिद्धयन्ति महाफलानि ।
 विपर्यये प्राणहराणि पंच । *

ही प्रसिद्ध विहीर शहराच्या नैर्ऋत्य कोनास आहे. हिच्या विषयी पुरातन माहिती येणेप्रमाणे आहे:—

सुलतान महंमद आदिलशाह गादीवर असता त्याजवळ कोणी एका सौदागराने सिंहलद्वीपांतील रंभावती नामक एका अतिलावण्यवती स्त्राविषयी फारच तारीफ केली. त्याचे सांगण्यांतील सारांश की,—पंधरा सोळा वर्षांचे जिचे वय, पिकलेल्या लिंबाप्रमाणे जिची कांति, डेंगणी असून शरीराच्या बांधा गोंडस, जिची कटी इतकी बारीक की ती पाहून सिंहणीने देखील खाली मान घालावी, नेत्र भ्यालेल्या मृगाप्रमाणे चंचल, भोंवत्या काळ्या भोर असून इतक्या कमानदार दिसतात की ही प्रत्यक्ष धनुष्येच आहेत की काय असा भास व्हावा. मग त्यांपासून नेत्रकटाक्षरूप जे तीव्र बाण ते तरुणांचे हृदय भेदल्याशिवाय तरी कसे राहतील ? जिचे कपाळ हणजे शुभ्र

* राजाश्रय, चोरी करणे, घोड्यांचा व्यापार करणे, तसेच अश्वर्षण वेद (धनुर्वेद), समुद्रावरून देशांतराचा व्यापार करणे, त्या गोष्टी जर चांगल्या प्रकारे सिद्धीस गेल्या तर उत्तम फलपद होतात आणि तीच जर का उलट सिद्धां झाली तर त्या पंचप्राण हरण करणाऱ्या असतात.

१ प्रथम भागांत व बोल घुमजाचे वर्णनांत जिचा उल्लेख केला आहे तीच ही होय.

आकाशच विस्तारलें आहे कीं काय व जिचा केशकलाप हाच कोणी कृष्ण सर्प तिचे मस्तकास चिकटला आहे कीं काय असें वाटतें. सूर्याच्या प्रकाशानें जशा कमलिनी प्रफुल्लित होतात त्याप्रमाणें जिचें मुखकमल हें सशं प्रफुल्लित ! अहाहा ! त्या मुखास तिचें चांफेकळीसारखें सरळ नाक तरी कसें साजतें ! आणि नाकास पोपटाचे चंचूपुढें ठेविलेल्या पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणें तिचा तो आरक्त अधरोष्ठ तरी कसा शोभतो ! ती विडा खाऊन, रत्नालंकार लेवून जरतरीचें पातळ नेसून शुभ्र रुमाल हातीं घेऊन जेव्हां आपले अंगावरील पदर वारंवार सांवरीत झमकतू झमकतू इकडून तिकडे फिरते तेव्हां जशी विद्युल्लताच चमकते आहे कीं काय असा भास व्हावा ! हे पृथ्वीपते, अशी सौन्दर्यसरिता आपणासच साजे ! तेव्हां हें सौदागराचें बोलणें ऐकून बादशहाचें मन फार चंचल झालें व ती स्त्री आपणास कशी प्राप्त होईल असा त्याला ध्यास लागून गेला; आणि कांहीं दिवस पर्यंत ही गोष्ट कोणाजवळ प्रगट केली नाही. परंतु शेवटीं ह्मण आहेना, कीं 'दुःख आहे तें वेशीला बांधिलें पाहिजे.' याप्रमाणें त्याचा विचार होऊन त्यानें हा मजकूर आपला विश्वासू वजीर ताजखान यास सांगून पुष्कळ द्रव्य व लोका त्याच्या बरोबर देऊन या नाजूक पण महत्वाच्या कामगिरांवर त्यास पाठविलें.

१ वरील स्थिति वाचून आमच्या वाचकांस नलोपाख्यानांतील नल राजाच्या खालील प्रमाणें स्थितीचा आठवण झाल्यावांचून राहणार नाही.

असें बोलति ते चार समाचारा ॥
 कशी दमयंती नळ मनीं विहारा ॥
 नोवरी ते मज होय कशी दारा ॥
 करूं लागे नळ भूप या विचारा ॥

हा वजीर फार धूर्त व राजनिष्ठ होता ह्यामुळे त्यास जाते-वेळीं असा विचार पडला कीं, कदाचित् माझी कामगिरी सफल झाल्यास बादशाहाची मजी सुप्रसन्न होईल व तसें झालें असतां अर्थांत दरबारांतील कित्येक परोत्कर्षासहिष्णु मुत्सद्यांस त सहन होणार नाहीं, व ते मजवर या नाजूक कामाची आळ घालण्यासही मार्ग पुढें पहाणार नाहीत, ह्याकरितां त्यानें एका डब्यांत कांहीं गुप्त जिन्नस ह्मणून ठेवून व त्यावर आपली मोहोर करून तो बादशाहाचे हवाली केला आणि मी येईपर्यंत हा डबा फार जपून ठेवावा असें सांगितलें. त्यावरून बादशाहानें तो डबा आपल्या खाजगी खजिन्यांत नेऊन ठेवून ताजखानास निगेप दिला.

नंतर कांहीं दिवसांनीं हा वजीर सिव्हलद्वीपास येऊन पोंचला व लवकरच आपल्या चातुर्याच्या बळानें त्या रंभावती पद्मिनीस घेऊन सुरक्षितपणें विजापुरास बादशाहाच्या कदमापाशीं येऊन दाखल झाला. तेव्हां सौदागरांनं वर्णन केलें होतें त्यापेक्षांही शतपटीनें तिचें सौंदर्य पाहून बादशाह अगरीं मोहून गेला. कां बरें मोहून जाणार नाहीं? अगोदरच ती स्त्रीजात-त्यांत तिचें मूळचेंच अनुपम सौंदर्य असून तशांत 'प्राप्ते षोडश वर्षेत्तु × × × अग्निरा भवेत्' अशा स्थितींत ती! शिवाय तिचें कंठमाधुर्य, तिचें गायनकलेमध्ये प्राविण्य, तिचें रसाळ व चतुर भाषण व त्यांत तिची मन आकर्षण करण्याची उत्तम शैली! तेव्हां अर्थात् इतके मोहक गुण ज्या स्त्रीचे गर्भा एक समयावच्छेदेकरून वास करीत होते तिला पाहून प्रति शुक्राचार्यांची देखील गाळण होऊन जावयाची! मग हा तर रंगेल बादशाहाच! बादशाहानें तिजप्रीत्यर्थ आनंदातिशयांत अतीनात संपत्ति उडविली व तिच्या नांवानें रंभापुर ह्मणून एक गांव देखील वसविला. मुसलमान लोकांत एक ह्मण आहे 'दर्याकू

आग लगी तो बुजाना मुष्कील है, और तीरकू तीर लगे तो छुडाना मुष्कील हैं. तद्वत् त्याचे कामरूपी शर त्या शुभांगीच्या ठिकाणीं अगदीं खिळून गेले. ताजखानासही त्यानें अपार द्रव्य दिलें व त्यास केवळ नाकांतला बाल बनवून ठेविला.

इकडे ताजखानानें पूर्वी भविष्य करून ठेविल्याप्रमाणें त्याचा उत्कर्ष पाहून इतर मानक-यांच्या पोटांत दुखू लागलें व त्यांनीं मोठ्या खुबीनें बादशाहाच्या मनांत भरवून दिलें कीं, - खुदावंत पहा कीं रंभावती आपल्या घरांत आल्या दिवसापासून आपण राज्याचा सर्व भार ताजखानावर टाकून नेहमीं अंतःपुरांत गर्क असतां परंतु आह्मांस असें वाटतें कीं, आपणासारख्या पृथ्वीपतींनीं निर्माल्यास इतकें लुब्ध होऊं नये ! हें ऐकतांच बादशाह चकित होऊन ह्मणाला, काय ? निर्माल्य ? निर्माल्य याचा अर्थ तरी काय ? तेव्हां मानकरी ह्मणाले, महाराज, ज्या वस्तूचा एकवार उपयोग झाला तीच पुनः किती वेळांही उपयोगांत आणली तरी ती निर्माल्यवत्च ! ! आणि अशा निर्माल्यास ज्याअर्थी आपण भुलून राहिलां आहां त्याअर्थी नगरांतले लोक आपली फार निंदा करितात व वस्तुतः हें त्यांचें ह्मणणेंही निर्विवाद आहे. कारण ती स्त्री जर एकावे नपुंसकानें पाहिली तर त्यास देखील पुरुषत्व येऊन तो कामातुर होईल, मग इतरांची काय कथा ? हीं मर्मभेदक वाक्यें कांहीं पडतांच बादशाह अगदीं संतप्त होऊन गेला, व त्यानें कांहीं विचार न करितां ताजखानास फांशी देण्याविषयीं एकदम हुकूम फर्माविला. उघडच आहे, तेथें कांहीं हायकोर्टाच्या मंजुरीची वाट पहावयास नको, किंवा पिनलकोडचें कलम लावण्याकरितां व्हाल्यूमचें व्हाल्यूम चाळावयास नकोत ! प्रत्यक्ष मोंगलाईच ती ! हम करे सो कायदा ! मग काय बादशाहाच्या हुकुमाप्रमाणें लागलींच ताजखानाच्या हातीं पार्यां विडी पडून

शिपाई लोक त्यास फांसावर नेऊं लागले, व आतां लवकरच फांसावरही चढविणार, इतक्यांत ताजखानानें त्या शिपाई लोकांची विनवणी करून बादशाहास निरोप पाठविला कीं, 'आपण मला फांशी देत आहां तर मी नाखुशी नाहीं, परंतु आपले 'आदिलशाही' या नांवास हा केवळ कलंक आहे. तरी याचा शांतवृत्तीनें विचार करून मी आपणास पूर्वी जतन करून दिलेला डबा आणून पाहिला असतां आपली बालबाल खात्री होणार आहे.'

याप्रमाणें निरोप पोहोचतांच बादशाहानें फांशीची कांहीं वेळ तहकुबी करवून तो डबा आणवून पाहिला तों त्यांत वजिराचें जननेंद्रिय ! तें पहातांक्षणींच सुलतान महंमद यास फारच आश्चर्य वाटलें व पराक्राष्टेचा खेव झाला; व आज आपण त्या विचाऱ्याचा नाहक बळी घेत होतो असें वाटून त्यास गहिवर आला. मग ते क्षणींच ताजखानाची फांशीची शिक्षा फिरवून त्यास त्याच्या स्वामिभक्तिपरायणतेबद्दल बहुमूल्य नजराणे देऊन त्यास बहुमानानें 'मलिक संदल' हा नवीन किताब दिला; आणि ताजखानाची क्षमा मागून तुला काय पाहिजे तें माग असें बादशाहानें सांगितलें. तेव्हां या वासाचें नांव जेणेंकरून जगांत राहिल व ज्यांपासून लोकांस नेहमीं उपयोग घडेल अशा दोन विहिरी विजापुरांत असाव्या अशी ताजखानानें प्रार्थना केली. त्यावरून ही वर्णनयोग्य ताजबावडी व दुसरी संदल बावडी अशा दोन विहिरी विजापुरांत बांधिल्या गेल्या आहेत. ह्यांशिवाय ताजखानानें तिकोट्यास सराई (धर्मशाळा) व महाल बांधिला आहे तोही प्रसिद्ध आहे.

१. ही विहीर साधारणांत असल्यामुळें आझी तिचें निराळें वर्णन दिलें नाहीं.

२. हा गांव विजापुरापासून पश्चिमेस १२ मैलांवर आहे.

कित्येक लोक असें सांगतात कीं, ही विहीर बडाभल्ली आ-
दिलशाह ह्यानें आपल्या कारकीर्दीत इ. स. १५५७ ह्या वर्षी
आपल्या 'ताजबिबी' नामक राणीचें नांव रहावें या हेतून बां-
धिली असून त्यावरून हिला ताजबावडी हें नांव प्राप्त झालें
आहे. दुसरे कित्येक जे शब्दव्युत्पत्तीतच निष्णात आणि
कल्पनापटु लोक आहेत त्यांची व्युत्पत्ति व कल्पना अशी आहे
कीं, ही विहीर बांधीत असतां मातीचें टोपलें खालून वर
येण्यास तास लागत होता ! इतकी ही खोल आहे ह्मणून हिला
'तास' बावडी व त्यावरून अपभ्रष्ट 'ताज' बावडी असें
नांव पडलें आहे. परंतु ह्या दोहीं ह्मणण्यांपैकीं एकावर भर-
सा देण्यास आधार मिळत नाही.

असो. ह्याप्रमाणें ह्या विहिरीच्या नामाभिधानासंबंधानें हकी-
कत झाली. आतां हिच्या सद्य-स्थितीच्या वर्णनाकडे वळूं.

ही विहीर ह्मणजे एक विहिरीश्वर अथवा तलावच ह्मटला पा-
हिजे ! कारण हिचें नांव बारीक पण आकृति मोठी आहे ! हि-
ची लांबी मोजण्यास आमच्या बरोबर टेप होती ह्मणूनच बरें
झालें. नाही तर हिची २२२ फूट लांबी व २२२ फूट रुंदी एकाद्या-
नें फुटाची काडी घेऊन मोजूं लागल्यास त्याला हे सक्त श्रमच
आहेत ! आह्मांस असें वाटतें कीं, साधारण पोहणारा असल्या-
स त्याला या कडेहून त्या कडेस जाण्यास खर्चीत दम लागेल
व एकाद्यानें या कांठावर उभें राहून त्या कांठावरील मनुष्यास
हांक मारिली असतां बहुधा ऐकूं जाणार नाही ! अशा प्रचंड
विहिरीस सभोंवार तासलेल्या दगडांची जंगी भित आहे ह्मणून
एक ठीक आहे ! ह्या भिंतीवरच उत्तर बाजूशिवाय इतर तीन
दिशांस मोठा काढण्याच्या जागा आहेत. उत्तर बाजूकडे अशी
जागा नसण्याचें कारण त्या बाजूच्या विहिरींत शिरण्याकरितां
मध्यावर एक ३६ फूट रुंदीची अफाट कमान आणि तिचे दोहीं

बाजूंस लागून दोन सुंदर मनोरे आणि त्या प्रत्येकाचे पलीकडे एकएक साधारण इमारत इतक्यांचा समावेश त्या एका २२२ फूट रेषेच्या जागेत झाला आहे. सांप्रत यांपैकीं एका इमारतीचे माडीत सरकारी मराठी नंबर एकची शाळा व दुसरीत म्युनिसिपाल कमेटीचें छोटें आफिस हीं आहेत; आणि कमानीसमोरील पटांगणांत रविवारचा बाजार भरत असतो व त्यावेळीं भोंवतालच्या खेड्यापाड्यांतील पुष्कळ लोक येतात.

असो. वर सांगितलेल्या कमानीतून थोडें आंत गेल्यावर एक साधारण उंचवटासा लागतो; त्याचे दोहों बाजूंनीं विहिरींत उतरण्यास पायऱ्या केल्या आहेत ह्या पायऱ्या पाण्याच्या तळापर्यंत गेल्या असल्या व अर्थातच हा उंचवटाही पाण्याच्या तळापासून बांधून काढलेला असावा. यावरून एवढें पाहिल्यानेच विहिरीच्या आंतील मौज पाहणें संपली असें कित्येकांस वाटेल; कारण आह्मी वाचकांस पायऱ्यांवरून पाण्यापर्यंत नेलें तेव्हां आतां काय राहिलें ह्मणून ते निराशही होतील. पण पूर्वीचे मुसलमान बादशाह महा शोकी होते; त्यांनीं विहिरीच्या आंतल्या बाजूनें सभोंवार फिरण्याची व मध्यें मध्यें तेवढ्यांतच वि-
श्रांती घेण्याची हौस केली आहे. सहरच्या उंचवट्यावरून थोडें परत यावें ह्मणजे उजवे बाजूस व एक डावे बाजूस असे दोहोंकडे दोन मार्ग विसतात. ह्या मार्गांतून आंत गेलें ह्मणजे विहिरीच्या आंतल्या बाजूनें (सुमारें विहिरीभोंवतालच्या जमिनीच्या पातळीबरोबर) कंगोऱ्याप्रमाणें परंतु बऱ्याच रुंदीचे ख्यासे सज्जे विहिरींत पुढें आलेले आहेत; त्यांवरून विहिरीं भोंवताली पण विहिरीच्या पाण्यावर हवातसा धुमाकुळ घालावा. शिवाय ह्या सज्जांतून मध्यें मध्यें वर ज्या पूर्व, पश्चि व दक्षिण या दिशांस मोटांच्या जागा सांगितल्या त्यांच्याबरोबर खालीं (लंबरेपेंत) अशीं तीन सुंदर विश्रांतिस्थळें (विहिरींतले

बंगले) केली आहेत. कसाचित् कोणास मध्येच भूकविक लागल्यास ह्या बंगल्यांत बसून यथेच्छ फळाहार करावा आणि नंतर ह्या बंगल्यास विहीरीच्या मुख्य भिंतीतून ठिकठिकाणी पाण्यापर्यंत जाण्यास ज्या पायऱ्या केल्या आहेत त्यांनीं जाऊन प्राशन करावें व द्वादशद्वादश करीत वर यावें. ह्या पायऱ्या देखील पाण्याच्या तळापर्यंत असतील ! कारण आह्मी खोलच खोल किती गेलों तरी पत्ता लागला नाही. एकंदरीत ही विहीर ह्मणजे एक रमणीय स्थलच आहे.

चंदाबावडी.

ही विहीर शापूर पेठेंत जाणाऱ्या रस्त्यावर आहे. ही बांधण्यास अली आदिलशाह पहिला यानें इ० स० १५५७ सालीं सुरुवात केली होती. पुढें हिचें काम पुरें होतें न होतें तो इ० स० १५६५ या वर्षी अहमदनगरच्या बादशाहाची कन्या इतिहासप्रसिद्ध जी चांदबिबी हिच्याशीं त्याचें लग्न लागल्यामुळे तिचें नांव जगांत राहाण्याकरितां अनायासें त्यानें सद्दच्या विहिरीस चांदबावडी असें नांव दिलें. पुढें उत्तरोत्तर ह्या नांवाचा अपभ्रंश होऊन तिला लोक 'चंदाबावडी' असें ह्मणूं लागले.

ही विहीर ताजबावडीपेक्षां बरीच लहान तथापि १४६ फूट लांब व १३६ फूट रुंद एवढी आहेच. ह्या विहिरीची बहुतेक बांधणी ताजबावडीप्रमाणेंच आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. ताजबावडी भोंवती जशी तासलेल्या दगडांची भित आहे, तशीच हिच्या भोंवतीही आहे. मात्र ती विहीर उत्तराभिमुख असल्यामुळे तिला उत्तर बाजूचा मार्ग आणि इतर बाजूवर मोटांचीं स्थाने आहेत व ही पूर्वाभिमुख असल्यामुळे हिला पूर्वेकडचा मार्ग आणि इतर बाजूवर मोटांचीं स्थाने

आहेत. ताजबावडींत शिरतांना कमान लागते त्याचेऐवजीं हिला प्रत्यक्ष दरवाजाच आहे. ह्यांतून पुढें गेल्यावर तीप्रमाणेंच पाण्यापर्यंत जाण्यास पायऱ्या लागतात. ज्यास्त इतकेंच कीं, पायऱ्यांच्या शेवटीं पाण्याच्या सपाटीबरोबर हिला एक ३२ फूट रुंदीची भव्य कमान आहे व पायऱ्या उतरण्याच्या अगोदर डावे बाजूनें फक्त एक दरवाजा लागतो त्यांतून आंतील सज्जांवर जाण्याचा रस्ता आहे. ताजबावडीवर जसें आंतले बाजूनें फिरतां येतें व विश्रांति घेण्यास रम्यस्थळें वगैरे आहेत तशीच हिलाही आहेत. हिच्या उत्तरेकडील विश्रांतिस्थळांत हल्लीं तालीमखाना आहे.

ही विहीर पावसाळें दिवसांत अगशीं तुडुंब भरून येते, व त्या वेळीं अर्धात पाण्याजवळची कमान तर दिसतच नाही; तथापि आंत उतरण्यास लागणाऱ्याही बहुतेक पायऱ्या बुडून जातात. रखरखीत उन्हाळ्यांत हिचें पाणीं सुमारे १५ फूट खालीं जातें व साधारण ऋतूंत हींत सुमारे २४ फूट पाणीं असतें असा आह्मी अदमास काढिला आहे; झणून ही चोवीस फूटच खोल आहे असें नाही. हींत फारा दिवसांचा गाळ संच लेला असल्यामुळें व ही बहुतेक शेवाळमय इतकेंच नाही, शेवाळवृक्षमय असल्यामुळें हिची पक्की खोली काढण्यास मार्गच नाही. वर जी आह्मी पाण्याची २४ फूट खाली विली आहे तेथें पर्यंत बहुधां निवळ पाणीं असावें इतकेंच. आणखी हुसरें असें कीं आज त्या विहीरीचा अडीचशें तीनशें वर्षांत कोठें फारसा उपसा झाला आहे ? तो काळ गेला ! ती वेळ गेली ! व ते शोकीही गेले ! ! !

ह्या विहीरीच्या आसपास लोकवस्ती बरीच आहे, ह्यामुळें बहुतेक लोक हिचेंच पाणीं पितात. आणि लवकरच विजापूर हें जिल्ह्याचें सद्य र्टेशन होणार आहे त्याअर्थां नवीन ज्यास्त

वस्तीच्या सबबीनिं हिची बहुधा सोय लागेल असा अज-
मास आहे !

हैदरबुरुज

ऊर्फ

उप्पर बुरुज अथवा उपली बुरुज.

हा बुरुज ह्मणजे शहराच्या तटाचा किंवा आर किल्ल्याच्या तटाचा एखादा बुरुज नसून केवळ एक बुरुजच आहे; असा शहराच्या पश्चिमेस तटानजीक आंतले बाजूस आहे. त्याच्या उत्तरेस शाहापूर पेठेकडे जाणारा रस्ता, पूर्वेस आर किल्ल्याकडे जाणारा रस्ता, व दक्षिणेस मुसलमानांच्या इदगीची इमारत आणि नैऋत्येस मुल्क मैदान तोफेचा बुरुज ह्याप्रमाणें ह्याच्या दिशा आहेत. हा बुरुज इब्राहिम आदिलशाह दुसरा ह्यानें आपल्या हैदरखान नामक वजीराचें देखरेखी खाली इ० स० १५८० या वर्षी बांधिला; व ह्मणूनच ह्याचें वास्तविक नांव 'हैदरबुरुज' असें आहे. हल्लीं विजापुरांनींल कित्येक लोक ह्यास उप्पर बुरुज असें ह्मणतात व कित्येक लोक उपलीबुरुज असेंही ह्मणतात. पहिल्या लोकांचें ह्मणणें कांहीं समजस व सार्थ दिसतें. कारण त्यांचें ह्मणणें ह्या बुरुजास पाया नसून हा केवळ एका सक्त उंचवट्यावर बांधिला आहे त्याअर्थी ह्यास उप्पर ह्मणजे जमिनीच्या वरपासूनच असणारा अर्थात उप्पर बुरुज असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. परंतु दुसऱ्या कांहीं लोकांचें ह्मणणें—कोणी एका ह्यातारीनें उपल्या (गवऱ्या) विकून त्यांच्या कमाईवर आपलें नांव राहण्याकरितां हा बुरुज बांधिला ह्मणून ह्यास आम्ही 'उपली बुरुज' ह्मणतो, हें निवळ वेडगळपणाचें दिसतें. कारण अशा प्रकारचा अलग बुरुज फक्त विजापु-

रांतच आहे असें नाही; कर्नाटकांतील खेड्यापाड्यांतूनही अशा प्रकारचे ठिकठिकाणी बुरुज (उंच स्थळें) आढळून येतात. पूर्वीचे विवस हंग्याधोप्याचे असत यामुळें त्यावेळीं टेहेळणी करण्याकरितां अशा उंच स्थळांची आवश्यकताच होती; आणि त्याप्रमाणेंच प्रस्तुतच्या बुरुजाची उंची ६९८ फूटच आहे, तरी तो उंचवट्यावर असल्यामुळें बिजापूर शहराच्या तटास असणाऱ्या १२० बुरुजांहूनही तो अधिक उंच आहे; व येथून भोंवतालीं दूरवरचा देखावा दृष्टीस पडतो.

असो. ह्या बुरुजास वर जाण्याकरितां ह्याचे दक्षिण अंगास एक पायऱ्यांचा मार्ग आहे. हा मार्ग (जिना) ९ फूट रुंदीचा चांगला ऐसपैस असून तो बुरुजास वेढाळत जाऊन पूर्वेच्या बाजूला संपतो. ह्याला एकंदर ७० पायऱ्या आहेत व तेवढ्या चढतां चढतां मांडघांत गोळें भरून येतात. माथ्यावर गेल्यावर तेथें दोन विशाळ तोफा आहेत. दक्षिणेच्या बाजूची तोफ ३३० फूट लांब असून तिचा परीघ ७ फूट आहे, व तोंडाच्या पो-कळीचा व्यास १४ इंचांचा आहे. उत्तरेच्या बाजूची तोफ हिच्या पेशां बीच लहान तरी २० फूट लांब असून तिचा परीघ ४ फूट आणि तोंडाच्या पो-कळीचा व्यास १० इंचांचा आहे. ह्या दोन्हीही तोफा तोडेदार घाटाच्या आहेत.

ह्या बुरुजाच्या बांधण्यांत असें एक चमत्कारिक प्रमाण आहे कीं ह्याची उंची व व्यास हीं दोन्ही सारखीं इतकेंच नाही, पण संतोतत आहेत. मग यांत काय हेतु असेल तो ईश्वर जाणें ! ह्या व्यासावरून ह्याचा परीघ ह्मणजे वाटोळी एकंदर जागा सुमारे २१३ फूटांवर असावी हें वास्तवकांच्या लक्षांत येईलच. ह्या एवढ्या अफाट बुरुजावर मोकळेपणीं हिंडावें तो एकसारखा धोधो वारा वाहत असतो त्यामुळें अंगावरील वस्त्रांचा खडखड

खडखड आवाज होती; आणि येथून चोहोंकडे नजर फेंकली असतां जिकडे तिकडे घरें घरें पडलेलीं, निवडुंग माजलेले वगैरे भयानक देखावा दिसतो; आणि विजापूर बादशाहींतील ठिकाणांची अशी उदासीन व रडकी स्थिति पाहून मनास खेद वाटतो !

मुल्क मैदान. (मलिक ये मैदान)

किंवा

महाकाळी तोफ.

ही नामांकित तोफ कान्स्टांटिनोपलच्या ' हुसेनखान ' नांवाच्या कोणी कारागिरानें अहमदनगर येथें इ० स० १५४९ या वर्षीं ओतवून दिली होती व हिचा सांचाही अद्यापि नगरास आहे असें झणतात. पुढें ही परंड्याच्या किल्ल्यावर होती तेथून विजा-

१ ह्या तोफेचें वास्तविक नांव मलिक ये मैदान (रणभूमीची राणी) असें आहे, परंतु विजापुरांतील कित्येक लोक हांस मुल्कमैदान (रणभूमीतील सिंह) असें झणतात, व औरंगजेबानें लिहिलेल्या लेखांतही मुल्कमैदान असेंच आहे; आणि कित्येक भाविक व हिंदुलोक तर हिला महाकाळी किंवा महाकाळी असेंही झणतात; व भक्तीनें तिची पूजाअर्चा व नवसनैवेद्यही करितात.—एकंदर्शित हिंदु लोकांचा भाव फार विलक्षण आहे. मुंबईत लार्ड कार्नवालिस नामक गव्हर्नर जनरल साहेबांच्या पुतळ्यास व जनरल वेलस्लीच्या पुतळ्यास देखील त्यांनीं भजण्यास कमी केलें नाहीं ! प्रथम ज्या वेळीं ह्या पुतळ्यांची स्थापना झाली त्या वेळीं कंपनी सरकारानें आज्ञांस सद्य होउन हे विलायती देव दिले झणून कित्येकांनीं आभार मानले !! परंतु हें खल्ले सरकारांनीं लवकरच मोडून टाकिलें झणून बरें झालें !!!

पूरचा सातवा बादशाहा सुलतान महंमद याचे कारकीर्दीत त्याचा मुख्य प्रधान मुरार पंडित ही (मुल्क मैदान) व अशीच दुसरी एक कडक बिजली अशा दोन तोफा परंड्याहून वेड्यावांकड्या मार्गांनी आणीत असतां मार्गांत अत्यंत जड असल्यामुळे कडक बिजली कृष्णानदीत बुडाली, तेव्हां ती तशीच टाकून ही फक्त मुल्क मैदान मात्र घेऊन आला व तेव्हांपासून ती बरीच वर्षेपर्यंत शहराच्या पश्चिमेच्या तटांपैकीं सरजे नामक बुरुजावर होती. नंतर सुलतान शिकंदरचे कारकीर्दीत औरंगजेबांनीं जेव्हां विजापूर बादशाहीचा शेवट लाविला त्यावेळीं त्यांनीं ही तोफ हल्लीं त्याच बुरुजास लागून असलेल्या आंतील बाजूचे सखल बुरुजावर आणून ठेविली आहे ती अजून जशीच्या तशीच तेथें आहे.

ही तोफ फार विशाल आहे. हिचें वजन कित्येकांच्या मते ३१,००० रतल व कित्येकांच्या मते ६० खंडी आहे. लांबी १४ फूट असून परीघही बरोबर तितकाच आहे; आणि तोंडाच्या

१ परंडा हा गांव मोंगलाईतील नॅलदुर्गे जिल्ह्यांत बार्शारोड स्टेशनापासून ५६ कोसांवर आहे.

२ ही तोफ जेथें बुडाली तेथें ती पाण्यावर दिसते व तिची भाविक लोक पूजाअर्चा करितात असें कित्येक लोकांच्या सांगण्यांत आहे.

३ अशीच एक महाकाली (पण छोटीशी) तोफ भोरकर सचिवांचे येथें किल्ल्यावर आहे व तिच्याच प्रसादानें आपणांस सांप्रतचें राज्य मिळालें; तेव्हां ही आपली पायगुणाची आदिमाताच समजून तिचें देव्हारें त्यांच्या पदरीं चालू असून तीप्रीत्यर्थ नंदादीप, अनुष्ठान वगैरे खर्चही संस्थानांतून मिळतो असें ऐकतों.

४ मुंबईचा २८ रतलांचा मण धरिला असतां ५५ खंडी २० मण होतात.

५ घाशीराम कोर्तेवाल १४ १६५ ह्यांत दिलेलें माप अगदीं खोटे आ-

(पुढें चालू.)

पीकळीच्या व्यास दोन फूट चार इंच असून जाडी बरोबर १ फूट आहे. हिला ज्या दोन बाजूनीं दोन भल्या भक्कम कड्या आहेत त्याही अशाच सव्वातीन इंच जाडीच्या व एक फूट व्यासाच्या पीकळीच्या आहेत. हिच्या तोंडाचा आकार सिंहाच्या जबड्याचा आहे व त्यानें तोंडांत हत्ती धरले आहेत असें दाखविलें आहे. ह्या सिंहाच्या डोक्यावर औरंगजेब बादशाहानें ज्या वेळीं विजापूर हस्तगत केलें त्यावेळीं आपल्या जयप्राप्तीचा खालील प्रमाणे फार्शांत लेख लिहून (कोरून) ठेविला आहे.

शाहेआलमगीरगाजीबादशाहेदीपमाह
फतूहविजापुरकदंबहरेतारिखेजफूर
आकेदादोअदलदादमुल्कशहांगिरफ्त
रूनमूदएकचालगुफतामुल्कमैदानगिरफ्त

अर्थ:—जो आलमगीर (औरंगजेब) बादशाह बहादूर धर्मसंरक्षक, त्यानें सन तारीख हिजरी १०९७ मध्ये विजापूर फक्त केलें; व इनसाफीनें बादशाहाचा मुख्य घेऊन आपल्या दैवानें प्रसिद्ध मुल्क मैदान तोफ काबीज केली.

असो. ह्या तोफेजवळ गेलें असतां तिचें तें अक्राळ-विक्राळ व अगडबंब स्वरूप पाहूनच छाती दडपून जाते व काय हें आमच्या आर्यभूमीतील लोकांचें साहस अस वाटतें! मग ही गंगाभागिरथी बाई ज्या वेळीं सौभाग्यव-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

हे. तसेंच मुंबईचें पुस्तक (Book of Bombay) पृष्ठ ४३९ ह्यांत दिलेल्या मापांतही तीन इंचांचा फरक पडतो. मात्र ग्रान्ट डफ साहेबांचा इतिहास व्हाल्यूम पहिला पृष्ठ ८३ यांत दिलेले व आमचें मेज संतोतंत जुळतें.

ती असेल त्या वेळीं जर आह्मी पाहतों तर ठारच व्हावें लाग-
तें ! ! तथापि ही सौभाग्यवती असतांनाही हिनें आपला पराक्र-
म एकदांच राखविला होता व त्या वेळेपासून तिच्या कोणीं
घाटेस गेलें नाहीं असें सांगतात. कारण ही एकदां कोठें उड-
विली होती तेव्हां तिच्या हिसक्यानें शहरांतील कित्येक इमारती
पडल्या—कित्येकांचे पाये डगमगले—कित्येक घोड्यावरून
पडून कोणाचे हात मोडले, व कोणाचे पाय मोडले व स्त्रियां-
चेचसे काय, पण गायीझैशी इत्यादिकांचेही गर्भपतन झालें.
आणि ज्या गोलंदाजानें कान्याला बत्ती दिली त्यानें बत्ती दि-
ल्याबरोबर हल्लीं या बुरुजाजवळ जी बुजविलेली विहीर दृष्टीस
पडते त्या विहिरींत उडी घातली; परंतु विहिरीचें पाणीं खळ-
बळून गेल्यामुळे बिचारा तोही प्राणास मुकला. सदरची विहीर
याच कामाकरितां बांधिली असावी. एकंदरीत असली तोफ
सान्या पृथ्वींत नसेल. हल्लीं इंग्रज बहादुरांच्या राज्यांत छोटे-
खानी तोफेस देखील ' गलेलव ' सहा घोडे व हांकण्याकरितां
सहा गोलंदाज लागतात; पण जेव्हा ही तोफ परंड्यांहून हैरोस
घालीत विजापुरास आणिली असेल त्या वेळीं किती हजी,
किती लोकसमूह व किती पैसा लागला असेल ती आणणारास

१ बुक आफ बांबे पुस्तकाच्या ४३९ व्या पृष्ठांत देखील खालील
प्रमाणें लिहिलें आहे.

“The big gun Mailikel-Maidan surely was a Contri-
bution to the science of war. Mons-Meg at Edinburgh
Castle is nothing to it.” (Book of Bombay—Page 439)

“ लढाईच्या कामास मलेकय मैदान ही एक देणगीच आहे. एडिंबरो
येथील किडगावर मॉन्स मेग म्हणून जी नामांकित तोफ आहे ती हि-
च्या पासगास देखील पुरणार नाहीं. ”

माहीत ! ह्या तिच्या विशाळपणावरूनच विजापूरच्या सैन्या-
विषयीं मुसलमान इतिहासकर्त्यांनीं जो लेख लिहिला आहे
त्याचें प्रत्यंतर दिसून येतें.

ही तोफ कोणत्या धातूच्या मिश्रणानें झाली आहे कोण
जाणें ! पण हीवर टोकलें असतां चांगला घण घण घंटांनाद
निघतो. पुष्कळ इंग्रज ग्रंथकारांसही हल्लीं ती ज्या जागेवर
आहे तेथें पूर्वी (यांत्रिक साधनें नसतांही) नेऊन ठेविली असा-
वी तरी कशी याचेंच प्रथम आश्चर्य वाटतें; मग हींत कोणको-
णने धातु मिश्रित असावेत ह्य च्या विचार करणें लांबच राहि-
ला ! हल्लीं हिच्यावर लोकांनीं हात फिरवून फिरवून ही इतकी
तकतकित झाली आहे कीं, तींत पाहिलें असतां स्पष्ट चेहेरा
दिसतो.

असल्या विलक्षण तोफेविषयीं आजपर्यंतच्या बहुतेक राज्य-
कर्त्यांस अभिलाषबुद्धि उत्पन्न झाली होती. प्रथम इ० स०
१६३४ ह्या वर्षीं शाहाजाहान बादशाहानें २०,००० स्वारांनिशीं
आपला एक सरदार पाठविला, परंतु विजापूरकरांनीं त्या-
चा मोड केल्यामुळें आल्या वाटेनें त्यास परत जावें लागलें !
नंतर औरंगजेबानें विजापूर पालथें करते वेळीं या कार्मीं भगी-
रथ प्रयत्न केले, परंतु ते फुकट गेले. तथापि त्या महत्त्वाकांक्षी
गाजीनें तिच्यावर निदान आपलें नांव तरी खोदून ठेवि-
ल आहे ! इंग्रजी राज्यकर्त्यांस तर सर्वसंमहालयाचा फार
नाद आहेच ! इंग्लंडचा राजा चौथा वुडलिअम् ह्यानें ही तो-
फ इंग्लंडास पाठवावी ह्मणून मुंबई सरकारचे मार्फत इ० स०
१८२३ या वर्षीं हुशार इंजिनियर पाठविले होते. त्यांनीं ही बुरुजा-
वरून त्यालीं उतरण्याचे कार्मीं जंग जंग पछाडले, परंतु सर्व
प्रयत्न व्यर्थ ! ह्यामुळें इंग्रज सरकारानें तरी नाद सोडून दिला ;

नाहीं तर हिंदुस्थानांतील चमत्कारिक जंगम वस्तु जेवढी सणून नेणें शक्य आहे तेवढी विलायतेस सर्वसंग्रहालयाची लाईफ मॅबर होऊन बसली आहे त्याप्रमाणेंच हिला मानपत्र कधींच आलें असतें ! यानंतर मात्र हल्लीं विजापुरास अभिरथाची अनुकूलता झाली आहे तेव्हां पुढें मांग ह्या बाईनें कंटाळून कोहिनूर हिऱ्याशीं आपलें बेशबधुत्वाचें नातें जोडण्याकरितां प्रयाण केलें तर केलें !! परंतु प्रथम ही ज्या वेळीं सरजे बुरुजावर होती तोंपर्यंत त्या बुरुजावर वाटोळें फिरविण्यास मोठ्या मनुष्याचीही जरूर नव्हती ; तीच आतां औरंगजेबानें खालच्या बुरुजावर आणून खालीं दोही बाजूंस भली अगडबंब तुळवट घालून त्यावर हिची स्थापना केल्यापासून ही फार मड झाली आहे !!!

खुद्द विजापूर शहराभोंवतालचा तट.

एवढ्या माथळ्यावरूनच पूर्वीच्या मुसलमान लोकांचीं कशीं अचाट कृत्यें होती याची कल्पना वाचकांस होणार आहे. हल्लीं ज्या कित्येकांनीं इंग्रजी राज्यांत राहून पुणें येथील पेंशन वेसरकारच्या शनवारच्या बाड्याच्या तट पाहिला असेल त्यांनीं अशा प्रकारचे तट पाहिले असतां त्यांची खचीत छाती वडपून जाईल व पेशवे सरकाराबद्दलही जो त्यांस वृथाभिमान असेल तोही नाहीसा होईल. परंतु अशा प्रकारचे कडेकॉट बंदोबस्त असतांही त्याच विजापूरच्या शेवटच्या शिकंदर बादशाहास औरंगजेबाच्या जाऊन स्वाधीन व्हावें लागलें तस्मात् कालापुढें इलाज नाही !

१ हा हिरा महाराणी सरकारांस रणजितार्सिंगाचे चिरंजीव महाराज धुलिपर्सिंग ह्यांनीं इ० स० १८६९ ह्या वर्षी दिला आहे.

असो; हा जंगी तट अल्ली आदिलशाह पहिला यानें इ. स. १५६३ सालीं बांधिला आहे. ह्याचा घेर ९ मैलांचा असून त्यांत त्यास अनुसरून एकंदर १२० भव्य बुरुज व लहानमोठे असे ७७ दरवाजे आहेत. तथापि एवढी अफाट रचना अल्ली आदिलशाहाचा मुख्य वजीर किशबरखान यानें एकेका सरदाराकडे एक एक बुरुज याप्रमाणें वांटून देऊन अवघ्या अडीच वर्षांत आटपली होती.

१ या तटाचा घेर ६ मैलांचा होता असें ग्रॉन्ड डफ (त्यांचा इतिहास पृ० २४५) व एल्फिन्स्टन (त्यांचा इतिहास पृ० ५७७) यांचें म्हणणें आहे. तथापि अस्सल विजापूरच्या इतिहासांत याचा घेर ९ मैलांचाच दिलेला आहे.—हल्लीं एखादा नवखा मनुष्य हें पुरातनचें शहर पाहण्यास गेला असतां त्यास तेथील लोक ह्या कोटाचा घेर १६ कोसांचा आहे असें कांहीं भलतेंच सांगतात; परंतु त्यांची निराळी कानडघाडी करावयास नको !

२ ह्यापैकीं—बुर्ज अलीबाग, बुर्ज हिलालीबाग, सुंदर बुरुज, अहमद बुरुज, शापूरदरवाजा बुरुज, शरजा बुरुज, लवे महंमद बुरुज व गगन बुरुज हे प्रसिद्ध आहेत.

३ ह्यापैकीं खालीं लिहिलेले सात दरवाजे फार मोठे आहेत.

[१] पादशापूर. [२] मक्का. [३] अल्लापूर. [४] बोंमणी उर्फ ब्राह्मणी. [५] शापूर. [६] सारवार दिंडी. [७] फत्ते दरवाजा. (ह्यास पूर्वी मंगरूळ म्हणत असत, परंतु औरंगजेब बादशाहानें विजापूर काबीज केलें त्या वेळीं ह्यास फत्ते दरवाजा हें नांव ठेवून त्यावर त्यानें फत्ते झाल्याची तारीख व सन कोरिला आहे.)

४ ह्याची सत्यता प्रत्येक बुरुजावर प्रत्येक सरदारानें जे आपल्या नांवाचे व सनाचे लेख लिहिले आहेत त्यांवरून दिसून येते. हे लेख

(पुढें चालू.)

पूर्वी (अर्थांत आदिलशाही अमदानींत) ह्या बुरुजांवर तोफा ठेविलेल्या असत व गोलंदाजांस रहाण्याकरितां बुरुजांत तिकटिकाणीं खोल्या केल्या असत. ह्या तोफा आदिलशाही बुडाल्या दिवसापासून तों हा काळपर्यंत जी जे ह्मणून राज्यकर्ते झाले त्यांनीं लांघविल्या आहेत, असे सांगतात. हल्लीं सर्व विजापुरांत तोफा काय त्या येणेंप्रमाणें आहेत:—शहराच्या पश्चिमेस सरजे बुरुजावरील प्रसिद्ध मुल्क मैदान तोफ, मक्का दरवाजावरील तोफ, पूर्वेस अल्लापूर दरवाजावरील तोफ, दक्षिणेस लांडेखसाब निहामद बुरुजावरील तोफ, व शहरांत उपली बुरुजावरील दोन तोफा, शिवाय पब्लिक वर्क्सचे इंजिनियर यांच्या बंगल्यांत एक तोफ अशा सर्व मिळून काय त्या सात तोफा विजापुरांत आहेत.

ह्या बादशाही कोटासभोंवतीं खडक फोडून जी जंगी खंदक केला आहे त्यांत हल्लीं जीवंत पाणी कोठें कोठें आहे. कोटाच्या आंतील बाजूस कोठकोठें मोठमोठे खाडे खणले आहेत त्यांत अक्षयी विपूल पाणी असतें. ह्या प्रकारचा एक खाडा पूर्वेस फत्ते बुरुजाच्या पायथ्यापाशीं आहे. त्यांत असंख्य व्रव्य आहे, असें लोक सांगतात. हें कितपत खरें असेल याची कल्पना आमच्या बहुश्रुत वाचकांना होईलच. हल्लीं खंदकांच्या बहुतेक भाग छिन्नविच्छिन्न होऊन गेला आहे व त्याचप्रमाणें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

फार्शी व आरबी भाषेत आहेत, तथापि खालीं लिहिलेला लेख एका बुरुजावरचा आझी मुहाम डतरून आणिला आहे.

“इबुर्जेबस्तफिरंगीशाहे”

“यगरशरखानगुलामआदिलशाहे”

अर्थ:—हा फिरंगी बुरुज यगरशखान यानें बांधिला.

कांहीं बुरुजही ढांसळले आहेत. ह्या बुरुजांची उंची कोठें कोठें शंभर फूट वृष्टीस पडते. यांचा भव्यपणा, मजबुती वगैरे पाहून मनुष्य अगदीं गुंग होऊन जातो. जिकडे पहावें तिकडे एकसारखा तासलेला वगड ह्या बुरुजांस लावला आहे ; व कोठकोठें सात सात फुटांच्या चौरस शिळा माथ्यापर्यंत चिकटून टाकिल्या आहेत. हे बुरुज जणुं काय पर्वतसे दिसतात. असो. ज्या भव्य तटाकडे पाहतांक्षणीं शत्रूंचें काळीज वडपून जाई, ज्या तटावर पूर्वी महान् महान् शूर शिपाई गस्त घालीत असत, ज्या तटावरून तोफांचे व बंदुकांचे असंख्य आवाज सुटून शत्रूंस वे माय धरणी टाय असें होत असे, ज्या तटाचा भव्यपणा पाहून मोगल लोकांच्या थरकांप होऊन ते मुकाट्यानें विल्लीच्या मार्गे सुधारीत व ज्याचें वर्णन शूर शिपायी अजूनही आपल्या वीररसपूरित पवाड्यांतून करीत आहेत असा जो हा विजापूरचा तट तो हल्लीं रीन होऊन क्षुद्र झांडांझुडपांनीं त्याचीं आंतडीं बाहेर काढिलीं आहेत. मोठमोठी झाडे बुरुजावर व तटावर वाढून त्यांच्या मुळ्यांनीं तटाच्या काळजापर्यंत शिरकाव करून त्यांनीं त्याचें भव्य शरीर विदारून टाकिलें आहे. असो; एकंदरीत इतर सर्व गोष्टींप्रमाणें याचीही हल्लींची दैन्यावस्था व भव्यपणा पाहून पहाणाराची एक विचित्र स्थिति होऊन जाते.

विजापूरवर्णन.

शहराच्या कोटाबाहेरील इमारती वगैरे.

प्रकरण ३ रें.

इब्राहिमरोजा.

ही इमारत शहराच्या पश्चिमआंगास कोटापासून अर्ध मैलावर आहे. ज्या स्थळी ही इमारत आहे तें स्थळ तारीफ करण्यासारखें आहे. येथें पश्चिमेस एक शानदार बगीच्या असून येथील हवा, पाणी व जमीन एकंदरीने फारच सोयीवार असल्यामुळे इंजिनियर लोक व वाक्तर लोक हें स्थळ फारच पसंत करितात. मुंबई, पुणें वगैरे ठिकाणांहून मोठमोठे साहेब लोक व गव्हरनर साहेबही विजापुरांत आले असतां ह्याच इमारतींत बहुधा उतरत असतात. त्यांची बैठक दग्यांत नसून मशिदींत असते.

दुरून पाहिलें असता ही इमारत फार भव्य व विशेष उंच आहे असें दिसत नाहीं. मात्र स्तंभाप्रमाणें जिकडे तिकडे लहान मोठे मनोरे दिसूं लागतात. परंतु उत्तर बाजूच्या दरवाजाजवळ गेलें ह्मणजे मग हळूहळू तिचा भव्यपणा दृष्टीस पडूं लागतो. ह्या इमारतीचा मुख्य व आंत शिरण्याचा दरवाजा हाच होय. ह्यास नगारखाना ह्मणतात. याप्रमाणेंच विजापुरांतील बहुतेक इमारतींच्या सार दरवाजांवर नगारखाने केलेले सर्वत्र आहेत.

इब्राहिमरोजाच्या सभोवतीं जें दगडी मजबूत कुस्तू आहे, त्याच्या पूर्वबाजू शिवाय इतर तीन बाजूंच्या भितींची रुंदी तेहतीस फूट व उंची एकवीस फूट आहे परंतु पूर्वेकडे जमीन उंच असल्यामुळे तेथील उंची अवघी अकरा फूट आहे; व रुंदीही सुमारे तितकीच आहे. ह्या चारही बाजूंच्या भितींत जाग-जार्गी कमानी करून त्यांत फकीर लोकांस राहण्यास कोठड्या केल्या आहेत. हल्लीं कोठड्यांत सरकारी लोक राहतात.

उत्तरेकडील सदर (मुख्य) दरवाजानें आंत गेलें असतां आंतील अवर्णनीय शोभा दृष्टीस पडूं लागते. वर लिहिलेल्या कुसवाच्या मध्यभागीं एक अकरा फूट उंचीचा चौथरा असून त्यावर पूर्वेस एक (दर्गा) व पश्चिमेस एक (मशीद) अशा दोन मजबूत व सुबक इमारती आहेत. ह्या दोहोंच्या मध्यभागीं एक फार सुंदर कारंजें आहे. आतां आपण पूर्वेकडील दर्गाकडे प्रथम पाहूं.—हा दर्गा हमचौरस ११५ फूट आहे. ह्याच्या सभोवतीं प्रत्येक बाजूस दर एक कमान औरस चौरस ११ फुटांची अशा सात सात कमानी आहेत. त्याचप्रमाणें दर्गाच्या भितीला लागूनही पांच पांच कमानी आहेत. अशा ह्या दुहेरी कमानी असल्यामुळे त्यांच्या योगानें दर्गास फारच मनोहर शोभा आली आहे. ह्या दर्गाच्या भितींची शोभा फारच तारीफ करण्यासारखी आहे. हिच्या सर्व दगडांवरून कुराण कोरलेंलें आहे. हीं सर्व अक्षरें वेल्बुडीप्रमाणें दिसतात. उत्तरेच्या बाजूस जें लिहिलें आहे त्यापैकीं एक खुटका आमच्या वाचकांकरितां देतो:—

लाइलाहाइल्इल्ला

महंमदसल्लुल्ला

अर्थ:—ईश्वर एकच आहे व महंमद त्याचा प्रेषित आहे.

ह्या दग्याच्या चारी बाजूला चार दरवाजे फार सुंदर आहेत. त्यांच्या झडपा लांकडी असून त्यांवर सोनेरी शई चोळलेली होती. हल्लीं ती गेली आहे हें सांगणें नकोच. दग्याच्या प्रत्येक बाजूस दोन दोन खिडक्या आहेत, व त्यांवर फारशी लिपींत कोरलेली अशी दगडी जाळी बसवून दिली आहे. ह्या दग्याची एकंदर भित सोन्यानें चोळलेली असून तीवर नानातऱ्हेचीं सोनेरी झाडें रेखिलीं होती, परंतु सांप्रत तीं सर्व नाशाप्रत पावलीं आहेत. ही फक्त बाहेरील शोभा मात्र आपण अवलोकन केली; आतां दग्याचे आंतील स्थिति कशी आहे ती पाहूं.

दग्याच्या आंत पाऊल टाकल्या बरोबर किंचित् अंधकार भासतो. आंतील खोली हमचौरस ३८ फुटांची आहे व तींत मध्यभागीं ३३×१३ फुटींचा एक चौथरा आहे. त्यावर एका ओळीनें अशा सहा कबरा आहेत. त्या येणेंप्रमाणें:—

- १ हजी बडी साहेब (इब्रा० बा० आई)
- १ इब्राहिम बादशाहा (मुलतान)
- १ जोरा मुलतान (कन्या)
- १ मुलेमान पादशाहा (मुलगा)
- १ ताजमुलतान (पादशाहाप्रादी)
- १ दुरवेशपादशाहा (पादशाहाजादा असें सांगतात पण कोठें संभवनीय लेख नाही.)

ह्या कबरी नेहमीं वस्त्राच्छादित असतात. ज्या मुलतान इब्राहिम जगद्गुरूनें लाखों रुपये खर्चून वरील इमारत बांधिली त्याच्यापुढें हल्लीं खापरांचीं धुपाटणीं आहेत, व त्यांत दमडी अधल्याचा ऊद-ती देखील कधीं कधीं-जळत असतो.

ह्या खोलींत उभें राहून वर नजर फेंकली असतां मोठमीठ्या

नकशीदार शिळांचें निराधार छत विसतें. हें सुमारें वर सांगितलेल्या कबरापासून चाळीस फुटांवर उंच आहे. आमचे श्वेत-द्वीपस्थ व आर्यभूमीत उत्पन्न झालेले दुषार इंजिनियर लोक ह्या निराधार छताविषयी फारच तारीफ करितात. ह्यास जे दगड आहेत ते व इमारतीसही जे दगड आहेत ते या दगडांमधून मोठमोठ्या लोखंडी सळ्या घालून ते मोठ्या कौशल्यानें एकमेकांशीं गच्च जखडून टाकिले आहेत. विजापुरांत दुसऱ्या अशाच प्रकारच्या ज्या क्रि.येक इमारती आहेत त्यांत ठिक-ठिकाणीं लोखंडाचाच पुष्कळ उपयोग केलेला आढळतो: व यावरून विजापूरच्या राज्यांत लखंड पुष्कळ उत्पन्न होत असावे हेंही उघड विसतें.

1. "The roof in the Roza Mausoleum hanging as it were in the air, was a mystery which is now only explained by their method of using concrete." These are Fergusson's words and he says further that, nine builders out of ten will tell you that such a flat roof as that in the Ibrahim Roza will not stand. It has stood, however, for a couple of hundred years and may hold together for as many more.—*Book of Bombay*.

२. कोंकणांत माता सर्वत्र तांबडी असते. ह्या मातीमध्ये खनिज लोह पुष्कळ मिश्रित असतें, व धावड जातीचे लोक येथें हळींपेक्षा पुष्कळ लोखंड उत्पन्न करीत होते. हल्लीं असें करण्यास हरकती मात्र पुष्कळ आहेत त्या अशा कीं, तें अशोधित लोखंड गालण्यास भरपूर कौशल्य पाहिजे व तो मिल्ण्यास जंगल तोडण्याचा प्रतिबंध आहे. पूर्वी स्वराज्यांत धावड जातीच्या सोळा वर्षांच्या वयाच्या प्रत्येक पुरुषास डोईपट्टीबद्दल तीन तीन रुपये कर याचा लागत असे व तो दिल्यावर

(पुढें चालू)

वर दर्शविलेल्या खोलींतून वर जाण्याकरितां पूर्वेस एक व पश्चिमेस एक असे दोन मार्ग दोहों दरवाजांच्या बाजूने आहेत. ह्या मार्गांत बहुतेक काळोख असल्यामुळे फार संभाळून जावे लागते. हा मार्ग भिंतीत असून ह्याची रुंदी दोन फूट चार इंचांची आहे. वरती गेल्यावर इमारतीचे सभोवती अशी एक ग्यालरी लागते की तिच्या प्रत्येक बाजूची लांबी ६७ फूट व तिची रुंदी ९ फुटांची आहे. तेव्हां अर्थातच ६७-६७ फुटांच्या ग्यालरी चार झाल्या. ह्या ग्यालरीचे छत वर सांगिनलेल्या दगडी छताप्रमाणेच निगधार आहे. येथील शांभा पाहिल्यावर आलेल्या मार्गाने परत जाऊन वरती जाण्याचा रस्ता काढावा व आपण कबरीच्या खोलीच्या वर जे बिनआधारी छत पाहिले होते त्यावर जावे. ही जागा फारच गार असून अष्टकोनाकृति आहे. हिच्या व्यास ३८ फुटांचा आहे. ह्यावर घुमज आहे. ह्या घुमजाच्या पायथ्यापाशी जाण्यास दक्षिणोत्तर मार्ग आहेत. ह्या मार्गांनी वरती गेलें लग्नजे तेथे गच्ची लागते. येथे वारा फार सपाट्याने वाहातो. व पूर्वेकडील शहरचा भाग बहुतेक दृष्टीस पडतो.

ह्या दर्ग्याचे दगडी छत (मुख्यत्वेकरून बाहेरच्या कमानीचे) कोठकोठे फाटून दगड मोकळे होत चालले आहेत, त्यामुळे सरकाराने मोठमोठे लांकडी धिरे दिले आहेत. याप्रमाणे इम्राहिम आदिलशाहाच्या दर्ग्याचे थोडेंसें वर्णन वाचकांस सादर केले. आतां मांशिरीचे इमारतीकडे वळूः—

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू.)

त्यांस लोखंड काढण्यास जितका कोळसा लागेल तितकें जंगल तोडण्याची पूर्ण परवानगी असे, व यामुळेच पूर्वी लोखंड विशेष उत्पन्न होत असे.

धौम महाबलेश्वरवर्णन.

ही इमारत पश्चिमेस आहे असें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. हिचें काम फार सधें असून हिची लांबी व रुंदी सुमारे १०० × ६८ फुटांची आहे, व आंतील निमाज पडण्याचा दिवाणखानाही एवढाच आहे. ह्यांतच साहेबलोक उतरत असतात. ह्या इमारतीस घुमजाच्या पायथ्याशी जाण्यास दक्षिणेच्या व उत्तरेच्या बाजूनीं रस्ते केले आहेत. वर गेल्यावर उघडी आगाशी लागते. ह्या आगाशीस चारी बाजूनीं भिंती घातल्या आहेत; व ह्या भिंतीवर उंच दगडी कळस जिकडे तिकडे बसवून दिले आहेत. घुमजाचा चौथरा ३८ चौरस फुटीचा आहे. तेथून पश्चिमेकडील बगीचाची मनोहर शोभा कृष्टीस पडते.

आतां आपण इब्राहिम रोजाचा पूर्वीचा थोडासा इतिहास लक्षांत आणून हा लेख संपवूं.

ही इमारत सुलतान इब्राहिम जगद्दरु ह्यानें आपली प्रिय कन्या जोरा सुलताना इजकरितां ह्मणून इ० स० १६२५ या वर्षी बांधिली आहे. त्याचें कारण असें झालें कीं एके दिवशीं राजवाड्यांत कोणी एकांनें मधमाशांचीं पोळीं व त्यांचे नकाशे फारच अवर्णनीय काढून आणिले. बादशाहा ते पाहून फारच खूष झाला. ते जनानखान्यांत पहाण्याकरितां पाठविले. बादशाहाची सुलताना जोरा नामक फारच लाडकी व रूपवती कन्या तेथें होती. तिनें बापाजवळ येऊन ह्या जगांत माझें नांव रहावें ह्मणून ह्याप्रमाणें सुरेख व मजबूत व आपल्या सौंदर्यानें सर्व इमारतींस मार्गे टाकील अशी एक इमारत माझ्या नांवानें बांधावी ह्मणून हद्द घेतला. हे तिचें लाड पुरविण्याकरितां बादशाहानें लाखों रुपये खर्चून ही इमारत बांधिली आहे.

इब्राहिम रोजास (आंतील शेन्ही इमारती धरून) खर्च ५२,८१,५०० रुपये झाला. ही बांधण्याचें काम एकसारखें ३६ वर्षें

११ महिने ११ दिवस सतत चालले होते असे सांगतात. ह्या इमारतीचे अलौकिक हस्तकौशल्य पाहून कसही दुःखीकष्टी मनुष्य तेथे असला तरी त्याचे सर्व दुःख क्षणभर हरण होईल यांत कांहीं शंका नाही.

पुढे अल्ली आदिलशाह (दुसरा) याचे कारकीर्दीत मोंगलांनी विजापूरावर स्वारी केली त्या वेळीं मक्के दरवाजावर एक तोफ होती ती शत्रूवर उडविली. त्यामुळे रोजाची इमारत अंमळ जाया झाली व तिचा एक खांब सुटून पडला. तो खांब व इतर जाया झालेले काम म्रॉन्ड साहेब बहादूर यांनीं पुढे परोपकार बुद्धीनें दुरुस्त केले आहे, असे सांगतात.

मोतीघुमज.

हा घुमज इब्राहिम रोजाचे पश्चिमेस व तारव्यास जाणान्या रस्त्याच्या दक्षिणेस आहे. हा सुलतान महंमदाचा 'हबीमुल्ला अवलिया' ह्याणून कोणी गुरु होता त्यानें बांधिला. परंतु ह्यास 'मोती घुमज' असे नांव पडण्याचे कारण पुढीलप्रमाणें मिळते.

वर सांगितलेला अवलिया हा सुलतान इब्राहिम आदिलशाह जगद्गुरु ह्याचे कारकीर्दीतच बहुतेक विख्यातास आला होता. त्यावेळीं कर्मधर्मसंयोगाने सुरत बंदराहून कोणी मुरीदगाजीखां व मल्लखां असे दोघे बंधू लाखों रुपयांचे मोती घेऊन विजापूरच्या दरबारीं आले होते. त्यांनीं या अवलियाची कीर्ति ऐकून त्यास आपले गुरु करून घेतले. पुढे कोणे एके वेळीं हे मोत्यांचे जहाज भरून समुद्रांतून चालले असतां एकाएकी मोठे वादळ झाले व त्यायोगाने आतां जहाज खचीत बुडते, व आपणास प्राणास मुक्ती लागते असे त्यांस

वाटलें. परंतु अशा वेळींच अकस्मात त्यांस या आपल्या गुरू-
ची आठवण होऊन 'आह्वास या संक्रांतून पार पाडिलें अस-
तां आपणास जहाजांतील चौथा हिस्सा अर्पण करूं' अशी
त्यांनीं त्याची प्रार्थना केली ! पुढें याप्रमाणें घडून आलें व क-
बूल केल्याप्रमाणें हे दोघे बंधु तसेच जहाज घेऊन विजापूरन-
जीकच्या समुद्रकिनारीं सुखरूप येऊन उतरले, आणि तेथून
त्या दोघांपैकीं मुरीदगाजीखां हा अवलियास अर्पण करण्याक-
रितां जहाजांतील मोत्यांचा चौथा हिस्सा घेऊन पुढें विजापूरीं
आला.

त्यावेळीं हबीमुल्लाखां हे आपला घुमज बांधीन होते. त्याचें
काम पुढें होऊन फक्त कांहीं जागीं चुन्याचा घोंदीव सनला व्हा-
वयाचा राहिला होता; व त्याकरितां हे अवलिया चुन्याच्या
घाणीजवळ बसले होते इतक्यांत मुरीदगाजीखान हा मोत्यांचे
करंडे घेऊन अवलियाच्या शोभाकरितां तेथें आला आणि त्यानें
आणलेला नजराणा गुरूपुढें देविला. तथापि अवलियांनीं त्या-
विषयीं आपली निराशा दाखविली. परंतु पुढें मुरीदगाजी याचा
विशेष आग्रह दिसल्यावरून त्यांनीं तीं मोत्यें घेऊन तशींच्यात-
शींच चुन्याच्या घाणींत टाकून दिलीं. त्या मोत्यांचा सनला

१. हा त्या अवलियाची करामत असल्याबद्दल आगदी असाही प्र-
माणलेख मिळतो कीं, ज्यावेळीं तिकडे त्या व्यापाऱ्यांचें जहाज बचाव
लें त्यावेळीं इकडे या अवलियाच्या हातांतलि पोथी व त्याच्या आंग-
रख्याच्या अस्तन्या हीं अगदीं बिब भिजून गेलीं होती; व त्याच्या
खरेखोटेपणाबद्दल भोंवतालच्या मंडळींपैकीं कोणी एकांनै ती अस्त नी
पिल्लून तिचें पाणी चाखून पाहिलें तों तें समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें खारट
होतें!

बहुतेक इमारतीस असल्यावरून ह्या घुमजास पुढें 'मीती घुमज' असें लोक ह्मणूं लागले !

हा घुमज एका सपाट मैदानावर असून फारच लहान ह्मणजे भिंतीबाहेरून मोजला असतां सारा औरंसचौरस २४ फूट आहे, व हा ज्या बाहेरील दगडी चौरस भिंतीवर गेला आहे तिचेच आंतले बाजूस ह्यांतील कबरा आहेत. घुमजाचे एकंदर बाहेरचा जो रंग आहे तो पुरातनचा नसून नवीनच फासटलेला आहे असें ह्मणावें लागतें. कारण त्यांत मोत्यांची चमकही कोठें दिसत नाही. घुमजाचे आंत शिरण्याकरितां फक्त दक्षिणेचे बाजूनें एक लहानसा दरवाजा ठेविला आहे व तोही नेहमीं बंदच असतो, ह्यामुळे पाहणाराचा हिरमोड होतो. खेरीज पाहणारानें कदाचित् तेथील रखवालदाराची फारशीच विनवणी केली तर तो दरवाजा उघडून तेथूनच डोकावून पाहण्यास सांगतो. असो. ह्या घुमजांत तीन कबरी असून त्या सरोदित शालूनें झांकलेल्या असतात. पैकीं एक कबर हबी-मुल्ला अवलिया यांची आहे. ह्या कबरीजवळ उभें राहून वर घुमजाकडे पाहिलें असतां मात्र मोत्यांच्या चुल्यांच्या चमक व लकाकी दृष्टीस पडते. हल्लीं आमच्या लोकांस मोत्यांचा चुना स्वमांत देखील खाण्यास मिळण्याची मारामार ! यामुळे कित्येक पाखंडी लोकांच्या मते हा रंग मोत्यांचा नसून चुन्यांत अभ्रक मिसळला असतां अगर विलायती तेल्या रंगाचा चुना लांकडांस किंवा भिंतींस लावला असतां तोही असाच दिसेल व दिसतो.

१. हबीमुल्ला यांच्या मुलांचे वंशज सांप्रत विजापुरांत आहेत ते या घुमजाविषयीं यपेक्षांही पुष्कळ चमत्कारिक तोंडीं माहिती सांगतात; परंतु ती आमचे वाचकांस कदाचित् कपोलकल्पित वाटेल म्हणून तिला मानसिकच ठेवितों.

परंतु आमचें ह्मणणें असें कीं, हा रंग जर तशा प्रकारचा अस-
ता तर हे दिवस पाहताना ! ! एकंदरीत ही इमारत जरी छोटे-
खानी आहे तरी अजून अगदीं नव्यासारखी दिसते.

अमीनसाहेब यांचा दर्गा.

हा दर्गा शहराबाहेर सुमारे एक मैल पश्चिमेस आहे. शह-
राच्या फैलाबाहेर फार दूरवर असल्यामुळे ह्या दर्ग्याकडे जा-
तांना जिकडे तिकडे घरेंदारे पडलेली आहेत, कित्येक नुसतीं
भिंताडेंच कोडग्याप्रमाणें उभीं असून कित्येक नमस्कार करीत
आहेत, कित्येक करूं कीं नको या विचारांन गुंतलीं आहेत,
व त्यांवर झाडेंझुडपें उगवली आहेत, असें दिसतें. ह्या दर्ग्या-
विषयीं पुरातन लेख येणेंप्रमाणें आहे.

इस्माहिम बादशाहाचे वळीं मदिना येथें भिरानी शमशूल ओ-
शाख ह्मणून कोणी महासाधु अवलिया होते. एका अंगावर
निजून ईश्वरोपासना करावी, हा त्यांचा क्रम फार वर्षे चाल-
ल्यामुळेच त्यांच्या शरिरास हलनचलन नसल्यामुळे वाळवी
लागली. एके दिवशीं ह्या अवलियास दृष्टांत झाला कीं, येथें
न रहाता हिंदुस्थानांतील विजापूर नामक प्रख्यात बादशाही
शहर आहे तेथें जावें व तेथें गेल्यावर ही कठ्यार घेऊन तिनें
माती उकरावी, ह्मणजे तुह्मांस तेथें मदिनाचे मातीची भेट होई-
ल, त्या ठिकाणीं मठ बांधून कालभेप करावा. ह्याप्रमाणें
कोणी जटाधारी स्वप्नांत येऊन वरील मजकूर सांगून व कठ्यार
देऊन गुप्त झाले.

बुसऱ्या दिवशीं अवलिया यांनीं शेजारीं जी कठ्यार ठेविली
होती, ती घेतली व ते विजापुराकडे निघाले. विजापूरच्या कां-
हीं भागांवर ती बरोबर आणिलेली कठ्यार जमिनींत मारून

पाहिली तों खुणा न पडतां हल्लीं ज्या स्थानावर हे दर्गे आहेत त्या स्थानांत जाऊन पाहिलें, तों मदिनांतील मातीची ओळख पटली व मग तेथें मठ बांधून ते राहिले.

प्रथमतः ह्या जागीं आपापाल जोगी ह्मणून कोणी साधु रहात होते. तेही मोठे ईश्वरपरायण होते, व त्यांनीं कित्येक साधनें साध्य करून घेतलीं होती. ह्या साधूंचा नित्य नियम असा होता की, आपल्या साधनेंकरून काशीस जाऊन भागीरथीचें स्नान करून यावें. एके दिवशीं हे साधु आकाशपंथे वायुगती काशीस जात असतां एकाएकीं खालीं सावली पडलेली पाहून मिरांनीं शमशूल ओशाख यांनीं त्यांच्या तेथील शिष्यवर्गांस विचारलें की, ही सावली कशाची आहे ? तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं आपापाल जोगी आकाशपंथे काशीस चालले आहेत त्यांची ही सावली ; वगैरे मजकूर ह्या अवलियांनीं शिष्यमुखें ऐकून ते परत येतील त्या वेळेस आह्मांस सांगावें, असें त्या शिष्यमंडळास सांगितलें. नंतर जोगी काशीहून परत आले तेव्हां त्यांच्या शिष्यांनीं झालेलें वर्तमान त्यांस सांगितलें व अवलियासही जोगी आपल्याची खबर दिली. तें ऐकून जोग्यास आपण्यास अवलियांनीं आपल्या पादुका पाठविल्या, त्यावरून जोगी अवलियास भेटण्याकरितां गेले. ह्या दोघांची गांठ पडल्यावर धर्मसंबंधी पुष्कळ वादविवाद झाला. या वादांत जोगी पराभव पावले व त्यांनीं ती जागा अवलियांस अर्पण केली व आपण अन्य ठिकाणीं रहावयास गेले. त्या दिवसापासून मिरांनीं शमशूल ओशाख हे हल्लींच्या स्थानावर राहूं लागले.

ह्या अवलियाचा पुत्र 'बुरहानद्दीन अल्ला' ; त्याचा पुत्र अमीनद्दीन साहेब. या अमीनद्दीन साहेबांच्या जन्मकाळाची फार

घमत्कारिक कथा आहे:—अमीनद्दीन साहेब जन्मावयाचे वेळी (या वेळीं विजापुरास सुलतान महमद राज्य करित होता) त्याच्या मातुशीस असह्य प्रसववेदना होऊं लागल्या व त्याच समर्थी तिला दृष्टांत झाला कीं ' मी नम्र बाहेर येणार नाहीं, याकरितां जर तूं एखादें बारीक वस्त्र गिळशील तर तें नेसून मी रागलाच येईन,' त्याप्रमाणें तिनें करितांच तिची सुटका झाली. हें वस्त्र परिधान करून पृथ्वीवर आले ! तेव्हांपासून त्यांचा ईश्वरत्वाच्या डंका सर्वत्र वाजला.

पुढेही यांची वागणूक अगदीं अलिप्त असे ; इतरांप्रमाणें थाम्माट—ढोंग—नित्यनेम वगैरे गोष्टींची ते कांहीं जरूर ठेवीत नसत—तेव्हां अर्थात् त्यांजकडून इतर दाडीवाल्यांप्रमाणें त्रिकाल कच्छहीन होऊन निमाज पढणें होत नव्हतें. उघडच आहे. अशांना अशा बाह्योपाधीचें काय प्रयोजन ? परंतु जन हें त्रिविध आहेना ? त्याच्या दोषापवादपासून कोण सुटला आहे ? साधूंचा छळ हाणें ही गोष्ट सर्वत्रच आहे. साक्रेतीसासारख्यांस देखील विष पिऊन मरण्याची शिक्षा भोगावी लागली. हें तर असो. पण इकडे तुकाराम, रामदास यांची थोडी का मानखंडना झाली होती ? मुसलमान लोक ह्मणूं लागले कीं व त्यांनीं त्या स उपदेश केला कीं हें काय ? इतर सर्व असो; पण तूं हाडाचा मुसलमान ह्मणवितोस त्यापकीं निदान निमाज तरी पढत जा ! त्यांस अवलियानें उत्तर केलें, बरें तुमच्यासारखें कां होईना ! मी ज्याप्रमाणें निमाज पढेन त्याप्रमाणें जर तुझी पढाल तर मी तुमचें ऐकेन, असें ह्मणून शहराबाहेर तलाव होता तेथें गेले. त्या तळ्यांत पाण्यावर चालत जाऊन तेथेंच ते पाण्यावर निमाज पढूं लागले. हें पाहून लोकांस मोठें आश्चर्य वाटून ते आपल्या मूर्खपणाच्या पस्तावं करूं लागले व आपण साधूस व्यर्थ शिणविलें याचइल त्यांनीं शरण जाऊन त्याची

माफी मागितली व त्या दिवसापासून त्यांस ते फार पूज्य मानू लागले.

ह्या स्थानास दोन घुमज अंतराअंतःपावर आहेत ; पैकीं पश्चि-
मेकडे आहे तो अमीनसाहेब यांचा व उत्तरेकडील बुराहन
अह्ला यांनी आपला बाप मिरानी शमशूल हे स्वर्गवासी झाल्या-
वर आपणाकरिता व आपल्या बापाकरितां ह्मणून बांधिला.
याच स्थानीं खोजा अमीनसाहेब, बाबाहसेनी व चांदसाहेब
वगैरेच्या तीनचार कबरी आहेत ; व खेरीज एकसारखी एक
चाळ बांधून त्यांत आणखी त्यांच्या वंशजांच्या कबरीही
बऱ्याच दृष्टीस पडतात.

ज्यांची योग्यता काय सांगावी ! कीं पुढें कैक वर्षांनीं (इ०
स० १७३३) दिल्लीच्या महंमदशाह बादशहानें या अवलियाच्या
वंशांतला पांचवा पुरुष हजरत मौलाली हुसेनी यांस विजापुरा-
जवळील तोरबै, कौरहाल, बोबलाद वगैरे गांवें इनाम करून
त्यांची सनद पाठवून दिली. सांप्रत हीं गांवें अजून त्यांच्या
वंशजांकडे चालत आहेत ; व त्यांचा उपभोग हल्लीं त्यांचे वं-
शज घेत आहेत.

ऐनूलमुल्कचा घुमज.

हा घुमज शहराच्या पूर्वेस दोन मैलांवर ह्मणजे जहां बेगम-
च्या घुमजाच्या वायव्येस सुमारें मैल पाऊणमैलावर राहतो.
ऐनूलमुल्क ह्मणून सुलतान इब्राहिम आदिलशाह पहिला याचे
पदरीं एक महाप्रतापी सरकार होता त्यानें आपलाही घुमज बां-
धिला व ह्याचेच पूर्वेस ऐनापूर ह्मणून गांवही बसविलें होतें. हा

१ सांप्रत हें गांव ओसाड पडलें आहे.

वजीर मोठा राज्यकारस्थानी व महत्वाकांक्षी होता. ह्याच्या मनांत बाइशाहास ठार मारून आपण तत्काधिपति व्हावे असे होते, व त्याकरिता त्याने गोवेकरांच्या मदतीने प्रयत्नही करून पाहिला ; परंतु सुलतान इब्राहिम हाही मोठा मसलती असल्यामुळे त्याचे कांहीं चालले नाही.

असो. हा घुमज एका उंचवट्यावर बांधिलेला आहे व ह्याच्या आसपास दूरवर एकसारखा सपाट माळ आहे. ह्याला आंत जाण्याकरिता फक्त दक्षिणेस दरवाजा आहे. त्यातून आंत गेल्यावर हमचौरस ५३ फुटीची खोली लागते व तिच्यावरच घुमजाचे काम चढलेले आहे. येथून हा घुमज पाहिला असता आकाशांत १०० फूट उंचीवर दिसतो, व त्यांत मध्यंतरीच एक सांखळी लांबत असलेली दिसते. खोलीत कबरांची जी जागा आहे तेथे भेंडपाळांनी गोठण केली आहे व त्यामुळे खोलाताल एकंदर जमीन कवडीचा माल झाली आहे. आही ह्या घुमजांत शिरल्याबरोबर प्रथमच वास्तविक घुमजाचे वर्णन करू लागलों ह्याचे तरी हेच कारण की, ह्यांतील दर्शनी कबरी तर जमीनदेस्त झाल्या आहेत; परंतु त्यांच्या ठिकाणावर भेंडरांच्या लेंड्यांचा चांगला थर मातलेला असून कोठे उभे राहिले तरी घाणीशिवाय वर्णन करण्यास जागा नाही !! पहा. कालाची गाति काय विचित्र आहे ती !! की ज्या ऐनूलमुल्काने कांहीं दिवस सर्व महाराष्ट्रदेश दणवणावून डाकिला होता व ज्याचे नांव ऐकूनच सर्व लोक थरथरा कांपत होते, किंबहुना ज्याने आपल्या बाहुबळाने एवढ्या मोठ्या सुलतानासारख्या राज्यधुरंधरासही चळचळां कांपावेलें हांतें त्याच्या घुमजाची ही स्थिति ! ज्याने ज्याभांतील भिंती नानातऱ्हेचीं झाडे, चित्रे व कुराणाचीं वाक्ये यांहीं करून सोन्याने मढवून काढिल्या होत्या तेथे आतां एखाद्या ठिकाणीं सोन्याचा रजःकण असेल तर शपथ ! हल्लीं

त्यांपैकीं कोंडें कोंडें भिंतीवरून आरबी लिपीत असलेलीं चुन्या-
च्या नक्षीचीं अक्षरें माव उडविलेलीं दिसतात व सर्वत्र पक्षां-
च्या विष्टेनें भिंतींस चिटाच्या कापडासारखें रूप आलें आहे !

ह्याप्रमाणें प्रथम मजल्यावरील आंतील स्थिति पाहून बाहेर
येतांवा दक्षिणेचे अंगास दरवाजापाशींच घुमजावर जाण्याचा
मार्ग लागतो. हा मार्ग चार फूट रुंदीचा असून तो वळत वळत
पश्चिमेच्या भिंतींतून थेट घुमजाच्या पायथ्यापाशीं जाऊन पो-
चतो. त्यावर इतका वारा वहात असतो कीं. तेंथें मनुष्यानें जीं
पूनच वागलें पाहिजे तर पगिणाम आहे. तसें च घुमजाच्या पा-
यथ्यास एक भलें मोठें छिद्र ठेविलें आहे त्यांतून नीट कबरेच्या
खोलीपर्यंत दिसतें ह्मणून तेथूनही पाहणारानें उतावीळ न होतां
संभाळून पाहिलें पाहिजे, नाहीं तं कपाळमोक्ष व्हावयाचा !
ह्या छिद्रापासून सुमारे ६० फुटांवर खालची जमीन आहे तेव्हां
अर्थात् ह्या पायथ्यापासून वर गोल होत गेलेल्या घुमजाची
उंची ४० फूट असावी असा अजमास दिसतो. घुमजाचे आंत-
ले अंगास जीं सांखळीं मध्येच लटकाविलीं आहे ह्मणून वर सां-
गितलें ती या छिद्रांतून चांगली दिसते. ही अगदीं काळीशेण
पडलेली आहे. विजापुरांतील लोक ही सांखळी सोऱ्याची आ-
हे असें ह्मणतात; परंतु ती कसास लाविल्याशिवाय खात्री
होणार नाही, व कसास लावणें तर प्रथम घुमज पाडल्यावांचू-
न ती हातीं येणार नाही अशा तिकाणीं तिचें वास्तव्य आहे;
ह्यामुळे हिला तूनें अनामिका धातूची ह्मणणें भाग आहे !

ह्या घुमजाचे इमारतीजवळ एक निमाज पडण्याची मशीद
आहे, तिचेही कान फार सुबक आहे. परंतु तिची स्थिति तरी
घुमजाच्या स्थितीची सख्खी बहीण आहे व तिच्यांत हल्लीं फां-
सेफारधी व वाटसरू ह्यांच्या जागोजाग तीन तीन दगडांच्या
चुली पेटत असतात !

जहां बेगमचा घुमज, मशीद व महाल.

यास हल्लीं छोटा बोळ घुमज हें नांव असून हा रेलवे स्टेशनाच्या पूर्वेस सुमार दोन अडीच मैलांवर आहे. ह्या ठिकाणीं ह्या घुमजाशिवाय जहांबेगमचा महाल व मशीद हीं आहेत.

जहांबेगम ही सुलतान महंमदची लाडकी कन्या होती. तिनें आपल्या बापाचा घुमज (बडा बोळ घुमज) पाहून, त्या नमुन्यावरहुकूम माझाही बांधावा अशी त्याजवळ विनंति केली. त्यावरून बादशाहानें मुलीचें कौतुक पुरविण्याकरितां आपल्या घुमजाच्या समोरच (पातळींतील एका रेंबेंत) हा घुमज बांधण्याचा पाया घातला. पुढें ह्याचें थोडेंथोडकें काम होतें न होतें तो सुलतान महंमद मृत्यु पावला यामुळे हें काम बहुतेक राहिलेंच ह्मणावयाचें; कारण पुढें छोटा अली याचे कारकीर्दीत जरी ह्याचें काम चाललें होतें तरी त्या वेळीं वारंवार लढाईचे प्रसंग व एकामागें एक काळरूपी शत्रु उभे असत, तेव्हां असल्या कामास बिलकुल स्वस्थता नव्हती व ह्मणूनच हल्लीं जे कांहीं अर्धेमुर्धे काम झालें आहे तें रडतखडत झालेलें आहे, आणि अर्थात् त्याचें वर्णनही आह्मांस रडतखडतच करावें लागणार.

ज्यांना सांप्रतच्या प्रसिद्ध बोळ घुमजाचें आरंभीचें बांधकाम पहावयाचें आहे त्यांना हा घुमज उत्तम सोय आहे. ह्या इमारतीस बड्या बोळ घुमजाप्रमाणें जे चाव्ही बुरुजांस चार मनोरे आहेत त्यांपैकीं आग्नेयेच्या मनोन्याचे मात्र चार मजले संपले आहेत. बाकी कोणाचा एक तर कोणाचे दोन याप्रमाणें संपले आहेत. तसेंच दर्शनी कमानीचें कामही बहुतेक मनोन्यांच्या चवथ्या तळमजल्यापर्यंत जाऊन पोचलें आहे. ह्या घुमजांतील कबरींचा चौथरा बड्या बोळ घुमजाप्रमाणेंच ७६ फुटीचा आहे.

तथापि त्यापेक्षां यांत एक वोन विशेष फरक सद्यःस्थितीवरून दिसतात ते हे कीं, ज्या चौरस खोलीवर बोळघुमजाच्या वास्तविक घुमजाचें काम चढलें त्या खोलीपेक्षां ह्या घुमजाची चौरस खोली ६ फूट कमी ह्मणजे हमचौरस १२९ फुटीची आहे; व दुसरें असें कीं, ज्या चौथऱ्यावर बड्या बोळघुमजांतील कबरी आहेत त्या चौथऱ्यावर कमानी नाहीत, आणि ह्यास त्या आहेत. ह्या कमानींवर बऱ्याच उंचीवर नेऊन तेथून घुमजाचें काम व्हावयाचें होतें असा अजमास दिसतो. ह्यांतील चौथऱ्यावर तेल्या रंगाचे घोटीव व तुळतुळीत दगडांनीं राजकन्येचीं दर्शनी कबर बांधिली आहे, व तिच्या पुढें अशाच दगडांची छोटीशी कबर आहे. ही छोटी कबर कोणाची आहे हें समजलें नाहीं. बाकी बड्या बोळघुमजाप्रमाणें हिच्या तळमजल्यांतील दोन्हीही कबरी अस्ताव्यस्त झाल्या आहेत, व ह्या घुमजाच्या अर्धवट कामामुळें तेथें खासा उजेड आहे; व तो हल्लीं भनगरांनीं मेंढरांकरितां कोंडवाडाच बनविला आहे; आणि वरच्या कबरांच्या जागीं तरी अशीच कांदेरी व दुसरीं क्षुद्र झाडें उगवलीं आहेत ! एकंदरीत ज्या जहांगिरास राजकन्येनें एवढे आपल्या बापाजवळ लाड करून हा घुमज बांधिला त्याचंही तिनें पुरें काम पाहिलेंच नाहीं; पण त्याची ही हल्लींची अशी अवस्था झालेली पाहून पाहणाऱ्या मनुष्याच्या मनाची स्थिति कांहीं चमत्कारिक होऊन जाते !

ह्या इमारतीच्या दक्षिणेस नजीकच बड्या बोळघुमजाच्या नमुन्याप्रमाणें जहांगिराची मशीद आहे, व तिचे नजीकच महाल आहे. तेथें हल्लीं एक ३०—४० घरांचें खेडें आहे, त्यास

१ घुमज बांधित असतांच त्याची कीर्ति जहांगिरास ही इ० स० १६५२ ह्या वर्षी मृत्यु पावली.

ह्या महालावरून 'महाल' हेंच नांव पडलें आहे. या महालद्व-
यापैकीं खऱ्या महालापुढें एक भलें मोठें तळें होतें; पण सांप्रत
त्याची खोली जमिनीबरोबर झाली आहे. मात्र बाजूच्या
बांधकामापैकीं कांहीं शिलक आहे व त्यावरून ह्या तळ्याचा
अदमास बांधावा लागतो.

हा महाल एक मजली असून ह्याची दर्शनी बाजू फारच म-
नोहर आहे. ह्याचा भाग अझून कोठें पडलेला दिसत नाहीं;
परंतु धनगरलोक ह्या महालांत आपलीं गुंरेंमंडरें बांधीत अस-
ल्यामुळें याच्या चुनेगची जमिनीस जिकडे तिकडे खळगे खा-
चें पडले आहेत. हें ठिकाण शहरापासून बरेंच दूर आहे ह्यामुळें
सरकारही इकडे विशेष लक्ष पुरवील अशी आशा दिसत नाहीं.

तोरवें ऊर्फ नवरोजपूर.

तोरवें हें पश्चिमेस शहरापासून चार मैलांवर आहे. ह्याचें
पूर्वीचें नांव नवरसपूर हें आहे. इब्राहिम जगद्गुरु यास गा-
ण्याचा नाद फार होता. त्यानें हल्लीं ज्या ठिकाणीं तोरवें खेडें
आहे तेथें संगीत व नारीमहाल असे दोन महाल इ० स० १५८८
मध्ये बांधिले. त्यांस त्यानें अनुक्रमें नवरस महाल व सुंदर
महाल अशीं नांवां ठेविलीं होती. दुसरा महाल (सुंदरमहाल)
त्याची सुंदरनामक राणी होती तिच्याकरितां बांधिला होता.
ह्या बादशाहास गाण्याचा फार शौक होता व त्याजवळ पुष्क-
ळ गवई होते हें प्रथम भागांत सांगितलेंच आहे. त्यांस त्यानें
चांगलीं चांगलीं वेतनें करून बादशाहानें आपले आश्रित कं-
रून ठेविले होते, व त्या लोकांस राहण्याकरितां ह्मणून नवरस-

पूर हें बादशाहानें आपल्या शहानवाजाखान नामक वजिराच्या देखरेखीखालीं सन १५९८ सालीं बसविलें. इब्राहिम बादशाहाने कारकीर्दीत तें फारच भरभराटीस आलें हें सांगणें नकोच. नंतर हा बादशाह मृत्यु पावला त्या सालीं ह्मजे इ० स० १६२६ त अहमदनगरचा प्रसिद्ध वजीर ज्यास मलिकंबर असा किताब होता, त्यानें एकाएकीं छाप्या घालून ह्याचा विध्वंस केला. त्या दिवसापासून तो हा कालपर्यंत तें अगदीं वैराण होऊन राहिलें आहे.

इब्राहिम रोजापासून तो थेट तोरवेंपर्यंत चार मैल एकसारखा रंगडी रंगड जिकडे तिकडे पसरलेला दिसतो ! विजापूरच्या कोटांतील पडक्या वाड्याच्या भिंतीची तरी साक्ष आहे ; परंतु ह्या ठिकाणीं कोठें एखादी भिंतही दम भरून उभी राहिली नाही. तोरवें गांवाजवळ जवळ गेल्यावर नारी महाल व संगीत महाल लागतात. परंतु हाय हाय ! त्यांची ती हल्लींची स्थिति पाहून काळाचा सपाटा कांहीं विचित्र आहे असें ह्मणावें लागतें. ज्यांस ह्या आदिलशाही बादशाहाचें वैभव निदान इतिहासानें तरी माहीत झालें असेल अशा मनुष्यानें ही शोचनीय स्थिति पाहिली असतां खरोखर तो आसवें दाळील. पूर्वी ज्या महालाकडे नुसतें पाहिलें असतांना डोळे काडीत असत, त्या महालांत सांप्रत तोरव्यांतील लोक दिशेस जात आहेत, मोठमोठ्या भिंतीवर भलीं भक्कम कांदेरी झाडें झुडपें यांनीं आपलें माहेरघर केलें आहे ! ज्या सुंदरीच्या महालांत जिकडे तिकडे नानातऱ्हेच्या बहुमूल्य अत्तरांचा घमघमाट सुटत असे त्या ठिकाणीं हल्लीं मलमूत्रांचा दुर्गंध सुटत आहे ! ज्या संगीत महालांत सुस्वर गायन करणारांचें मन प्रफुल्लित व्हावें ह्मणून नानातऱ्हेच्या फुलांचे गजरे व माळा जिकडे ति-

कडे लटकावीत असत, त्या ठिकाणी कडुलिंब, येरंड वगैरे क्षुद्र झाडे उगवून त्यांचें हल्लीं एकछत्र राज्य माजलें आहे. कोठें पहावें तों नुसती उंच भित, कोठें गच्चीचा छिन्नविछिन्न भाग, कोठें मोडकीतोडकी भव्य कमान, कोठें छिन्नभिन्न झालेले दगडी जिने, कोठें विद्रूप झालेले कोनाडे, त्यांत चित्रविचित्र रंगाची अस्पष्ट लकरी, कोठें वेलींत गुरफटून गेलेलें कारंजें, कोठें झाडांझुडपांनीं दडपून गेलेले हौद, याप्रमाणें ह्या सुंदरानामक सुंदरीच्या सुंदर अशा महालाची वैन्यावस्था झाली आहे.

पूर्वी नवरोजपुरांत जिकडे तिकडे नळाचें पाणी खेळत होतें, तो नळ तुटून त्यांतील पाणी कोठें गेलें ह्याचा पत्ताही लागत नाही. विजापुरांतील खंदकांत तोरवेंहून जो नळ आणिला तो मात्र अझून कायम आहे.

विजापूरवर्णन.

भाग ३ रा.

विजापूरशहराचें वर्णन.

(१) हें शहर उत्तर अक्षांश १६ ५०' व पूर्वरेखांश ७५ ४६' असून याची उंची समुद्रसपाटीपासून १९५० फूट आहे; व हें सोलापूरचे दक्षिणेस ६९ मैलांवर सोलापुराहून धारवाडास जाणाऱ्या रस्त्यावर आहे. विजापूरच्या आसपास २० मैलांवरूनच येथील कित्येक इमारती वृग्गोचर होऊं लागतात; त्यांत बोल घुमज ही पहिल्यानें दृष्टीस पडून जणुं काय तो आपणांकडे दक लावून पाहतोच आहे व या कृपापूर्व दृष्टीनें आपल्या स्वागताची उत्सुकता दाखवीत आहे असा पाहणारास भास होतो. यामुळे आतां आपले पाय विजापुरास लवकरच लागतील असें वाटून त्याची अवलोकन करण्याची जिज्ञासाविशेष वाढत जाऊन, वाटसरू आपले पाय झपझप उंचलूं लागतो, परंतु हें सर्व व्यर्थ ! जसजसें जवळ जायें तसतसा हा घुमज अगदीं मैला दोन मैलांवर आहे असें वाटतें मात्र, परंतु बिचारा वाटसरू कितीक मैल चालला तरी हे दोन मैल सरत नाहीत, व चालणाराची निराशा होऊं लागते. मग कांहीं वेळानें एकाचा वाटसरू हुद्दग्-हुद्दग् करीत शहरांत जाऊन पोहचतो.

आगगाडींतून प्रवास करणारास क्षणजे या घुमजानें फस-

विण्याचें सोडिलें आहे असें नाहीं. निंबाळ स्टेशनास गाडी पोहोंचण्यापूर्वीच एकाएकीं तो आपलें विशाळ स्वरूप दाखवितो, व मी जवळ आहें—भेटीस लौकर धांवा—अशी प्रवाशांस व गाडीस सूचना देऊन जरी गाडी आपलें सर्व सामर्थ्य खर्चून वाऱ्यासारखी पळों लागली तरी पण तीस सारखा वीड तास लागतो. या बोळ घुमजाप्रमाणेंच जे आम्हा येथील ताजमहाल पाहण्यास जानात त्यांचीही स्थिति होते. असो.

(२) एकरांचें याप्रमाणें विजापूरचे नजीक येऊन पोंहचल्यावर मग मात्र हळू हळू क्रमाक्रमानें इतर लहान मोठ्या इमारती आपलीं दीनवाणीं मुखें दाखवितांना दृष्टीस पडतात ! पूर्वेकडे तीन चार मैलांवर ऐनल्मुल्क याचा उंच घुमज व राजकन्या जहांगेम इचा अपूर्ता पण भव्य घुमज माळरानांतून आपलीं केवीलवाणीं शिखरें लोकांस दाखवितात ! हा सर्व देखावा आपण गार्डीतून स्टेशनाच्या पूर्वेकडील मात्र पाहिला, पश्चिमेकडील देखावा दृष्टीस पडतांच मनावर जो कांहीं विलक्षण परिणाम घडतो तो सांगतां येत नाहीं !! त्याचा अनुभव पाहिजे.

(३) ज्यास इतिहासज्ञानाचे नांवानें आंखळ्या एवढें शून्य, तो मनांत हणेल कीं, 'आपले पूर्वज अशीं अगडबंब कामें करीत होते तरी कशाला ? काय हा पैशाचा अपव्यय ? काय हा दीर्घ प्रयत्न ? त्यांस कांहीं उद्योग नव्हता काय ? खरोखर अशा प्रकारचीं अचाट व अतोनात खर्चाचीं कामें करण्याचें त्यांना कांहीं प्रयोजन नव्हतें ; राज्यांत चांगला बरोबस्त राखिला असता, पुष्कळ सैन्य ठेविलें असतें, तर एवढा खर्च व ही विलक्षण खटपट करायास नको होती.' परंतु हें त्याचें ह्मणें

‘कहाचिन्’ हल्लींच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधानें मात्र लागू पडलें असतें, हें विचारी मनुष्य तेव्हांच कबूल करील.

दोन शतकांपूर्वी असें ह्मणणारास जरी राज्यपद दिलें असतें तथापि असे तद, खंरक वगैरे बांधावयाचें त्यालाही भाग पडलें असतें. एकंदरीत ती वेळच कांहीं वेगळी होती. आतां-प्रमाणें लोक अगदीं निःसत्त्व व भुक्तेबंगाल नव्हते. त्या वेळचें पाणीच कांहीं वेगळें होतें. त्यांच्या आंगां वीरश्रीचें वारें झळकत होतें. हल्लींप्रमाणेंच मुलगा शाळेंत जाऊं लागला नाही तोंच “विधलें दुःख परानें, उसनें फेडूं नयेचि सोसावें, । शिक्षा देव नयाला करिल ह्मणोनी उगेंच बैसावें ॥ ” याप्रमाणें त्यांच्या डोक्यांत भरवून देण्याविषयीं शाळामास्तरानें कधींही उरस्फोट केली नव्हती. त्यांची आयुष्याची दोंरी पन्नाशीपर्यंत नव्हती, आतांप्रमाणें पंचविशी लोटल्याबरोबर ‘कृतांत-कटकामलध्वजजरा’ दिसूं लागत नव्हती. काळजीनें त्यांचीं अंतःकरणें करपलीं नव्हतीं. मिशनरींच्या बडबडीनें त्यांचीं माथीं फिरून गेलीं नव्हतीं. वीरश्री, स्वदेशाभिमान, जात्यभिमान, मानापमानाची चाड वगैरे सद्गुणांनीं ते अधिक मंडित होते. त्या वेळचे लोक मुलगा १६ वर्षांचा झाला कीं त्यास शाळेंत खिळून टाकीत नसत. व्याकरण—भूगोलखगोल—खाड्या—केपें—लंडनची लोकवस्ती—आह्लासर्दची कारकीर्द व ‘खडकाळें मावळांत आहे’ वगैरे घोक्पट्टी करवून मुलें क्षयरोगी करीत नव्हते. घोड्यावर चांगलें बसतां आलें—तरवारीचे दहा-वीस प्रकारचे हात खेळतां आले—भाला सफाईनें टाकितां आला—तिराचें आणि बंदुकीचें अचुक निशाण मारतां आलें आणि घोड्याची परीक्षा करितां आली कीं आटपला विद्याभ्यास. ही क्षात्र विद्या त्यांच्या घरचीच पिढीजाही होती. शिवाजी व प-

हिला बाजीराव हे तर नेहमीं ह्मणत कीं, लिहिणें व हिशेब ठेवणें हीं भदुरग्यांचीं कामें, व त्यांनीं हें सत्यही करून राखविलें. शिवाजी रावोजीपाशीं कीर्तितवाणीच्या माहितीची घोळपट्टी करीत बसता तर मराठ्यांची गादी स्थापित झाली असती काय ? बाजीरावानें अटकेपर्यंत मराठ्यांच्या निशाणाचा झेंडा रोखिला त्यानें कधीं भूगोल पाठ केला होता काय ? असो.

(४) आदिलशाही घराण्याचा पहिला बादशाहा जो यूसुफ यानें गिचन हळ्ळी, बिजन हळ्ळी, चंदनकेरी, खादगी खेडकेरी, कोरबोरहळ्ळी, व कुरणकोटी अशीं सांत खेडीं मोडून हें विजापूर वसविलें. या शहरास आदिलशाही घराण्यांतल्या निरनिराळ्या बादशाहांनीं निरनिराळीं नांवें दिलीं. पहिला बादशाहा यूसुफ यानें 'विजयापूर', अली (१) यानें 'विद्यापूर', सुलतान महंमद यानें 'महंमदपूर' वगैरे, परंतु सांप्रत 'विजापूर' हेंच नांव प्रसिद्ध आहे.

(५) यूसुफ आदिलशाहानें प्रथमारांभी 'बीजन हळ्ळी' मोडून तेथें किल्ला बांधिला. त्यापूर्वी त्या खेड्यांत एक कच्चा विटांची जबरवस्त भिंत होती ती किल्ला बांधिते समयीं बादशाहाच्या मनांत जमीनरोस्त करावयाची होती, परंतु त्या खेड्यांतील वयोवृद्ध पाटलाचे विनंतीवरून त्या खेड्याचे साक्षीकरितां ह्मणून ती तशीच त्यावेळीं कार्यरत राखिली होती. ही विजापुरापेक्षांही वडील भिंत नुकतीच विजापुर हें जिल्ह्याचें मुख्य ठि-

१ कानडी भाषेंत "हळ्ळी" याचा अर्थ गांव व "केरी" याचा अर्थ वाडी असा होतो.

काण करण्यासंबंधानें इंग्रज सरकार किल्ल्यांतील इमारती दुरुस्त करीत आहे त्यासंबंधानें निजधामास पोंहचली.

(६) ह्या शहरास दोन भुईकोट किल्ले आहेत; एक भांत व एक बाहेर. आंतील भुईकोट किल्ला पाडून तो भुईभरोबर करण्याचें काम सांप्रत चालू आहे. बाहेरील किल्ल्यास तर जाग-जार्गी खिंडारें पडलीं आहेतच.

(७) सांप्रत मुंबई, कलकत्ता, मद्रास वगैरे शहरें हरएक प्रकारें प्रसिद्ध व भरभराटीत आहेत त्याचप्रमाणें आदिलशाही अमदानीत विजापूरची स्थिति होती. या वेळीं विजापूर शहरांत लहान मोठी मिळून ९,८४,००० घरे असून शहराची खाने-सुमारी १८ लक्ष होती. त्या वेळीं विजापुरांत राहावयास मिळणें हें एक आपलें परम सुदैवच असें लोक समजत असत. 'जन्मा आलीयाचें फळ—मुंबई देखावी एकवेळ', हें आधुनिक 'बडबडपुराणांतील' वाक्य त्यावेळीं विजापुरास लागू पडत होतें.

सकृद्दर्शनी हा आंकडा असंभवनीयसा दिसतो, परंतु ज्यानें विजापूरचा विस्तार पाहिला आहे, शहरापासून कित्येक मैलपर्यंत एकसारखीं मोडकीं तोडकीं घरे, त्यांचीं छिन्नविच्छिन्न भिताडे व दगड विटांचे ढीग पाहिले असतील, भुईत खणूं लागल्यास मोडक्या घरांची साक्ष-अंबारिं-कवलें-खांब-घोटीव दगड वगैरे ज्याचे दृष्टोपत्तीस आले आहेत त्यास अशी शंका कदापि येणार नाही. असो.

(८) वजीर, उमराव, मानकरी, बडेखान, छोटेखान, अशा बड्या बड्या लोकांचे एकमजली व तिमजली असे वाडे कोटाच्या आंत होते व सौदागर वगैरे परदेशीय लोक कोटाच्या बाहेर राहत असत. ह्या खाण्याकरितां व ऐषभारामाकरितां ठिक-

ठिकारणीं अनेक बगीचे लागून गेले असत. त्याप्रमाणें बाव-
डघाही सर्व शहरभर अनेक होत्या, व त्यांचें पाणी मजेदार
रीतीनें ठिकठिकारणीं खेळविलेलें असे. इब्राहीम जगदगुरूस
गाण्याचा ह्मटला ह्मणजे पहिल्या प्रतीचा शोक असे. त्या-
जवळ निरनिराळ्या देशांचे रागरागिणींवर गाणारे असे एक
नव्हे दोन नव्हे, तर साडेचारशें गवयी पगार खाऊन पडले
असत. त्यांचा आलाप ह्या बागांतून नेहमी ऐकूं यावयाच्याच !
त्यांची प्रत्यहीं झडती होत असे, त्या वेळची ती बहार काय
सांगावी ? हे जणु स्वर्गाचे गंधर्वच क्षापमस्त होऊन येथें आले
आहेत काय ? असें वाटावें ! हाय ! हाय ! ! आतां त्या सर्वांचा
समूळ व्हास होऊन त्याच विजापुरांतील लोक संगीत शाकुं-
तल नाटक पाहण्याचे इच्छेनें सांप्रत ६० मैलांवर सोलापुरास
तंगड्या तोडीत येण्यास चिलकुल अनमान करीत नाहींत !

(९) शहरांतील सर्व अमीरउमराव, सरदार, मानकरी, शे-
टसावकार वगैरे आपापल्या लवाजम्यासह जुम्याचे दिवशीं
(शुक्रवारी) जुम्मा मशिदींत जात असत. त्या वेळचा तो
थाट व ती शोभा यांचें यथातथ्य वर्णन करणें ह्मटलें ह्मणजे
त्या वेळच्या मनुष्यासच पुसलें पाहिजे. नानातऱ्हेच्या मूल्य-
वान् रंगीबेरंगी गालिचावर सुवर्णाच्या वेल काढिलेल्या महि-
रपी, अशा त्या माहिरपींवर चित्रविचित्र पोषाखाचे—पायघोळ
आंगरख्याचे—भव्य छातीचे धष्टपुष्ट इमाम कोणीकडे ? व
हल्लींची शोचनीय स्थिति कोणीकडे ! त्यांची ती धर्मावर पूर्ण

१. शहरांतील प्रसिद्ध “ नऊ बावड्या ” येणेंप्रमाणें:—

१ हुजूर बागची बावडी. २ ऐलगोड बावडी. ३ हेगोड बावडी.
४ मन बावडी. ५ हेल बावडी. ६ ताज बावडी. ७ संदळ बावडी. ८
कैसरखान बावडी. ९ कमालखान बावडी.

श्रद्धा पाहून हल्लींच्या एकाच्या धर्मपालक मुसलमानास आश्चर्य वाटून मान खाली घालावयाची पाळी यावयाची!

बादशहा जुम्यास निघाले कीं सोन्यारुप्याचीं जाणीं व सोन्यारुप्याचींच कुत्रीम फळें रस्त्यांतून एकसारखीं पेंरीत, व तीं फकीर गोळा करून नेत. त्याचप्रमाणें इतर बडे लोक वगैरेही मोठा दानधर्म करीत असत. हे हिंदु धर्माचा किती तिरस्कार करीत असत हें ह्मणजे कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाहीं.

तीर्थे क्षेत्रे तीं मोडलीं । ब्राह्मणस्थानें विघडिलीं ॥

सकळ पृथ्वी आंदोलिली । धर्म गेला ॥ १ ॥

रामदास.

पूर्वी बादशाही अमलांत ज्या जुमामशिर्दींत शुचिर्भूत झाल्या-
शिवाय आंत जाण्यास कोणाचीही प्राप्ता नव्हती तीच जुमा-
मशिर्द ह्या विजापूरचे वाटोळें झाल्या दिवसापासून हळू हळू
बेवारशी गुराडोरांचें व जनावरांचें वसतिस्थान होऊन राहिलें
होतें, इतकेंच नव्हे तर येथील कित्येक लोकांच्या सांगण्यांत
असेंही आहे कीं, परमुलखांतील कित्येक मुशाफर वगैरे या
शहरीं आले असतां ते या मशिर्दींत उतरत असत; त्यांनीं तर
हें स्थान अगदींच भ्रष्ट करून टाकिलें होतें. हें परस्थ लोकांचें
असो; परंतु येथल्या कित्येक 'वस्तावांस' काय ह्मणावें, हें
मात्र समजत नाहीं. त्यांजकडून या ठिकाणीं जो भ्रष्टाचार
चालत असे तो कांहीं पुसूंच नये! असो. सांप्रत हा सर्व प्रकार
मुसलमान लोकांच्या सत्कारांत पाठविलेल्या अर्जावरून अग-
दीं बंद झाला आहे इतकेंच नव्हे, पण तिची दुरुस्तीही झाली
आहे.

(१०) मुसलमानांचे लमें करण्याचे दिवस आले ह्मणजे

शहरांत सर्वत्र अवर्णनीय कडाक्याचा काय एकादा उत्साहच चालला आहे असें वाटत असे. नानातऱ्हेच्या मधुर वाद्यांनीं शहर कसें अगदीं ढणाणून जाई. समारंभांत कित्येक हत्तींच्या अंबारींत, कित्येक सुंदर रथांत, कित्येक घोड्यावर बसत. एका अंबारींत सरदार, उमराव बसले तर दुसऱ्या अंबारींत त्यांचा 'पेचवान' हुक्का असे. नळाचें पाणी जसें एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर चढवितात त्याप्रमाणें ह्या उमरावांच्या तोंडांत (झरझरी) नळी सोडलेली असे. ती नळी आपसांत 'आप लीजीये' 'आप लीजीये' असें करितां करितां व हुक्याच्या होंद्यांतील नौकर चिलम्यांतील रणरणीत विस्तर फुंकतां फुंकतां तो सुगंधित गुडाखु लयास गेला तरी त्यांचें 'आप लीजीये' 'आप लीजीये' चाललेंच असे.

ही वरात रस्त्यानें मिरवत मिरवत येऊन प्रथमतः आसराचें दर्शन घेऊन जुम्मा मशीद वगैरे रस्त्यांतून जाई त्यावेळीं हजारां नगरवासी स्त्रीपुरुष वाड्यांच्या गच्चयांवरून, खिडक्यांतून, झरोक्यांतून व चिकाच्या पडद्यांतूनही हा मनोहर थाट पहावयास जमत. एकसंन्यायच्छेदेंकरून हा सर्व दणदणाट पाहून एखादा नवखा मनुष्य तर घाबरूनच जावयाचा.

(११) मुसलमान लोक ह्मदले ह्मणजे जात्या मिजासी व थाटदार. ह्या थाटाची परम सीमा ह्मणजे लग्नसमारंभांत (सादींत) व्हावयाची. आदिलशाही अमरातींतील लग्नसमारंभाचा थाट वर्णन करणें ह्मणजे सोमनाथाच्या देवालयांतील संपत्तीचें वर्णन करण्यासारखेंच समजावयाचें. काय ह्मणे-देवासमीर जी घांट टांगिली होती तिच्या सोऱ्याच्या सांखळीचें वजन दोनशें मण होतें ! मूर्तीच्या आंत हिरे, माणकें, पाच वगैरे रत्नें आठ कोटी रुपयांचीं कोंबून टाकिलेलीं होती ! देवापुढें

नित्याच्या झडतीला ५०० नायकिणी होत्या ! व म्लेंच्छासंगें कित्येक दिवस फक्त देवाचे पुजारीच लडत होते ! वगैरे हें आतांच्या लक्ष्मीच्या सावत्र पुत्रांस खरें तरी कसें वाटावें ! मिस्ट्रीज ऑफ लंडन व पारिस हीं पुस्तकें अगर हीं इतकीं दूरचीं तरी कशाला ? आपलें जवळचें नेटिव्ह नाइट्स कां घडकाभर ध्याना, हीं पुस्तकें वाचीत असतां त्यांतील काल्पनिक मजकूर जितका 'सत्य' वाटतो तितकाच, कदाचित् त्याहूनही कांक-णभर जास्त वरील सोमनाथादिकांचे संपत्तीचें वर्णन वाचून वाटल्यास नवल तें काय ? कांहीं दिवसांनीं भरतखंडाच्या पूर्वाच्या संपत्त्यादिकांच्या अशा प्रकारच्या वर्णनास 'कल्पित कादंबरी' ह्मणण्याची पाळी येते काय नकळे !

(१२) शहरांत ज्यास हल्लीं ब्रह्मणां द्रवाजा असें ह्मणतात त्याच्या आसपास मगध्यांचे व ब्रह्मणांचे दोलेजंग वाडे होते. त्यांपुढें सुवासिक फुलझाडांचे बाग असून भेंघवृष्टीप्रमाणें कारंजांच्या तुषारांनीं त्यांचीं आलये शीतल होत होती ! त्या वाड्यांत ते आपल्या बिकट संहिर्षीच्या गोष्टी, तसेंच आपणांवर जिवावरचे प्रसंग कसे गुढगळे व तरवारीच्या जोगावर आपण त्यांतून कसे मुक्त झालों व गैरे ते एकमेकांस सांगत बसत. हाय ! हाय ! हल्लीं ते वाडे व तें तिक्राण अगदीं वैराण बनून दिवसा देखील तेंथे जाण्यास भीति वाटते. तिकडे पाहवें तिकडे पडकीं थें व दगडामातीचे ढीग व त्या शूरांच्या वाड्यांच्या भिनाडांवरील राट निवडुंग हें सात दृष्टीस पडतें ! तसेंच तिकडे तिकडे विहिरी पसरल्या आहेत—कारंजीं व तळीं भयाण झालीं आहेत—त्यांचीं द्रव्य व भान्य सांशविण्याचीं कोठारं व तळघरं सूर्यनारायणास नमस्कार करीत आहेत, असेंही दिसतें.

(१३) शहरांत व शहराबाहेरही तिकडे तिकडे हल्लीं देखील

घुमजच घुमज कृष्टीस पडतात. ते इतके कीं, हे घुमज हणजे विजापूर ओळखण्याची एक खूणच होऊन गेली आहे. योम-सामर्थ्यानें जर एकाच्या मनुष्यास अचानक व त्यास न कळ-तां या शहरांत आणून सोडतां आले तर तो या खुणेवरून चट-कन् 'मी विजापुरांत कसा आलों' असें ह्मटल्या जांचून राह-णार नाहीं. याप्रमाणें शहरांत व त्याच्या आसपासही कित्येक मैलपर्यंत हे असे असंख्य घुमज वगैरे पाहून कोणालाही असें वाटल्याजांचून राहणार नाहीं कीं, "हें खूळ आहे तरी काय ? विजापुरांतील पूर्वीच्या बादशहादिकांनीं ईश्वरापाशीं काय मक्ता केला होता कीं, आही अमुक घुमज बांधून देऊं ह्मणून; । आहारनिद्राभयमैथुनांहून विशेष गोष्ट ज्ञान ईश्वरानें मन-व्यमात्रास दिलें आहे त्याचा खरा हेतु ह्मणजे अगडबंब घुमज व इतर इमाती उठवून व्याव्या येवढाच आहे असें ते समजत होते काय ? अगर आपलें स्मारककृत्य करणें ह्मणजे आपल्या नांवाचे घुमज बांधणें याव्यतिरिक्त आपलें नांव जगांत रहा-ण्यास दुसरें साधनच नाहीं, असें ते समजत होते काय ? अगर काय होतें तरी काय ? हें आपणास तर बाबा कांहीं कळत नाहीं. मग काय असेल तें असो." युसफ आदिलशहापा-सून तों थेट शेवटच्या शिकंदर बादशहाअखेर दोनशें वर्षेपर्यंत, एकसारखे घुमज व त्यापुढें मशिदी बांधण्याचें काम चाललें असावें व त्याचें कारण असें होतें कीं, ज्या वजीर-उमराव-सर-दार वगैरे जवळ द्रव्य सांचलें कीं ते आपल्या नांवालाैकिका-प्रमाणें घुमज, मशिदी बांधीत असत, व त्यांतच त्यांस महत्कू-र्य व पुरुषार्थ वाढत असे, इतकेंच नव्हे, तर हें एक धर्मबंधीं कर्तव्य आहे असेंही ते समजत असत. कार्शित जिकडे तिकडे देवालयें नाहीं का आपण पहात ? त्यांचें कधीं आपणांस आ-

अर्थ वाटतें काय ? तद्वतच या ' अल्लोपासकांची ' हीं उपासनागृहे (वेवालयें) च समजावयाचीं.

शिकंदराच्या वेळीं वजीर उमराव इत्यादिकांचें जाडें प्रस्त माजलें होतें तसें कोणाच्या वेळीं नसेल. या अमीर उमरावांस पैशाची कांहींच खातर नसे. असतें कशानें ? एकेकाची संपत्ति, इतकी होती कीं सांप्रतचें विजापूर खरेदी करण्यासही तो समर्थ झाला असता ! ह्या उमरावांजवळ अगणित पैसा होता व यामुळें त्यांच्यांत दुकळी झाली व आपसांत वैमनस्यें पडलीं हेंही साहजिकच झालें, व याचा परिणाम जुम्मा मशीद हें जें सार्वजनिक उपासनागृह होतें व ज्यांत पूर्वीपासून सर्व उमराव जमा होत असत, त्यांनीं या आपसांतील वितुष्टामुळें त्या मशिदींत जमण्याचें बंद करून आपापल्या वाड्याशिजारीं वेगवेगळ्या मशिदी आपणांकरितां व आपल्या गुरूंकरितां बांधिल्या व या मशिदींपुढें व घुमजांपुढें पाण्याप्रमाणें पैसा खर्चून एकेकेकांच्या चढाओढीनें अवर्णनीय शोभा आणिली होती. बहुतकरून प्रत्येक घुमजाजवळ निदान एक तरी सुंदर विहीर बांधून तींत उत्तरण्याचे मार्गही फार सुरेख केले होते. घुमजापाशीं कारंजें असून आसपासच्या जाग्यांत थाटशर बाग उठवून दिले होते, व त्यांत लहान लहान फरसबंदी पायमार्ग केले होते. जेव्हां पहावे तेव्हां अगर्शी गरिगार वाटावे असे बाग शहरांत जागोजाग असल्यामुळें शहरास किती शोभा आली असेल व शहर त्या अमदानींत किती सुरेख दिसत असेल याची कल्पना करणें हेंच जास्ती प्रशस्त होणार आहे.

(१४) ज्यास या विजापूरचें पूर्वीचें वैभव ठाऊक नाही असा एखादा नवखा मनुष्य या प्रवेशाच्या आसपास व विशेषतः

विजापुरास येऊन उतरला असतां त्यास वाटेल कीं हें काय ! ही जागा तर स्वशासनभूमी (मसनवटा) आहे. आपण येथें राहवें तरी कसें ? असें ह्मणून त्यानें सुमारे १५^० मैलांच्या आसपास राहण्याकरितां ठिकाण शोधिलें, तथापि घुमज, मशिही, जिकडे तिकडे मोठमोठ्या शिळा व दगड पेरलेले त्याच्या दृष्टीस पडतील. ह्या इमारती बांधिल्यापासून तो हा कालपर्यंत त्यांची दुरुस्ती किंवा दगडुजी कोणीही केली नाही. फार तर काय, पण त्यांतील केरही कोणी काढीत नाहीत तरी त्या तशाच आहेत. पांकोळ्या व भुयारांतून विषारी जनावरां खुशाल नांदत आहेत !

(१५) खांवासखान मुसतफाखान यांचे आसारमहालाजवळील वाडे तसेच मुरारपंडित (गुरहरपंडित), किशवरखान, आफसुलखान, ताजखान उर्फ मलिकसंदल वगैरे मी मी ह्मणारांचे वाडे शहरांत झळकत असत; त्यांवर नाना तऱ्हेची सोनेरी वेलबुडी काढिली अस; कोनाडयांतून विचित्र रंगाचें चिनई सामान व तऱ्हेतऱ्हेचीं चित्रें शोभकरितां ठावलीं असत. सुवासिक फुलांचे हार व गजरे खुंदयांवरून लटकावीत असत.

* Hamilton thus describes: ' The ruins of old Delhi cover the plain for an extent of nearly eight miles to the south of the modern Shahjehanabad, exhibiting throughout the east tract one of the most striking scenes of desolation to be met with throughout the whole world '— *Hand-book of India and Egypt*.

हॅमिल्टन साहेबांनीं प्रथम विजापूर पहावयाचें होतें ह्मणजे त्यांस " सर्व जगांत " हीं बरील अक्षरे घालतां आलीं नसतीं ह्यावरून साहेब मजकूर यांनीं विजापूर पाहिलें नाहीं असें दिसतें.

गाद्या, गिद्या, लोडें यांची रेलचेल असे. अत्तरदाण्या, गुला-
बदाण्या वगैरे पात्रें प्रदर्शनाप्रमाणे मांडलीं असत. रंगमहालां-
तील व जनानखान्यांतील अवर्णनीय शाभा तर पुसूंच नका.
रासरासींची यांच्याजवळ लयलूट होनी. फक्त यांचें हुक्कांचें
एस्टाब्लिशमेंट (Establishment) निराळेंच होतें. हुक्काधिपति
हुक्कांत पाणी घालणारा, हुक्कांवर विस्तव ठेवणारा, हुक्के-
साफ करणारा, गुडाखु मळगारा, हुक्काची नळी खाविड
यांच्या तोंडास लावणारा, व हुक्काचें कोठार संभाळणारा व-
गैरे तर तांचें 'हुक्का एस्टाब्लिशमेंट' होतें ! यावरून इतर रा-
सरासीं किती बरें असतील ? असो.

ज्या खोवासखानानें विजापूरच्या राज्याच्या लगामाचीं सूत्रें
आठ वर्षेपर्यंत आपल्या हातांत वागविलीं होती, ज्याच्या वा-
ड्याकडे नुसतें पाहण्याचीही कोणास छाती होत नव्हती त्या
वाड्याचा अगतीं सत्यनाश होऊन गेला आहे. त्याचीं सुव-
र्णानें मढाविलेलीं मोठीं मोठीं बहालें इमारतीचा नाश करून
नगरवासी लोकांनीं व ज्यांचा हात पडेल त्यांनीं नेलीं ! हें पाहून
कोणाही मनुष्यास दुःख वाटल्यावांचून राहणार नाही त्याच्या
वाड्याच्या भिंती जणूं वारिद्याचें पांघरूण ओढून केविलवाणीं
व वेडींवांकडीं तोंडें करून उम्या आहेत व त्या पडक्या वा-
ड्यांत सांप्रत लोक बहिर्दिशेस जात आहेत ! ! ज्या खोवास-
खान याच्या वाड्यापुढें अरब रोहिले यांचा पाहारा होता त्या-
ऐवजीं हल्लीं मोठमोठे भुजंग व विषारी जनावरें यांचा सनही
पाहारा आहे यामुळे ह्या भयानक मंदिरांत जाण्यास [पूर्वीप्र-
माणेंच] भीति वाटते.

याचप्रमाणें नबाब मुसतफाखान याच्याही वाड्याची बहुतां-
शा अशीच शोचनीय स्थिति झाली आहे. यामुळे त्या शूर

पुरुषाची मशीद आहे. याचे वंशज हल्लीं याच पडव्या वाड्यांत राहतात. यांची हल्लींची वैन्यावस्था पाहिली असतां ' बडा घर व पोकळ ' स. ' याप्रमाणें अनुभवास येऊन दुःख वाटतें ! जो नबाब मुसलफाखान सुंदर गुलाब, जाईजुई यांच्या पुष्पशय्येवर निद्रा करीत असे त्याच्या त्या पुष्पवृक्षांचीं स्थानें व त्या कारंजांचीं ठिकाणें हीं हल्लीं शतधा विरीण झालीं आहेत.

(१६) विजापूरांतील त्या काळच्या ह्या सर्व इमारतींस दगड लांबलांबून आणिले असावेत असे त्या दगडांच्या बाह्य स्वरूपावरून दिसतें, व आमचे श्वेतद्वीपस्थ लोक त्यांची फारच वाखाणणी करितात. विजापूरकरांच्या अमदानींत सर्व कांहीं इमारतीच जिकडेतिकडे बांधण्याचें काम चाललें असावें, असेंही वाटतें. एकांत जर एकादा सुंदर वाडा, घुमज अगर मशीद बांधिली तर दुसऱ्यांत अधिक पैसा व अधिक अकल खर्चून त्याच्यावर ताण करावी, हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्याप्रमाणें हजारों इमारती बांधिल्या गेल्या. ह्या इमारतींचें दर्शनी काम जसें फारच मनेवेधक आहे तशीच त्यांची मजबुतीही तारीफ करण्यासारखी आहे,

At Bijapur well selected stones have worn well and many still retain much of their sharpness. Beautiful carvings, chiefly arabesques and traceries, may be seen in the Ibrahim Roza, the Mehtri Mahal and Jama Masjid, not to mention many other less important examples in the many mausoleums scattered about in every direction. The whole of the immense walls surrounding the city together with Turweh, are built of well-stooled basaltic rock.—*Memoirs of the Geological Survey of India, Vol. XII.*

व त्यांत कारागिरांनीं आपलें कौशल्य दाखविण्यास बिलकुल कमी केलेलें दिसत नाहीं. लांकडावर देखील जसें नकशीकाम करितां येणार नाहीं असें नकशीकाम त्या कारागिरांनीं दगडावर करून दाखविलें आहे. बादशहाचे वेळीं अशा लोकांस कोरड्या पदव्याच न देतां योग्य इनामत देऊन कित्येकांस गांवही इनाम करून देत असात.

(१७) विजापूरचें राज्य ऐन भरभराटींत असतां त्याची चतुःसीमा येणेंप्रमाणें होती:—दाक्षिणेस निरानवीपासून तुंगभद्रा नदीपर्यंत मुलूख व पलीकडे अद्रेणी परगणा. पश्चिमेस कोंकण-पर्वीतील चाणक्रोडपासून रामेश्वरापर्यंत मुलूख, पूर्वेस रायचूर, उद्गीर, मलक्रर व बेदर असे चार परगणे. उत्तरेस अकलक्रोड नळदुर्ग, कालीयान व सोलापूर.

राज्याचा वसूल येणेंप्रमाणें:—

ऐन वसूल ७,८४,६१.८१७ रु० १ आ० ६ पै०.

मांडलिक १६ राजापैकीं फक्त श्रीरंगपट्टणची खंडणी ५८,५१,३६१ रु० १२ आ० व बाकीच्या १५ राजांकडून मिळून एकंदर ५,२५,६१,६४९ रु०. शिवाय बंदरवसूल येणेंप्रमाणें:—

दाभोळ ७,०००, खेलहडी ७,०००, चिपळूण १५,०००, सगर १,०००, गोंव ३७,५००, इसलामपूर (राजापूर) २४,०००, सत्याऐशी, १०,०००, खारिपाटण ५,०००, हुचेरी ५,०००, सागोली ३,५००, सिव्होट ५,०००, खेड ५,०००.

(१८) अदिलशाहींतील निरनिराळ्या बादशहांचे वेळीं निरनिराळीं नाणीं चालत होती. सुलतान महंमदाच्या वेळीं अशरफी (मोहर), परताप, होन, धरण असें सोन्याचें नाणें चालत

१. हे पुढें बंद झालें व गोंयाच्या कपतानास दिलें. (१५१०).

होत. इब्राहिम (पहिला) याचे वेळीं इब्राह्म्या, सतलाम्या चालत होती. इब्राहिम जगद्गुरूच्या वेळीं 'नवरस' नामक नाणें चालत होते. खेरीज कित्येक अल्पायुषी नाणीं तर एका बादशहाच्या वेळीं चालू होऊन लागलीच दुसऱ्याच्या वेळीं बंद पडत ती वेगळीच.

(१९) विजापुरांत सांप्रत ज्या पेठा व बाजार आहेत त्यांची सांप्रतची लोकसंख्या यणप्रमाणें:—

पेठेचें नांव.	लोकसंख्या.
तवरपूर	२०४
जगती बाजार...	९११
पाच्छापूर	१८६
वौलत बाजार	३७१
ठाणें बुजरुक बाजार	२३८
नागथान बाजार	२९२
शिकारखान बाजार...	१८३
क्रमालखान बाजार...	३७०
अनिखिडी बाजार	७३
निरकी बाजार... ..	२९
शहाअबुतुराब बाजार	८५
जुम्हामशीद बाजार...	८८
मुरादखान बाजार	३७६
लंगर बाजार... ..	१८१
फत्तेजमा बाजार	१२३

१. सन १८८१—८२ सालाचे खानेमुमारीवरून हे आंकडे घेतले आहेत. पेठा केव्हां व कोणाचे वेळीं स्थापित झाल्या हें प्रथम भागांत दर्शविलें आहेच.

पेठेचें नांव.	लोकसंख्या.
कारंजी बाजार...	१२४
इम्राहिमपूर ...	५८९
अफसलपूर ...	१६२
शापुरवर्गा ...	६१९
कालेबाग ...	२२
बाराखुद बाजार ...	९२५
पुलाणी बाजार ...	८७
रुमीखान बाजार ...	३०
शाहपेठ बाजार ...	९८
पाले बाजार ...	२२०
हैदरखान बाजार ...	३३१
महमदशाहा बाजार...	६२१
खजीनी बाजार ...	२१९
जोरापूर ...	११७१
एखातपूर...	१५७
फकराबाद ...	११८
खदानपूर...	५६८

 ९,७७१

विजापुरांत लोकसंख्या कायती एवढीच. त्यांत मुसलमान सुमारे ४,०००, लिंगाईत २,०००, इतर हिंदू [सर्व जातींचे मिळून] ३,२७१ व ब्राह्मण ५००.

येथें एक म्युनिसिपाल कमिटी आहे तिचें वार्षिक उत्पन्न अवघें २००० रु० [निव्वळ घरपटीबद्दल सुमारे १२५० व इतर जकात वगैरे सदरफदर ७५०]. रस्ते वगैरे पब्लिकवर्क्सकडून होतात.

(२०) लोकांचा मुख्य उद्योग शेतकी, व्यापार व जाडें-भरडें कापड विणणें हा आहे. कांहीं लोक मोलमजुरी-ही करितात. विजापूरच्या आसपास सुमारे १२ मैलपर्यंत एक झाडही विसावयाचें नाहीं. जिकडे पहावें तिकडे केवळ सपाट मैदान, रखरखित जमीन, मृगजळाच्या लाटा, खडकाळ प्रदेश. ऐन पावसाळा असला तरी हिरवें हणून कांहीं विसावयाचें नाहीं. डोळ्यास लावावयास देखील पाणी मिळावयाचें नाहीं. कोटाच्या आंत मात्र पाण्याची लयलुट. जिकडे तिकडे विहिरी व तळीं यांचा सुकाळ; खंदकांतील पाणी व हौसांतील पाणी खळखळ वाहत असतें. यावरून ज्या युसुफ आदिलशहानें हें शहर वसविलें त्याच्या योजनाशक्तीची तारीफ करावी तितकी थोडीच. कित्येक भाविक लोकांच्या संगण्यांत असें आहे की, ह्या बादशहानें तपश्चर्या करून कृष्णान्वीस प्रसन्न करून घेऊन यथे आणून सोडिलें व ती या विजापुरांत गुमरूपानें आहे. याएव्हे जिकडे खणावें तिकडे ५१० हातांवर पाणी लागतें

गांवांतील गुरेडारे गांवांतच चरतात व त्यांचें ह्या गांवांतीलच चाण्यांवर उपजीवन होतें. वकर्ग, मेंडें वगैरे उंच क्रिष्ण्यांच्या व भव्य इमारतींच्या मोडक्या शिखरांवर चढून आपलें उदरपोषण करितात. बहुतेक शेती डोण नदीच्या कांठीं होते. ही नदी लहान आहे पण हिचें पाणी बऱ्याच असून खारट लागतें. दुथडीस एकसारखें कित्येक मैलपर्यंत काळेंभोर रान असून एकसारख्यां ज्वारी वगैरेचीं क्षेत्रे पिकून राहतात. अहाहा ! येथील जेधळा पाहून व त्याचें तें सुंदर कणीस पाहून तहानभूक निवून जाते. त्याचीं वीड वीड पुरुष उंच ताटें डोलत असतात, तें पाहून फारच समाधान वाटतें. ' पिकेल डोण—तर

खाईल कोण' असें जें ह्मणतात तें अक्षरशः खरें आहे. याप्रमाणें ही नदी इकडील लोकांची अन्नदात्री तर खरी, पण इच्या अंगीं एक जबरदस्त दुर्गुण आहे तो हा कीं, ही नदी केव्हां केव्हां वाटसरू व गुंढोरें यांस फसविते ! हींत लोण्यासारखा गाळ असल्यामुळें नेहमींचा रस्ता सोडून अंमळ बाजूला पाय पडतांक्षणींच ते खालीं खालीं जातात व शेवटीं ही विश्वासघातकी नदी त्यांस गड करिते.

(२१) ह्या लोकांचें मुख्य भक्ष्य ज्वारी, गहूं व बाजरी व क्वचित् तांदूळ. मुख्य पीक ज्वारी (यांत मुंगारी व हिंगारी असे दोन भेद आहेत). शिवाय गहूं, हरभरा, बाजरी, कापूस, अळसी, तीळ, तूर व मुग हीं धान्ये. इकडे उगवणारीं मुख्य झाडे ह्मटलीं ह्मणजे बाभळी, लिंब, आंबे व शिताफळी. सांप्रत शहराच्या दक्षिणेस सुमारें तीन मैलांवर एक शिताफळींची बाग फार मोठी आहे. शहरांत जिकडे तिकडे पडक्या वाड्यांच्या कुंपणांत केळीं वगैरेंचे बाग लाविलेले तुरळक दृष्टीस पडतात.

(२२) आठवड्यांतून रविवारीं मात्र येथें बाजार तासबावडीनजीक भरतो असें मागे सांगितलेंच आहे. तेथें “ बारा बंदरी, पांच पुणेरी व एक जुन्हरी बरोबर आहे ” ह्या व्यापाऱ्याच्या ह्मणीप्रमाणें प्रकार घडत नाही. गांवचे ह्मणजे खेड्यांतील लोक साळसूद आहेत. मुंबईतील ‘ साळ्याभोळ्या ’ व्यापाऱ्यांप्रमाणें एकदम तुपटी तिपटीचा फेर सांगत नाहीत. व्यापार आहे तेथें लबाडी आहेच. ज्यानें मोठमोठ्या शहरांतील मंड्या पाहिल्या असतील, नानातऱ्हेच्या व शाखांच्या राशींच्या राशी पाहून ज्यांची दृष्टी निवाली असेल अशा लोकांस हा बाजार ह्मणजे कांहींच वाटणार नाही हें उघड आहे.

(२३) इकडील लोक थंडे दिसतात. ब्राह्मणांमध्ये देश-स्थांचा भरणा अधिक. बहुतेकांची निजून उडावयाची वेळ ह्मटली ह्मणजे ' अगदीं पहाटे ' आठ वाजतां ! त्यांच्या स्त्रियांचाही तोच प्रकार. त्या निजून उठल्याबरोबर स्नान केल्या-शिवाय ' मडि नीरु ' (सोंवळ्यांतील पाणी) आणितात. यांना स्नानाचा फार कंटाळा. महिन्यांतून चार किंवा आठ वेळां स्नान केलें कीं आटोपलें. लिंगाइतांत हाच प्रकार आहे. त्यांच्यांत विटाळ पाळीत नाहीत. ' दोन बोटे लावली राख—कीं झाली पाक. ' ह्यांच्या स्नानाचें सांक्रश्ट काय तें चार दिवस नाही तर सूर्यास गोडा फुटला नाही तों भाकर चघळितात.

ब्राह्मण व ज्यांस इनाम जमीन आहे ते खेरीजकरून कुळंबी व व्यापारी लोक रिकामे बसत नाहीत. या लोकांत विद्येची अभिरुचि नाही. पैसा मिळविण्याविषयी पक्के वस्ताद, खर्च-ण्याविषयी फार चिकट. ' चमडी देतील पण दमडी देणार नाहीत ' असें ह्मणतात ते खरे.

(२४) गव्हरनर साहेब इ० स० १८८३ त आक्टोंबर महिन्याच्या सुमारास विजापुरास गेले होते. त्यांनीं त्या समयीं जें सुरस भाषण केलें त्याचा सारांश हा होता:—

“ येथें एक हायस्कूल केलें जाईल. विजापूरच्या इमारतींस जितकी पूर्वस्थिति आणवेल तेवढी सरकार आणील, हें जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण करील व रेलवे तर सुरू आहेच, तेव्हां त्यासंबंधानें व एकंदरीनें ह्या पुरातन शहराची पुष्कळ भरभराटी होणार आहे; ” व त्याप्रमाणें त्यांनीं करून दाखविण्यास आरंभही केला आहे. फक्त आर किल्ल्यांतील इमारतींच्या वुरुस्तीचा व तत्संबंधानें पाडापाडीचा आंकडा तीन लाखांवर

होऊन गेला ! तेव्हा खरोखरच सरकारानें ह्या शहरांतील इमारतीकडे मन घातलें आहे असें ह्मणणें भाग आहे व घातलें आहे हेंही खरेंच.

(२५) गांवांत सरकारी शाळा चार आहेत ; पैकीं शहापूर पेंठेंतील शाळेंत मात्र मराठी शिक्षितात ; बाकीं दुसऱ्या शाळांतून कानडीच अभ्यास चालतो. गांवांतही जिकडे तिकडे ' था उराउर आप्पा ' , ' येन बेकू ' , ' नीर कूडू ' , ' छलो ' याप्रमाणें ऐकूं यावयाचें. एकंदरीत कानडीच फार. मराठी थोडी व जे कोणी मराठी भाषा बोलतात ती इतकी अशुद्ध असते कीं अशुद्ध बोलण्याच्या फार्सांतील भाषा तरी जास्त शुद्ध असेल. " गनानांत्वा आनी गनपति विनविकचि ह्मना, वणा राणा णाणा.... " शिवाय ' आह्मी बसला ' , ' ती पुस्तक ह्या ' , ' हामची बायको पाणी देतो ' , ' तिनें घाडचाला बांधिली ' वगैरे विजापुरांत कांहीं वर्षे राहिल्यास एखाद्या ' लेखणीबहादरास ' देखील मराठी चार ओळी शुद्ध येणार नाहीत. मुसलमान लोक कानडी व मराठी वगैरे मिश्र भाषा बोलतात. कीं ह्मणजे काय रे हें त्यांच्या बोलण्यांत नेहमीं येतं. नांव उच्चारितांना ' अल्ली सा ' , ' मीरा सा ' असा साहेब शब्दाचा उच्चार करितात.

(२६) विजापुरांतील कांहीं मुसलमान, ज्यांस ह्या शहराचा अल्पस्वल्प पुरातन इतिहास माहीत आहे त्यांस पुशिलें असतां ते धर्मबुद्धीनें व मोठ्या गंभीरतेनें हा वृत्तांत सांगतात, व आपल्या पूर्वजांचा फार बडोजाव वर्णन करितात.

ज्या मुसलमान सद्गृहस्थांपासून आह्मी विजापूरच्या बखरेंतून पुष्कळ माहितीघेतली आहे त्यांचें नांव ' मनशी महंमद

अली ' हें आहे. ह्यांचें वय ७० वर्षांचें आहे. हे गृहस्थ फारच उदारांतःकरणाचे असून तसेच मोठे धर्मात्मेही आहेत. ह्यांच्या संमहास असल्यापैकी, खाली लिहिलेल्या मुख्य मुख्य व आणखीही कित्येक फार जुनाट तसबिरा आमचे पाहण्यांत आल्या.

१ विजापूरच्या नऊ बादशाहांच्या नऊ तसबिरी.	
२ बेगम ताजसुलतान.	११ मोहोदीनखान.
३ बेगम चांदबिबी.	१२ अफझुलखान.
४ झोरा सुलतान.	१३ क्रिशबरखान.
५ रंभावती.	१४ शहाजहानबादशहा.
६ औरंगझीब.	१५ तैमूरलंग.
७ राजा शिवाजी.	१६ बहानूरशहा.
८ शहाजी.	१७ निजामउलमुल्क.
९ वजीर खंवारखान.	१८ नाशीर उद्दौला.
१० वजीर असदखान.	१९ सालरजंग.

ह्या सर्व तसबिरींमध्ये अवर्णनीय अशी तसबीर हटली ह्यै- जें विजापूरचा पहिला बादशहा 'यसुफ आदिलशहा' याची आहे. ती पाहिली असतां मदनाचा पुतळा ह्मणून जें बोलतात तो हाच असावा असें भासतें. रंभावतीची तसबीरही अशीच मनमोहक आहे. पण तिच्या तसबिरीचा रंग पुष्कळ ठिकाणी उडून गेला असल्यामुळें त्या शुभांगीच्या सौंदर्याचा ठसा मनावर उमटावा तसा उमटत नाहीं.

(२७) सुमारें सातआठ वर्षांपूर्वी ह्या प्रांतांत दुष्काळानें आपलें विक्राळ स्वरूप कसें प्रगट केलें हांतें ह्याविषयी दोन तांत्रिक शब्द सांगून वाचकांची रजा घेतां.

सोलापूर, विजापूर, गंगेरे शहरें व आसपासचीं चटसारीं

खेडींपाडीं ह्या दुष्काळानें दाढेंत आंवळून धरलीं होतीं व तो आ-
तां त्यांचा स्वाहा करितो काय असें पाहून लोक परलोकच्या
यात्रेच्या तयारीला लागले होते व कित्येकांनीं मुक्कामही गांठिला
होता. तेथील लोक ह्या दुष्काळासंबंधी जो मजकूर सांगतात
तो ऐकून अंगावर रोमांच उभे राहतात. हाय हाय ! काय तो
दुर्धर प्रसंग ! ! ईश्वर करो, आणि वैज्यांवरही असा प्रसंग न
येवो ! जातिवंत मराठे ज्यांच्या स्त्रिया नेहमीं गोषांत राहून का-
ळ काढावयाच्या, करडे मुसलमान ज्यांच्या स्त्रिया झरोक्यांत
बसून आनंदांत दिवस लोटावयाच्या, कुलीन शेतकरी ज्यांच्या
स्त्रिया हारेच्या हारे भरून भाकर तुकडा शेतांत गडघामाण-
सांस पाठवून गोष्टी सांगत बसावयाच्या, भरमर्चांचित लिंगा-
ईत ज्यांच्या स्त्रिया 'खडम् खडम' करणारे च्यांदीचे लिंग ग-
ळ्यांत अडकवून मोठ्या धाटानें कापसाच्या मोसमींत कापूस
कूतीत " बिडुशरग पोगुदेनु नानु खचित बिड बिडुशरग पोगु-
वेनु नानु " असें मधुर गाणें गान बसावयाच्या, गृहस्थ ब्राह्मण
ज्यांच्या स्त्रिया हळदकुंकवाकरितां झुण झुण आवाज करीत
एकाच्या घरून दुसऱ्याच्या घरीं विदुल्लतेप्रमाणें जावयाच्या;
पण काय ! त्यांच्या त्या स्त्रियांची जी कांहीं वशा झाली त्याचें
वर्णन करण्यास यमाजीपितासच सांगितलें पाहिजे ! ! पहिल्या
वर्षी त्यांनीं षाणागोश जो कांहीं शिल्लक होता त्याचा फत्ता
पाडिला ; दुसऱ्या वर्षी डागडागिणा, चीजबस्त, गुरेंढोरें, यांस
वाटेस लाविलें व तिसऱ्या वर्षी कफळक होऊन अन्न अन्न करू-
न पटापट मरूं लागले. ज्या स्त्रियांनीं कधीं ऊन पाहिलें नाहीं
त्यांस हजार दिगळ्यांचें बोंदर नेसून अन्नाकरितां शरोशार
तोंड पागळावें लागलें ! ज्या स्त्रियांस आपलीं ताऱ्हीं स्तनपान

केल्याशिवाय एक क्षणही मोठ्या संक्रांते लोटावा लागे, त्यांनीं आपल्या तान्हल्यांस रस्त्यांतच शेवटचें स्तनपान देऊन व त्यांचें शेवटचें मुखावलोकन करून सोडून दिलें ! ज्यांनीं आपल्या भत्यांस व त्या भत्यांनीं आपल्या चारुगा-र्भांस अवलोकन केल्याशिवाय क्षण घालविला नाहीं, त्यांनीं ह्या पोटाकरितां त्यांस सोडून वेशांतराची वाढ धरली. शेतकऱ्यांचे पंचप्राण ह्याटले ह्याणजे गुरांदोरांवर; तीं गुरेंदोरें त्यांनीं बंधमुक्त करून त्यांचे शेवटचें दर्शन घेतलें. जें शेत आपल्या कुवतींत आलें ह्याणजे कणसांनीं डोलूं लागे त्या शेताच्या मेरे-वर जाऊन शेतकऱ्यांनीं खळ खळ रडावें ! मोलमजूरी कर-णारे कंगाल, ज्यांचें हातावर पोटा ते तर दुष्काळाच्या पहिल्याच वर्षीं यमसदनास हजिरी घेण्यास गेले. ऐन उन्हाळ्यांत क्षुद्र प्राणी जसे मरून जिकडे तिकडे पडतात त्याप्रमाणें त्या श्रेष्ठ मानव प्राण्यांची स्थिति झाली ! शहरोंशहरीं, खेडोंखेडीं, रस्तों-रस्तीं व गळोंगळीं ह्या हतभाग्य मानव प्राण्यांचीं कलेवरें शुष्क लांकडांसारखीं पडलीं ! ह्या दुष्काळांत इकडील सुमारे ४०००० लोक मृत्युमुखीं पडले असा अजमास आहे. पूर्वीं लढाईत लोक मरत होते, हल्लीं तो 'वेडगळ' प्रकार नाहीं; परंतु त्याऐवजीं दुष्काळ मनुष्यास घशांत ओढून घेण्यास तोंड पसरून बकध्यानाप्रमाणें बसला आहे !!!

समाप्त.

भाग १ला.

(बादशाहा.)

सुलतान युसफ भादिलशाहा.

इस्मायल.

मल्लु. अबदुल्ला. इब्राहिम. (१)

अल्ली. (१) तमासाहेब. इस्मायल. अहंमद.

इब्राहिम. (२) इस्माइल.

महंमद. सुलेमान.

अल्ली. (२)

शिकंदर.

